

CONTENTS

ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਵਿਧਾਨ	1
ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ	ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ	12
ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਸਰੂਪ	
Dr. Gurnam Kaur	ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ	27
ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ	The Concept of Dharam in Guru Nanak Baani	56
Dr. Amarjit Singh	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ	68
	Maru Solheys of Guru Nanak Dev	87
	& Concept of Cosmology	
ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ	94
Dr. Gurmeet Singh	Oneness in All	108
	Interfaith Message of Guru Nanak Bani	
ਡਾ. ਸਿਕੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ	132
ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਤਿ ਦਾ ਵਿਚਾਰ	150
ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	“ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ” ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ	162
	ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਲਈ ਸਿੱਖ ਮਾਡਲ	
ਸਲਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ: ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਬੰਧ	168
ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ	182
	ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ	
ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ	ਸੁਹਜਮਈ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ'	191

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਵਿਧਾਨ

ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ*

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਗੁਰਬਾਣੀਕਾਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਖੁਦ ਆਪ ਹੀ ਬਾਣੀ-ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਅਤੇ ਰੂਪਾਤਮਕ ਨੇਮ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਹਿਜ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪ-ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਤਾ ਕੁ ਵਿਆਖਿਆ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ, ਵਾਰ-ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ, ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਸਾਰੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਤੇ ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੈ। ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਰਦਾਨਗੀ ਨਾਲ ਬਾ-ਵਾਸਤਾ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖੀ ਇਸ਼ਕ ਨਾਲ, ਤੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚ ਗੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁਖ ਪਰਾ-ਪ੍ਰਾਰਥਮਿਕ ਹੋਂਦ ਵਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਕਲਪ, ਰਬੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਲੋਚਾ, ਬਿਰਹਾ, ਵੈਰਾਗ, ਸੁਭ ਅਮਲਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ, ਕਰਮ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ, ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅੰਸ਼ ਸਿਰ ਚੜਕੇ ਬੋਲੇ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਨਕਾਰਣ (Negation) ਹੋ ਗਿਆ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨਿਹਤ ਹਨ ਜੇਹਾ ਕਿ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਨਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦਾਤੀਕਰਣ (Sublimation) ਉਪਰ ਬਲ ਆ ਗਿਆ। ਕੁਲ ਮਿਲਾਕੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋ ਗਈ। ਜੇ ਬਾਣੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਹ ਆਭਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਦੀ ਅੰਤਰ ਡੂੰਘਿਆਈ ਦੀ ਥਹੁ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ,

*ਰਿਟਾ. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਦਿੱਲੀ

ਲੋੜਾਂ ਬੁਝਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਾਉ ਤੇ ਆਮ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪੁਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵ-ਬਹੁਲਤਾ (emotional variety) ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਸੰਘਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਬਾਣੀ ਦੀ ਦਿੱਖ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਬਾਣੀ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ ਸਾਮਗਰੀ ਕਰਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੂੰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸੁਰ ਉਚੇਰਾ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਲੰਬਨ ਸਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ‘ਪ੍ਰਿਅ ਬ੍ਰਹਮ’ ਸੰਕਲਪਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਲੋਚਿਆਂ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕੁਰਬਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਤੈ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਬਾਤ ਜਿ ਆਖੈ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕਿਆ ਦੀਜੈ ॥

ਸੀਸੁ ਵਢੇ ਕਰਿ ਬੈਸਣੁ ਦੀਜੈ ਵਿਣੁ ਸਿਰ ਸੇਵ ਕਰੀਜੈ ॥

ਕਿਉ ਨ ਮਰੀਜੈ ਜੀਅੜਾ ਨ ਦੀਜੈ ਜਾ ਸਹੁ ਪਇਆ ਵਿਡਾਣਾ ॥¹

ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਥੀਮਕ-ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਜਾਂ ਨੇਮਾਂ (parameters) ਉਪਰ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਵਜੋਂ ਬਾਣੀ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਦੀ ਨਿਰਾਲੀ ਛਬਿ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਥੀਮਕ ਵਿਧਾਨ ਵੀ। ਇਕ ਗੱਲ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਓਤਪੋਤ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਬੰਧ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਮਲੀ-ਵਿਹਾਰ ਵੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਇਕਹਿਰੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ (disciplines) ਦਾ ਵੀ ਦਖਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਛੋਹੀ ਜਾਵੇ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ, ਦਰਸ਼ਨ, ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਰਾਗ ਅਨੁਰਾਗ, ਸਨੇਹ ਜਨਿਤ ਭਗਤੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਮਿਸ਼੍ਰਣ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ। ਕੁਲ ਮਿਲਾਕੇ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਤਾਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਖ਼ਾਸਾ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਥੀਮਕ-ਵਿਧਾਨ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਥੀਮ-ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਓਥੇ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਬੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੁਦ 19 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ-ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਪਹਿਲਾ ਮਾਡਲ ਸੀ - ਬਾਣੀ ਰਾਗਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਈ। ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ 30-30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਧਿਆਨ ਜੋਗ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰਾਗਬੱਧ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 19 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ 17 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਮਹਲਾ 4 ਤੇ 5 ਦੇ 30-30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ 15 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ 18 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ 16 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਨਾ, ਜੈਦੇਵ ਤੇ ਫਰੀਦ ਨੇ 2 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭੀਖਣ, ਸੈਣ, ਪੀਪਾ, ਸਧਨਾ, ਸੂਰਦਾਸ ਤੇ ਪਰਮਾਨੰਦ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਰਾਗ-ਮਾਡਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਰੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਗੱਲ ਇਥੇ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਰੱਖੀ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰੰਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੁਧ, ਛਾਇਆ ਲਿੰਗਤ ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ। ਸੁਧ ਤੋਂ ਬਾਦ ਛਾਇਆ ਲਿੰਗਤ ਵਿਚ ਦੋ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਕੀਰਣ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਅੰਗ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸੰਕੀਰਣ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ “ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਦੀਪਕੀ”।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਉਸਦਾ ਮਾਡਲ ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਦ ਆਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੇਪਰ ਦੇ ਲੰਮੇਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦਰਅਸਲ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਣਲਿਖਿਤ ਨੇਮ-ਵਿਧਾਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਥਿਉਰੀ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ। ਅਨੇਕ ਮੁਖ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ ਪਰ ਕਾਵਿ-ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕ

ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖੁਲਾਸਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ-ਨਿਖੇੜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਬਾਰੇ, ਮਸਲਨ ਇਕ ਪਦਾ, ਦੁਪਦਾ, ਤ੍ਰਿਪਦਾ, ਚਉਪਦਾ, ਆਦਿ ਸੰਕੇਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ-ਸਾਂਚਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਸਨ।

ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪੋਇਟਰੀ ਐਂਡ ਪੋਇਟਿਕਸ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:

1. ਪ੍ਰਗੀਤਕ
2. ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ
3. ਨਾਟਕੀ

ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ-ਮਾਡਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਕਾਰਣ, ਬੜਾ ਸਾਫ਼ ਹੈ - ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਿਚ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਮੁਕਤ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਲਈ ਪਾਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਵੰਨਗੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗੀਤ ਵੰਨਗੀ ਸਾਹਵੇਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਸੰਗਤ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਗੀਤ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਗਾਇਨ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕੇਤ ਇਸ ਮੁਕੱਦਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ:

ਮਨ ਚਾਉ ਭਇਆ ਪ੍ਰਭ ਆਗਮੁ ਸੁਣਿਆ ॥

ਹਰਿ ਮੰਗਲ ਗਾਉ ਸਖੀ ਗ੍ਰਿਹ ਮੰਦਰੁ ਬਣਿਆ ॥²

ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵਹੁ ਭਾਈ ਓਹ ਸਫਲ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਈ ॥³

ਰਾਗ ਰਤਨ ਪਰਵਾਰ ਪਰੀਆ ਸਬਦ ਗਾਵਣ ਆਈਆ ॥⁴

ਜੈ ਘਰਿ ਕੀਰਤਿ ਆਖੀਐ ਕਰਤੇ ਕਾ ਹੋਇ ਬੀਚਾਰੇ ॥

ਤਿਤੁ ਘਰਿ ਗਾਵਹੁ ਸੋਹਿਲਾ ਸਿਵਰਿਹੁ ਸਿਰਜਣਹਾਰੇ ॥⁵

ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ, ਪ੍ਰਗੀਤ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੈਅ-ਬੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਹਰ ਰਾਗ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲੈਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਪੁ ਬਾਣੀ ਰਾਗ ਬੰਦਿਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲੈਅ ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਗੁਣ-ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਇਹ ਨਿੱਜਮੂਲਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਇਹ ਲਘੂਅਕਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ।
4. ਇਹ ਤੀਬਰ ਭਾਵ ਆਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਿੰਬਾਤਮਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
5. ਇਸ ਵਿਚ ਧਿਰ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਪ ਹੀ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਸਿਰਜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਕਲਪਿਕ ਹੋਂਦਾਂ (conceptual) ਹਨ। ਜਿਵੇਂ: ਧਿਰ ਪ੍ਰਿਆ, ਠਾਕੁਰ ਦਾਸੀ, ਬਾਪ ਤੇ ਬੱਚਾ ਆਦਿ।

ਸਾਜਨ ਤੇਰੇ ਚਰਨ ਕੀ ਹੋਇ ਰਹਾ ਸਦ ਧੂਰਿ ॥

ਨਾਨਕ ਸਰਣਿ ਤੁਹਾਰੀਆ ਪੇਖਉ ਸਦਾ ਹਜੂਰਿ ॥⁶

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇਕ ਧਿਰ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਸਾਜਨ ਦੀ। ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ - ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਹਾਂ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਸੰਗ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਵਿਧੀ ਲਈ ਪ੍ਰਗੀਤ-ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖ਼ਬਰੇ ਤਾਹੀਂ ਉਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਰੇ ਪਦੇ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਗੀਤ-ਰੂਪ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ। ਇਥੇ ਧਿਆਨ ਰਹੇ ਅਸਟਪਦੀ, ਛੰਦ, ਸਲੋਕ, ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਗੀਤ-ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਬਾਣੀ ਉਚਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਰਾਗਬੱਧ' ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੀਜੇ ਬੰਨੇ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਨੁਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਉਪ ਸਿਰਲੇਖ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤ-ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਮਤੀਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਕ ਪਦਾ, ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ ਆਦਿ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਛੰਤ, ਸਲੋਕ, ਘਰ ਰਾਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ, ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜਿਹਾ ਕਿ ਘੋੜੀਆਂ, ਅਲਾਹਣੀਆਂ, ਅੰਜੁਲੀਆਂ, ਕੁਚੱਜੀ ਸੁਚੱਜੀ ਆਦਿ ਸੰਕੇਤ। ਬਾਣੀ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਕੇਵਲ ਰਾਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖੀ। ਇਹੋ ਮਾਡਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਪਨਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਰੂਪ-ਕਰਕੇ (monotony) ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣੇ। ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸਰਤਾ (Harmony) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਥੀਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ। ਭੁਭੂ ਜਸ ਗਾਨ ਅਨੇਕ ਮੁਖ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ, ਕਾਵਿ ਉਪਮਾਨਾ, ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ-ਸੰਸਾਰ

ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਦੀ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਮਾਲਾਮਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਮਾਲ ਇਹ ਕਿ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲਿਵ ਬ੍ਰਹਮੀ-ਪਾਸਾਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕ ਰਸ ਜੁੜੀ ਰਹੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਅਥਵਾ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਦਿੱਬ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਨਾਮ ਉਪਰ ਬਲ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ।

ਅਕ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰੇ ਅਕ ਤਿਡਾ ਅਕ ਡਾਲੀ ਬਹਿ ਖਾਇ ॥

ਖਸਮੈ ਭਾਵੈ ਉਹੋ ਚੰਗਾ ਜਿ ਕਰੇ ਖੁਦਾਇ ਖੁਦਾਇ ॥⁷

ਦੁਖੀ ਦੁਨੀ ਸਹੇੜੀਐ ਜਾਇ ਤ ਲਗਹਿ ਦੁਖ ॥

ਨਾਨਕ ਸਚੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਕਿਸੈ ਨ ਲਥੀ ਭੁਖ ॥⁸

ਨ ਸੂਰ ਸਸਿ ਮੰਡਲੋ ਨ ਸਪਤ ਦੀਪ ਨਹ ਜਲੋ ॥

ਅੰਨ ਪਉਣ ਥਿਰੁ ਨ ਕੁਈ ਏਕੁ ਤੁਈ ਏਕੁ ਤੁਈ ॥⁹

ਕੁਲ ਮਿਲਾਕੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਗੀਤ' ਕੋਟੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਗੀਤ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ, ਉਥੇ ਰੂਪ-ਨਿਖੇੜਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੂਪਕਾਰਾਂ (Genre) ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਹਰੇ, ਛੰਤ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਟੀ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਆਦਿ। ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਹੈ, ਉਹ ਜਿਸ ਵੀ ਰੂਪ ਸਾਂਚੇ (Form) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ, ਇਸ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਮਾਲ ਇਹ, ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲੋਕ ਤੋਂ ਪਰਲੋਕ ਵਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸੁਖੈਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਪਦੇ ਜਾਂ ਸਬਦ ਪ੍ਰਗੀਤ ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਾਉ, ਅੰਕ ਪੜਤਾਲ, ਘਰ ਆਦਿ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੌਣ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ-ਵਿਧਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ। ਧਿਆਨ ਰਹੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਲਿਖਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣ-ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਵੀ ਨਿਰੂਪਤ ਕੀਤਾ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਸਮਨਵੈਵਾਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਿਰਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਹੀ ਪਾਈ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਮਤ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ parameter 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਲਿਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ

ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੇਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਚੈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸੰਚੈ ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਸੰਸਾਰਮ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਮੋਹਨ ਪਾਸ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਉਹ ਪੋਥੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੇਖਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬੇ ਮੋਹਨ ਪਾਸੋਂ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਣੀ-ਸਮਨਵੈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਲਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮਨਵੈ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਮਸਲਨ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਮੁਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਸਮਨਵੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਰਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਅਪਣਾਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਮੁਹਰਾ ਅਸਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਥੀਮ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਲਿਆ ਉਥੇ ਰਾਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਵਖਰੇਵਾਂ ਥਾਪ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਰਾਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚੁਣੀਆਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕੁਆਲੀ ਆਦਿ ਸਗੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਲ ਗੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਤੱਥ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਜਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਸਮੀਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰੰਗ ਤੇ ਬਹਿਰੰਗ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਸੰਕਰਦੇਵ ਅਵਤਰੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ:

ਕਾਵਿ-ਆਤਮਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ: ਕਾਵਿ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਅੰਤਰੰਗਤ ਧੁਨੀ, ਰਸ ਤੇ ਔਚਿਤਯ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਵਿਕ੍ਰੋਕਤੀ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਕੇ ਬਾਣੀ-ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਸੰਕਲਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਜੋਗ ਨੁਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ:

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥¹⁰

ਹਉ ਆਪਹੁ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਣਦਾ ਮੈ ਕਹਿਆ ਸਭੁ ਹੁਕਮਾਉ ਜੀਉ ॥¹¹

ਤਾ ਮੈ ਕਹਿਆ ਕਹਣੁ ਜਾ ਤੁਝੈ ਕਹਾਇਆ ॥¹²

ਜਾਹਿਰ ਹੈ, ਬਾਣੀਕਾਰ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹੈਰਾਨੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਅਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੇ ਕਿ ਉਹ ਕਲਾ-ਕੋਸ਼ਲ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਲੰਕਾਰਮੁਖ ਹੈ ਜਾਂ ਰਸਮੁਖ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ 'ਰਸ' ਜਾਂ ਰਬੀ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਹੈ:

ਬਾਬਾ ਮਨੁ ਮਤਵਾਰੋ ਨਾਮ ਰਸੁ ਪੀਵੈ ਸਹਜ ਰੰਗ ਰਚਿ ਰਹਿਆ ॥¹³

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਤੁਮਾਰਾ ਠਾਕੁਰ ਏਹੁ ਮਹਾ ਰਸੁ ਜਨਹਿ ਪੀਓ ॥¹⁴

ਆਨ ਰਸਾ ਜੇਤੇ ਤੈ ਚਾਖੇ ॥ ਨਿਮਖ ਨ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਤੇਰੀ ਲਾਖੇ ॥

ਹਰਿ ਰਸ ਕਾ ਤੂੰ ਚਾਖਹਿ ਸਾਦੁ ॥ ਚਾਖਤ ਹੋਇ ਰਹਹਿ ਬਿਸਮਾਦੁ ॥¹⁵

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਗੁਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਨਿਰਛਲ ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਤਿ, ਉਲਾਸ, ਅਨੰਦ ਤੇ ਯੁਗ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਲੋਕ ਦਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੰਜੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਲਮਿਲ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨਾ ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ:

ਤੂ ਦਰਿਆਉ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ ਮੈ ਮਛਲੀ ਕੈਸੇ ਅੰਤੁ ਲਹਾ ॥

ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਤਹ ਤੂਹੈ ਤੁਝ ਤੇ ਨਿਕਸੀ ਫੂਟਿ ਮਰਾ ॥¹⁶

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਜਲ ਕਮਲਹਿ ॥

ਲਹਰੀ ਨਾਲਿ ਪਛਾੜੀਐ ਭੀ ਵਿਗਸੈ ਅਸਨੇਹਿ ॥¹⁷

ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ ॥

ਧੂਧੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੇ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ ॥

ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ॥ ਭਵ ਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ॥

ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ ॥¹⁸

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੁੜ ਉਪਮਾਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ। ਸਚਾ ਨਾਮ ਪੰਚ ਸਖੀ, ਪੰਚ ਦੋਖ, ਪੰਚ ਭੂਤ, ਲਾਲ ਜਵਾਹਰ ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ, ਕੀਰਤਨ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ਚਰਨ ਕਮਲ ਨੇੜ ਕਮਲ ਆਦਿ ਪਰ ਦੁਹਰਾਉ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰ ਜਾਂ ਰੀਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਚੇਚੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ

ਕਾਵਿ-ਗੁਣ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਛੰਦ ਦੀ ਚਰਚਾ ਚੰਗੇ ਚੌਖੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਛੰਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਪਉੜੀ ਛੰਦ ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਸਲੋਕ ਇਸ ਪਖੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਤੇ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਰੂਬਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਲੋਕ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਬਣਤਰ ਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਤਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਮਾਡਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ-ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਾਬੰਦੀ ਕੇਵਲ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰੀ ਅਨੁਰਾਗ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਪਦਾ-ਰੂਪ ਹੇਠ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਤੁਕ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਛੰਦ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਕ ਅਤੇ ਚਰਣ ਪ੍ਰਯਾਇ ਹਨ। ਤੁਕ-ਸੰਕੇਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੈਅ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਹੈ ਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ, ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਾਲੁਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸਦੀ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਗ-ਜੁਗਤਾਂ, ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਲਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਬਾਣੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਸਮਨਵੈ ਦੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤਤਕਾਲੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੁਦਈ ਸਨ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਲ ਮੁੜੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਵਲ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀਨੁਮਾ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਮਨਵੈ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਦੇ ਹਨ:

ਫਾਰਸੀ (ਓ) ਯਕ ਅਰਜ ਗੁਫਤਮ ਪੇਸਿ ਤੋ ਦਰ ਗੋਸ ਕੁਨ ਕਰਤਾਰ ॥

ਹਕਾ ਕਬੀਰ ਕਰੀਮ ਤੂ ਬੇਐਬ ਪਰਵਦਗਾਰ ॥
 ਦੁਨੀਆ ਮੁਕਾਮੇ ਫਾਨੀ ਤਹਤੀਕ ਦਿਲ ਦਾਨੀ ॥
 ਮਮ ਸਰ ਮੂਇ ਅਜਰਾਈਲ ਗਿਰਫਤਹ ਦਿਲ ਹੋਚਿ ਨ ਦਾਨੀ ॥¹⁹

- (ਅ) ਪੜਿ ਪੁਸੁਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੰ ॥
 ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੰ ॥
 ਮੁਖਿ ਝੂਠ ਬਿਭੂਖਨ ਸਾਰੰ ॥
 ਤ੍ਰੈਪਾਲ ਤਿਹਾਲ ਬਿਚਾਰੰ ॥
 ਗਲਿ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕ ਲਿਲਾਟੰ ॥
 ਦੁਹਿ ਧੋਤੀ ਬਸਤ੍ਰ ਕਪਾਟੰ ॥
 ਜੋ ਜਾਨਸਿ ਬ੍ਰਹਮੰ ਕਰਮੰ ॥
 ਸਭ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚੈ ਕਰਮੰ ॥²⁰

ਪੰਜਾਬ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ, ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਅਵਧੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸਮਨਵੈ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤੀ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਤਦਭਵੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਪਨਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਭਲੀਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਸਮਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੰਮੀ ਨਦਰ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੀ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸੀ, ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਭਾਰਤੀ ਜੁਬਾਨਾ ਦਾ। ਸਭ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਬਿਗਾਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਏ ਤੇ ਜੈਕਾਰ ਕੇਵਲ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਯੋਗ ਮਤ, ਇਸਲਾਮ, ਜੈਨਮਤ ਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਰਹੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਨਿਰਪੱਖ ਪੱਖ ਸਾਹਵੇਂ ਆਇਆ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੇਰਵੇ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਦੀ ਪਿਰਤ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਹੀ ਪਾਈ। ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਆਦਿ ਦਾ ਨਕਾਰਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਾਣੀ-ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ

ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਲੈਣਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਨ ਸਦਕਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬਣ ਗਈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਸਰਾਬੋਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਣੀ-ਪਾਠ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਗਠਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਸਥਾ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਹੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 558.
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 921.
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 628.
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 917.
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 12.
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 989.
7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1286.
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1287.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 144.
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 722.
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 763.
12. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 566.
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 360.
14. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 382.
15. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 180.
16. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 25.
17. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 59.
18. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 13.
19. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 721.
20. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1353.

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ*

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਸਰੇ ਅਨਾਚਾਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਤਤ-ਸਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਛੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ।
2. ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ।
3. ਫ਼ਾਰਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਗ੍ਰੰਥਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ।
4. ਉਤਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ।
5. ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ।
6. ਚਿਤਰਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ।

(1) ਬਾਣੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਸਹੀ ਪਰਿਚਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸਬਲ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਵਸਦਾ ਹੈ।¹ ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਇਕ ਅਗਿਆਤ ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਮੇਰੇ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਕਿਉਂਕਿ ਫੁਲ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹਾਂ।² ਅਸਲ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧੀ ਆਪਣੇ ਫੁਲ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਸਹੀ ਪਰਿਚਯ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ

*ਰਿਟਾ. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਮਹਾਨ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ: ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤਿ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਾਤਿ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਉਹ ਕਠੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤਿ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਵੱਛ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਪੀੜਤ ਵੇਖਣਾ ਅਸਹਿ ਸੀ।³ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਹੜਪਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ।⁴ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ⁵, ਮਿਠੇ ਬੋਲੇ ਵੀ ਸਨ⁶, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭੂਤੀਜਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੁਚਦਾ ਸੀ।⁷ ਉਹ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਰਕਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ।⁸ ਜਾਗਤਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤ ਰਾਹੀਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਨੀਵੇਂ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਦਰਸ਼ਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸਰਬਤ੍ਰ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਲੀਮ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤਿਅੰਤ ਹਲੀਮ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਪੰਕਤੀ ਤੋਂ ਹਲੀਮੀ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਹਲੀਮੀ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਈਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੰਦਾ, ਕੱਚਾ, ਬੁੱਧੀਹੀਨ ਅਤੇ ਅਵਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦਸਦੇ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਬਾਬਾ ਮੈ ਕੁਚੀਲੁ ਕਾਚਉ ਮਤਿਹੀਨ ॥

ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਕੇ ਕਛੁ ਨਹੀ ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਪੂਰੀ ਮਤਿ ਕੀਨ ॥⁹

ਅਵਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਸੀਮਤਾ ਸਮੁਦ੍ਰਾਂ ਦੇ ਜਲ ਦੇ ਉਪਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਜੇਤਾ ਸਮੁੰਦੁ ਸਾਗਰੁ ਨੀਰਿ ਭਰਿਆ ਤੇਤੇ ਅਉਗਣੁ ਹਮਾਰੇ ॥¹⁰

ਬਹੁ-ਸੂਤ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬਹੁ-ਸੂਤ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁ-ਸੂਤਤਾ ਯੋਗ, ਇਸਲਾਮ, ਸੂਫੀ, ਵੈਸ਼ਣਵ, ਸ਼ਾਕਤ, ਸ਼ੈਵ ਆਦਿ ਧਰਮਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਕਤੇਬਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿੱਧੀ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ।

ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵੀ: ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਭ ਥਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਕੇਵਲ ਵਸਤੂਗਤ ਅਤੇ ਭਾਵਗਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੰਵੇਦਨਾਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ-ਪਰਕ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੜੀ ਹਨ। ਬਿੰਬਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਸੁਭਾਸ਼ਿਤਾਂ ਅਤੇ ਸਤਿ-ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਨਮਜਾਤ ਕਵੀ: ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਨਮਜਾਤ ਕਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਏ। ਸੰਤ ਸਾਧਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪੱਖ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਨੇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨਯ-ਜਨ-ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਉਪਮਾਨ-ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਿਕ ਰੂੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਕੱਢਿਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਉਪਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ-ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਥਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪਾਦਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਸਹਿਜ ਪ੍ਰੇਮੀ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਜਿਸ ਰਥ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰਥ ਸੀ। ਉਸ ਅੱਗੇ ਕਰਮ, ਗਿਆਨ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਘੋੜੇ ਜੁਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਸਹਿਜ ਦੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਨਾਲ ਕਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਾਮ ਸਿਰਮਨ ਦੀ ਧੂਨੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਕ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਧਦੇ ਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੋਈ ਆਮ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਖੰਡ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰ ਨੂੰ ਤਲੀ ਉਤੇ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਇਸ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਅੱਗੇ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਦੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ-

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ਸਿਰ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ ॥

ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ ॥¹¹

ਵਿਚਾਰਕ: ਅਨਨ੍ਯ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀਵਾਦਿਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਵੈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ

ਕਸੌਟੀ ਉਤੇ ਪਰਖੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਵੱਜ਼ ਹੀ ਤਰਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਨਿਰਭੈ ਲੋਕ ਨਾਇਕ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬਹੁਤ ਨਿਰਭੈ ਅਤੇ ਨਿਸੰਗ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਨਿਰਭੈ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਭੈ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਛੋਹ ਤਕ ਨਾ ਸਕੀ। ਕਲਿਯੁਗ ਦੇ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਉਹ 'ਖੂਨ ਕੇ ਸੋਹਲੇ' ਵੀ ਗਾਉਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਭੈਤਾ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਾਮ-ਰੂਪਾਤਮਕ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਡਰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਸੀ- ਨਾਨਕ ਜਿਨ੍ਹੇ ਮਨਿ ਭਉ ਤਿਨ੍ਹਾ ਮਨਿ ਭਾਉ। ਪਰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਅਦੱਬ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸਨ।

ਦੇਸ਼ ਭਗਤ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਡੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਤੰਗ-ਨਜ਼ਰੀ ਵਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਨਿਰਦਈ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਥਲੇ ਮਿਧੀ ਭਾਰਤੀਅਤਾ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਲਈ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਤੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਪਦਾ ਦੇ ਪਹਾੜ ਢਾਏ ਗਏ, ਉਥੇ ਵੀ ਉਹ ਉਸੇ ਪ੍ਰਬਲ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਸਨ।¹² ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਰਾਂ ਥਲੇ ਮਿਧਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦੇਸ ਪਰਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਗ਼ੈਰ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਬੰਧੁਤਾ ਦੀ ਉਦਾਤ ਭਾਵਨਾ ਸੰਤ ਦਾ ਪਰਮ ਲੱਛਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗੁਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਵ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਬਾਰੇ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਆਮ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਤੋਂ

ਮੁਕਤ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਬੋਧ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਸਨ, ਜੋ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਸਨ। ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਬੜਾ ਦਿਆਲੂ, ਵਿਨੋਦੀ ਅਤੇ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂੜ੍ਹ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਿਰਭੈ ਅਤੇ ਅਨਨ੍ਯ ਸਾਧਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ।

(2) ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ:

ਕਰਾਮਾਤੀ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਤਿਅਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਸਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਉਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਬੜਾ ਭਾਵਨਾਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਅਨੇਕ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਬਾਲਾ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ, ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ, ਬੀ-40, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਆਦਿ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੂਲਾਧਾਰ ਉਪਲਬਧ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ 1588 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਸਸ਼ਕਤ ਧਰਮ ਅੰਦੋਲਨ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਭੰਜਕ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਉਦਮ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਜਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ।

ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਕਾਰਣ ਲੋਕ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨਿਰੇ ਪੁਰੇ ਧਰਮ-ਸਾਧਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਭਰੇ ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਸੀਹਾ ਹੋ ਨਿਬੜੇ। ਬਾਕੀ ਧਰਮ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਸ਼ਕਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ

ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੇ ਨਰ ਤੋਂ ਨਾਰਾਇਣ ਵਲ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਅਸਾਧਾਰਣਤਾ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖ ਰਚਨਾ-ਮਨੋਰਥ ਸੀ।

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਅਧਿਕਤਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਜਾ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੇਵਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਕਾਰ ਹਨ, ਸੰਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਤ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਨਤਾ ਨਾਮ-ਧਰੀਕ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਹਾਰ ਵੀ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਣਥੱਕ ਯਾਤਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 25000 ਮੀਲ ਲੰਬੀ ਯਾਤਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾ 'ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਸੀ।

(3) ਫ਼ਾਰਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਗ੍ਰੰਥਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਫ਼ਾਰਸੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭਾਵਨਾਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਸਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿੱਤੀ ਬੜੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਗੌਣ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਚੁੰਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਚੁੰਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲਗਭਗ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੱਥ ਅਧਿਕ ਆਧਾਰਭੂਤ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਹੈ ਮੁਬਿਦ ਜੁਲਫ਼ਿਕਰ ਅਰਦਿਸਤਾਨੀ (ਮੁਹਸਿਨ ਫ਼ਾਨੀ) ਜੋ ਛੇਵੇਂ ਅਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਾਕਲੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਦਬਿਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਪਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਘਟਾਇਆ, ਫਿਰ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਗੋਕੇ ਦੁੱਧ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਬਾਹ ਕੀਤਾ,

ਮਗਰੋਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਘਿਉ ਪੀ ਕੇ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲੈਂਦੇ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਪਾਣੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਕੇਵਲ ਪੌਣ ਉਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।.... ਉਹ ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ, ਉਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਲਾਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਮਖ਼ਲੂਕਾਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਨ ਕਿ ਖੁਦ ਰਬ। ਆਪ ਨੂੰ ਨ 'ਹਲੂਲ' ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਨ 'ਇਤਿਹਾਦ' ਵਿਚ।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ 1695-98 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਖ਼ਲਾਸਤ-ਉਤ-ਤਵਾਰੀਖ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸੱਚ ਦੀ ਰਾਹ ਉਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਹਨਮਾਈ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰੀਕਤ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਅਮੁਕ ਭੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਨੂਰਾਨੀ ਝਲਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅਜ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਮਿਹਰਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਆਪ ਅਜੀਬ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਇਲਹਾਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਹਰਤ ਫੈਲੀ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਆਦਮੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਬਣ ਗਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਰਵਰਤੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪ੍ਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਚਿਤ੍ਰ, ਨਿਰਲਿਪਤ, ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਕ ਸਨ, ਜੋ ਧਰਮ-ਅੰਧਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਬੰਧੁਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਇਕੋਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਅਨਨਯ ਭਗਤ, ਸਤਿ ਦੇ ਖੋਜੀ, ਦੁਖਿਆਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ੀਤਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਸਾਧਕ ਸਨ।

(4) ਉਤਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ -ਕਾਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਕੁਝ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲਗਭਗ ਉਸਤਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਬੜਾ ਸੰਖਿਪਤ ਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਸਹਿਤ ਪਰਿਚਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਦੀਖਿਆ ਆਖਿ ਬੁਝਾਇਆ ਸਿਫਤੀ ਸਚਿ ਸਮੇਉ ॥
ਤਿਨ ਕਉ ਕਿਆ ਉਪਦੇਸੀਐ ਜਿਨ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ॥¹³

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ:

ਗੁਰ ਗੋਵਿੰਦੁ ਗੋਵਿੰਦੁ ਗੁਰੂ ਹੈ ਨਾਨਕ ਭੇਦੁ ਨ ਭਾਈ ॥¹⁴

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ:

ਮੈ ਮੂਰਖ ਕੀ ਕੇਤਕ ਬਾਤ ਹੈ ਕੋਟਿ ਪਰਾਧੀ ਤਰਿਆ ਰੇ ॥

ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਜਿਨ ਸੁਣਿਆ ਪੇਖਿਆ ਸੇ ਫਿਰਿ ਗਰਭਾਸਿ ਨ ਪਰਿਆ ਰੇ ॥¹⁵

ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਕਿਛੁ ਕਰਮੁ ਨ ਜਾਣਾ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਾ ਤੇਰੀ ॥

ਸਭ ਤੇ ਵਡਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਜਿਨਿ ਕਲ ਰਾਖੀ ਮੇਰੀ ॥¹⁶

ਧਰਣਿ ਸੁਵੰਨੀ ਖੜ ਰਤਨ ਜੜਾਵੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰੇਮ ਪੁਰਖੁ ਮਨਿ ਵੁਠਾ ॥

ਸਭੇ ਕਾਜ ਸੁਹੇਲੜੇ ਥੀਏ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਤੁਠਾ ॥¹⁷

ਚਿੰਤ ਅਚਿੰਤਾ ਸਗਲੀ ਗਈ ॥

ਪ੍ਰਭ ਨਾਨਕ ਨਾਨਕ ਨਾਨਕ ਮਈ ॥¹⁸

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੁਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਸ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਰਤਿਤਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ 'ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਬਾਰੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਹੈ:

ਦੋਹਰਾ: ਤਿਨ ਬੇਦੀਯਨ ਕੇ ਕੁਲ ਬਿਖੇ ਪ੍ਰਗਟੇ ਨਾਨਕ ਰਾਇ।

ਸਭ ਸਿਖਨ ਕੇ ਸੁਖ ਦਏ ਜਹ ਤਹ ਭਏ ਸਹਾਇ।

ਚੌਪਈ: ਤਿਨ ਇਹ ਕਲ ਮੇ ਧਰਮੁ ਚਲਾਯੇ।

ਸਭ ਸਾਧਨ ਕੇ ਰਾਹੁ ਬਤਾਯੇ।

ਜੇ ਤਾਕੇ ਮਾਰਗਿ ਮਹਿ ਆਏ।

ਤੇ ਕਬਹੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾਪ ਸੰਤਾਏ। 5।

ਜੇ ਜੇ ਪੰਥ ਤਵਨ ਕੇ ਪਰੇ।

ਪਾਪ ਤਾਪ ਤਿਨ ਕੇ ਪ੍ਰਭੁਹਰੇ।

ਦੂਖ ਭੂਖ ਕਬਹੂੰ ਨ ਸੰਤਾਏ।

ਜ਼ਾਲ ਕਾਲ ਕੇ ਬੀਚ ਨ ਆਏ। 6।

(5) ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਸਾਧਕਾਂ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ:

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਸਾਧਕਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਉਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਸਾਡੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਮਾੜ ਉਲੇਖ ਹਨ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ 'ਅਕਾਲ ਰੂਪ' ਹਨ, ਭਾਵ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ-ਰੂਪ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਪਰਸਪਰ ਅਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਥੇ ਅਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਤਾਤਪਰਜ ਅਵਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਿਤਨਾ ਹੀ ਮਹਾਨ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-

- (1) ਇਕ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ। (1/35)
- (2) ਗੁਰ ਪਰਮੇਸਰੁ ਇਕੁ ਹੈ ਸਚਾ ਸਾਹੁ ਜਗਤੁ ਵਣਜਾਰਾ। (1/17)
- (3) ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕਲਿਜੁਗ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦਿਖਾਇਆ। (1/23)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਦਿਗਵਿਜਈ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਵਤਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਵਨਤੀ ਦਾ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਚਿਤ੍ਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ ਦਿਸ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਉੜੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰੰਗ ਮੰਚ ਉਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧੁ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਆ ॥
ਜਿਉ ਕਰਿ ਸੂਰਜੁ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪਿ ਅੰਧੇਰੁ ਪਲੋਆ ॥
ਸਿੰਘ ਬੁਕੇ ਮਿਰਗਾਵਲੀ ਭੰਨੀ ਜਾਇ ਨ ਧੀਰਿ ਧਰੋਆ ॥¹⁹

ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਵਤਰਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਗਤ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ ਜਗਤ੍ਰਿ ਵਿਚਿ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਇਆ ॥²⁰

ਗੜ ਬਗਦਾਦੁ ਨਿਵਾਇਕੈ ਮਕਾ ਮਦੀਨਾ ਸਭੇ ਨਿਵਾਇਆ ॥
ਸਿਧ ਚਉਰਾਸੀਹ ਮੰਡਲੀ ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਖੰਡਿ ਜਿਣਾਇਆ ॥
ਪਾਤਾਲਾ ਆਕਾਸ ਲਖ ਜੀਤੀ ਧਰਤੀ ਜਗਤੁ ਸਬਾਇਆ ॥
ਜੀਤੀ ਨਉਖੰਡ ਮੇਦਨੀ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਚਕ੍ਰ ਫਿਰਾਇਆ ॥²¹

ਤੀਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸੱਚ ਦੇ ਖੋਜੀ ਹਨ। ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਪੁਛਣ 'ਤੇ ਕਿ ਮਾਤ ਲੋਕ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ-

ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ ਨਾਥ ਜੀ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਕੂੜੁ ਅੰਧਾਰਾ ॥
ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸਿ ਵਰਤਿਆ ਹਉ ਭਾਲਣਿ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੰਸਾਰਾ ॥²²

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾਵਾਨ, ਨਿਡਰ, ਦੈਵੀ ਜੋਤਿ ਸੰਪੰਨ, ਮਹਾਨ ਯਾਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਯੋਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸਤੈ ਡੂਮ ਦੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮਾੜ ਤੋਂ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਕਾਲਖ ਧੁਲ ਜਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਬੁਨਿਆਦਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਤੁਧੁ ਡਿਠੇ ਸਚੇ ਪਾਤਿਸਾਹ ਮਲੁ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੀ ਕਟੀਐ ॥²³
ਨਾਨਕ ਰਾਜੁ ਚਲਾਇਆ ਸਚੁ ਕੋਟੁ ਸਤਾਣੀ ਨੀਵ ਦੈ ॥²⁴

ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੈਈਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭੱਟ ਕਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਯੋਗੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦਸਦੇ ਹੋਇਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੈਵੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਸ਼ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:

ਸਤਜੁਗਿ ਤੈ ਮਾਣਿਓ ਛਲਿਓ ਬਲਿ ਬਾਵਨ ਭਾਇਓ ॥
ਤ੍ਰੇਤੈ ਤੈ ਮਾਣਿਓ ਰਾਮੁ ਰਘੁਵੰਸੁ ਕਹਾਇਓ ॥
ਦੁਆਪਰਿ ਕ੍ਰਿਸਨ ਮੁਰਾਰਿ ਕੰਸੁ ਕਿਰਤਾਰਥੁ ਕੀਓ ॥
ਉਗ੍ਰਸੈਣ ਕਉ ਰਾਜੁ ਅਭੈ ਭਗਤਹ ਜਨ ਦੀਓ ॥
ਕਲਿਜੁਗਿ ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਅੰਗਦੁ ਅਮਰੁ ਕਹਾਇਓ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਜੁ ਅਬਿਚਲੁ ਅਟਲੁ ਆਦਿ ਪੁਰਖਿ ਫੁਰਮਾਇਓ ॥²⁵

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ 'ਗੋਯਾ': 'ਗੋਯਾ' ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤ 'ਗੰਜਨਾਮਾ' (ਸ਼ੇਅਰ 1-4) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਅਰਪਣ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ 'ਸਚ' ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਨ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ! ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੀ ਮਨੁੱਖ, ਕੀ

ਦੇਵਤਾ, ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਾ ਸਾਕਾਰ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ। ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਦੇਵਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਨਿਛਾਵਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।²⁶ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਅਰਜੁਨ ਅਲਫਾਜ਼’ (ਸ਼ੋਅਰ 127-128) ਨਾਮਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੂਰਣ ਗੁਰੂ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਗੱਲ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ।²⁷ ‘ਜੋਤਿ ਬਿਕਾਸ’ (ਸ਼ੋਅਰ 1,2,5,11-14) ਨਾਮਕ ਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਕਵੀ ਗੋਯਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਨਿਰੰਜਨ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਰੂਪ ਹਨ। ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ; ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਇੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਸਰਬ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਧੂਹ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਲੱਖਾਂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਸਰਬਸ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।²⁸

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੀਣਿਆ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦਿਗਧ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਵੀ-ਛਾਪ ਵਰਤ ਕੇ ‘ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ’ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਛਾਦਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਮਾੜਾ ਹੈ।

(6) ਚਿਤਰਾਂ ’ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਚਿਤਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਗਠਨ, ਰਹਿਣ ਬਹਿਣ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੁਗਲ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਗੁਲੇਰ, ਬਸੋਹਲੀ, ਕਾਂਗੜਾ, ਜੰਮੂ ਆਦਿ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਇਹ ਚਿਤਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹਨ-

1. ਸਚਿਤਰ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ।
2. ਅਜਾਇਬਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਿਖਅਤ ਲਘੂਚਿਤਰ।
3. ਭਿੱਤੀ ਚਿਤਰ।

ਸਚਿਤਰ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ: ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੋਥੀਆਂ ਸਚਿਤਰ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਰਣਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਭਾਵ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮਤਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਚਿਤਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਿੱਤਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਆਯੁ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਤਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਨ ਜਿਤਨੀਆਂ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਚਿਤਰ ਲਗਭਗ ਰੰਗਦਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੁੱਖ ਸ੍ਰੋਤ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸੰ. 1715 ਬਿ. (1658 ਈ.) ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸ੍ਰੀ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਕਪੂਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ (ਮਕਾਨ ਨੰਬਰ 2768/1, ਗਲੀ ਪੀਪਲ ਮਹਾਦੇਵ, ਹੌਜ ਕਾਜ਼ੀ, ਦਿੱਲੀ) ਪਾਸ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਬਾਲਾ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ 28 ਚਿਤਰ ਹਨ।

ਅਜਾਇਬਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਲਘੂਚਿਤਰ: ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਾਲੇ ਚਿਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਚਿਤਰ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਕੁਝ ਅਜਾਇਬਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਭਿੱਤੀ ਚਿਤਰ: ਪੁਰਾਣੇ ਗੁਰੂ -ਧਾਮਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਛੱਤਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਚਿਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਗੁਰੂ ਧਾਮ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਡਿਗ ਚੁਕੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਉਤੇ ਸਫ਼ੈਦੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਫਲਸਰੂਪ, ਹੁਣ ਇਹ ਚਿਤਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਅਟਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਉਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਚਿਤਰ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਹ ਚਿਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਚਿਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਲਬਧ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ 1715 ਬਿ. (1658 ਈ.) ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਚਿਤਰ ਸਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਬਨਾਵਟੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ -ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕ ਨੇੜੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਡੀਲ ਡੌਲ, ਪੋਸ਼ਾਕ, ਰਹਿਣ-ਬਹਿਣ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ

ਲਿਖੇ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ-

1. ਉਹ ਆਮ ਕਦ ਦੇ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ ਸਨ।
2. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਗੋਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਗੋਲਿਆਈ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਈ ਢੰਗ ਦੀ ਸੀ।
3. ਸਿਰ ਉਤੇ ਉਹ ਮੁਕੁਟਾਕਾਰ ਟੋਪੀ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਚੋਗੇ ਉਤੇ ਕਮਰਬੰਦ ਵੀ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਸਤਰ ਸਾਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।
4. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਸਿਧੀ ਜਾਂ ਵਖੀ ਵਲੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸੇਲੀ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਮਾਲਾ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਧਾਰੀ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ।
5. ਸਾਖੀਆਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅਧਿਕਤਰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਚਿੰਤਾ ਮਗਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਦਿਸ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਨਿਸਕਰਸ਼: ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਵੀ, ਉਹ ਸਾਧਕ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਵੀ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਢਾਢੀ ਵੀ, ਉਹ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਰਕਤ ਸੈਲਾਨੀ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਂਹ ਉਠਾ ਕੇ ਅਨਾਚਾਰ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਦੇ ਅਰੁਕ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਉਦਾਰ-ਵਿੱਤੀ ਵਾਲੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਕ ਸਨ। ਉਦਾਰ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬਰਤੀ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉਤੇ ਪਰਖ ਕੇ, ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੇ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਸੀ, ਸਤਿ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਯੁਗ ਲਈ ਚਿਰ-ਨਵੀਨ ਸੀ। ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਕ ਸਾਧਕ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਅਨੁਸਰਣ ਨ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਕੁਝ ਅਪਣਾਇਆ ਜੋ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਸੱਚ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸਚਮੁਚ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਨ ਸਮਨਵੈਵਾਦੀ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਮ ਕਦ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਬਸਤ੍ਰ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਗੋਲ, ਤੇਜਸਵੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਮ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ

ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਇਕ ਖੁਲੀ ਹੋਈ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਧੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

1. ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਰੇ ॥
ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਕਹੈ ਸੇਵਕੁ ਜਨੁ ਮਾਨੈ ਪਰਤਖਿ ਗੁਰੂ ਨਿਸਤਾਰੇ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 982.
2. ਦਰ ਸੁਖਨ ਪਿਨਹਾਂ ਸੁਦਮ ਮਾਨਿੰਦਿ ਬੂ ਦਰ ਬਰਗਿ ਗੁਲ।
ਹਰਕਿ ਦੀਦਨ ਮੈਲ ਦਾਰਦ ਦਰ ਸੁਖਨ ਬੀਨਦ ਮਰਾ। - ਅਗਿਆਤ
3. ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ ॥
ਕਰਤਾ ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੋਈ ॥
ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ਤਾ ਮਨਿ ਰੋਸੁ ਨ ਹੋਈ ॥
ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 360.
4. ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੁਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ ॥
ਗੁਰੂ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 141.
5. ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਹਿ ॥
ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1245.
6. ਨਾਨਕ ਫਿਕੈ ਬੋਲਿਐ ਤਨੁ ਮਨੁ ਫਿਕਾ ਹੋਇ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 473.
7. ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 661.
8. ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਣੇ ॥
ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 938.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1010.
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 156.

11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1412.
12. ਕਾਜੀਆ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥
ਮੁਸਲਮਾਨੀਆ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਕਸਟ ਮਹਿ ਕਰਹਿ ਖੁਦਾਇ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 722.
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 150.
14. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 442.
15. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 612.
16. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 750.
17. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 322.
18. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1157.
19. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, 1/27.
20. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, 1/23.
21. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, 1/37.
22. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, 1/29.
23. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 967.
24. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 966.
25. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1390.
26. ਮਸਤੀ ਦਾ ਨਮਾਜ਼ੀ, ਪੰਨਾ 31.
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 34.
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35.

ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ*

‘ਬਾਬਰਵਾਣੀ’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੰਨਿਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤਰ (70) ਸਤਰਾਂ ਹਨ ਅਤੇ 19 ਬੰਦ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਬੰਦ ਵੀ ਇਕ-ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਗਿਆਰਾਂ (11) ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਬੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 360 ਤੇ ਹੈ। ਫਿਰ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਨੇ 417-18 ਤੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਛਿਆਲੀ (46) ਹਨ ਅਤੇ 14 ਬੰਦ ਹਨ। ਚੌਥਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲਾ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ ਵਿਚ ਪੰਨੇ 722 ਅਤੇ 23 ਤੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੇਰਾਂ (13) ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਬੰਦ ਹਨ।

ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਸਤਰ ਵਿਚ ‘ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਫਿਰਿ ਗਈ ਕੁਇਰੁ ਨਾ ਰੋਟੀ ਖਾਇ ॥’ ਵਿਚ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ‘ਬਾਬਰਵਾਣੀ’ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: ‘ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥’ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ ‘ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: ‘ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੋਲਾ ॥’ ਪਰ ਇਹ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਬਰਬਾਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਪੱਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

‘ਬਾਬਰਵਾਣੀ’ ਬਾਬਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਹਮਲੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਜੋ ਇਥੇ ਬਰਬਾਦੀ ਅਤੇ

*ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਸਟਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਉਸ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਹੈ। ਖੁਲਾਸੇ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਬਰਬਾਦੀ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੀ ਸਾਰ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀਆਂ, ਮਹਿਲ-ਮਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਲੇ-ਹਵੇਲੀਆਂ ਐਮਨਾਬਾਦ (ਸੈਦਪੁਰ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਸੈਦਪੁਰ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ।¹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਸਮੁੱਚੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਹੈ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਹਾਲ ਨਹੀਂ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਪਹਿਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਂ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।² ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪੂਰਬ-ਆਰੀਆ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਆਰੀਆ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੀ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਂ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਭਾਰਤ ਆਰੀਆ ਕਬੀਲੇ 'ਭਰਤ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਰੀਆ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਹੈ।

ਅਮੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਜਾਂ ਅਮੀਰਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਫ ਪਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਵੀ ਹਾਲੇ-ਬੇਹਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਆਮ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ? ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਆਮ ਗਰੀਬ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ? ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਜੰਗਾਂ-ਜੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਲੁੱਟਾਂ-ਖੋਹਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਤਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੈਦ ਵਿਚ ਤਸੀਹੇ ਵੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਢਾਹ-ਢੁਹਾਈ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਖੋਹਾ-ਖੋਹਾਈ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਤੂ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਹਦਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਤਰਾਸਦੀ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਛੱਡਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਔਰਤ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਤੂ ਹਮਲਾਵਰ ਲਈ, ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਜੀਵ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਜੇਤੂ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦਾ ਇਹ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬੁਰੇ ਹਾਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹਨ: ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਯੋਗ ਸ਼ਾਸਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ (ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਆਦਿ) ਦੇ ਫਤਵਿਆਂ ਦਾ ਖੋਖਲਾਪਣ, ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੌਕਤ ਵਾਲੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ, ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾਹੀਣ ਹੋਣਾ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਦੋਂ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਦਿਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ? ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਦੁਖ ਸੁਖ ਤੇਰੇ ਭਾਣੈ ਹੋਵੈ ਕਿਸ ਥੈ ਜਾਇ ਰੂਆਇਐ॥” ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸਾ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਦੁੱਖ ਸੁਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨੇਤਾ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਨ ਤੇ ਚਾਹੇ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਨ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਬਾਬਰ ਤੋਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਕੋ-ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਈਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਹਿੰਦੂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਰ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇਣੀ ਬਿਲਕੁਲ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਨੇਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹੀ ਅਜੇਹੇ ਨਾਇਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣਾ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਂਝੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਆਗਮਨ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਦਮ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਹਿਲੇ ਅਜਿਹੇ ਹਿੰਦੂ ਨਾਇਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧੜੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਮਤਾਂ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਨਾਇਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿੰਦ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਾਧੂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਚਿੰਬੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।”³

॥

ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਖੁਰਾਸਨ ਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅੱਗੇ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਰਾਸਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖੁਰਾਸਨ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਬਾਬਰ ਦੀ

ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਖੁਰਾਸਨ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ 'ਖੁਰਾਸਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ' ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕੀ ਸੀ? ਸਿੱਧਾ ਅਰਥ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁਰਾਸਨ ਦੀ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ-ਪੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਖੁਰਾਸਨ ਦੀ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਬਰ ਤਾਂ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਸੀ? ਬਾਬਰ ਨੇ ਕਦੇ ਖੁਰਾਸਨ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਖੁਰਾਸਨ ਇਕ ਸੁੰਤਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਪਰ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖੁਰਾਸਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਖੁਰਾਸਨ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਇਰਾਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਇਕ ਸੁੰਤਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਮੂ ਅਤੇ ਸੀਰ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਦਰਿਆ ਵਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਿਰਾਤ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਮਸ਼ਹਦ, ਬਲਖ, ਬੁਖਾਰਾ, ਮਰਵ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਖੁਰਾਸਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਜੋਂ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਦਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਬਾਬਰ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ।⁴ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕਈ ਸੁੰਤਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤਾਂ ਖੁਰਾਸਾਨ ਅਤੇ ਸਮਰਕੰਦ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਖੁਰਾਸਨ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣਾ ਅੰਤਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਹ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਉਹ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਖੁਰਾਸਾਨ ਉਸ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।⁵ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹਿਰਾਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਕ ਸ਼ਹਿਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।⁶ ਸਟੇਨਲੀ ਲੇਨ ਪੂਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਹਿਰਾਤ ਇਕ ਐਸਾ ਰੋਸ਼ਨਮਈ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਦੂਸਰੇ ਸਭ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਰੁਸਨਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।" ਉਹ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਹਿਰਾਤ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਖੁਰਾਸਾਨ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਸਮਝ ਲਈਏ ਤਾਂ ਹਿਰਾਤ ਇਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਦਿਲ ਹੋਵੇਗਾ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਰਾਸਾਨ ਪੰਦਰਵੀਂ ਅਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦੇ

ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਖੁਰਾਸਾਨ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹੈ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ। ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਇਥੇ ਸੂਰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ।

ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੁਲਤਾਨ ਹੁਸੈਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀ। 1505 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਦੇ ਹੀ ਦੋ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣੇ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਦਾ ਨਾਂ ਬਡੀ-ਏਜ਼-ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਹੁਸੈਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਹੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਹੀ ਗਵਰਨਰ ਸਨ। ਇਹ ਬੜਾ ਅਜ਼ੀਬ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਝੂਠਾ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਦੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ।⁸

ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਿਆ। ਸਮਰਕੰਦ ਦਾ ਉਜ਼ਬੇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ੈਬਾਨੀ (Sheibani) ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਖੁਰਾਸਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅੱਖ ਰੱਖੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, 1506 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੈਬਾਨੀ ਬਾਬਰ ਦਾ ਵੀ ਕੱਟੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਸਮਰਕੰਦ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਸਮੇਂ ਬਾਬਰ ਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੈਬਾਨੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਬਾਬਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਸੀ।⁹

ਸ਼ੈਬਾਨੀ ਦਾ ਰਾਜ ਖੁਰਾਸਾਨ ਉਪਰ 1510 ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਰਸ਼ੀਆ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਇਸਮਾਈਲ (Shah Ismael) ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਦੋ ਲੱਖ ਫੌਜ ਨਾਲ ਖੁਰਾਸਾਨ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਬਾਨੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਉਸ ਭੈਣ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੈਬਾਨੀ ਦੇ ਹਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਕਢਵਾ ਕੇ ਬਾਬਰ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਬਾਨੀ ਦੇ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਰ ਸ਼ਾਹ ਇਸਮਾਈਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਭਾਰੀ ਸੀ।¹⁰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਇਸਮਾਈਲ ਕੋਲੋਂ ਉਜ਼ਬੇਕਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਇਸਮਾਈਲ ਨੇ ਮਦਦ ਵੀ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਸਮਰਕੰਦ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੀਆ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਰਕੰਦ ਅਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਟਾ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਜ਼ਬੇਕਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਜ਼ਬੇਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਰਕੰਦ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ

ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1514 ਤਕ ਬਾਬਰ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਸ ਕੇਵਲ ਕਾਬਲ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ 80 ਮੀਲ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਹੀ ਖੇਤਰ ਸੀ।¹¹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਉਕਤ ਵਰਣਨ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਕਾਬਲ ਦਾ ਅਮੀਰ ਸੀ। ਹੋਰ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਖੁਰਾਸਾਨ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉਜਬੇਕਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰ ਖੁਰਾਸਾਨ ਸੁੰਨੀ ਇਸਲਾਮੀਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੌਲਾਣੇ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧਨ ਖੁਰਾਸਾਨ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ‘ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਡਰਾਇਆ’ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ-ਪੋਸ਼ਣਾ (ਖਾਤਰਦਾਰੀ) ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮਕਸਦ ਇਸਦਾ ਸਿਰਫ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰ ਤੋਂ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੰਨ ਲੈਣ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਸ਼ੀਆ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਖੁਰਾਸਾਨੀ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹਿੱਸਾ ਲੁੱਟੀ ਹੋਈ ਦੌਲਤ ਦਾ ਬੇ-ਹਿਸਾਬਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਖੁਰਾਸਾਨ ਨੂੰ ਧਨਵਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜੋ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਪਿੱਛੇ ਬਾਬਰ ਕੋਲ ਬਚਿਆ ਸੀ ਸਿਰਫ ਉਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਵੀ ‘ਚੋਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲ ਤੇ ਡਾਂਗਾਂ ਦੇ ਗਜ਼’ ਦੀ ਅਖਾਉਤ ਮੁਤਾਬਕ ਸੀ ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਟੇਨਲੀ ਲੇਨ ਪੂਲ ਨੇ ਇਉਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

“ਹਮਾਜ਼ੂ ਨੂੰ 70 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ ਵਿਚ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇ-ਛੇ ਲੱਖ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 10-10 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤਕ ਹਰ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਹਰ ਆਦਮੀ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਬਾਬਰ ਵਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਲੜਿਆ ਸੀ ਸਭ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਵਪਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ (ਅਸੈਨਿਕ) ਬਾਬਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਸਭ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਨੇ-ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਤੋਹਫੇ, ਕੀਮਤੀ ਕੱਪੜੇ, ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਤ ਆਦਿ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਤੌਹਫਿਆਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਖੁਰਾਸਾਨ, ਕਾਸ਼ਗਰ ਅਤੇ ਪਰੱਸ਼ੀਆ

ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੌਹਫੇ ਭੇਜਣ ਸਮੇਂ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿਰਾਤ ਅਤੇ ਸਮਰਕੰਦ, ਮੱਕੇ ਅਤੇ ਮਦੀਨੇ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੌਲਵੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਤੌਹਫੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਗੱਲ ਕੀ, ਕਾਬਲ ਵਿਚਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਔਰਤ ਸੀ ਜਾਂ ਮਰਦ, ਗੁਲਾਮ ਸੀ ਜਾਂ ਮਾਲਕ, ਬੱਚਾ ਸੀ ਜਾਂ ਬੁੱਢਾ, ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਸਿੱਕਾ ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਵੰਡ-ਵੰਡਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਰੁਪਏ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ।”¹²

ਲੁੱਟ ਦਾ ਇਹ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਦਰਜ਼ ਰਿਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਐਸੀ ਬੇਹਿਸਾਬੀ ਲੁੱਟ ਕਿਸੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ ਜੋ ਫੌਜ ਨੇ ਅਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਭਰੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਘਰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਉਕਤ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ’ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

III

ਬਾਬਰਵਾਈ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਛੋਟੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਇਕ-ਇਕ ਸਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸੇ ਇਕ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਐਸੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਬਰਬਾਦੀ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹਾਲ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਵੀ ਐਸੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਬੇ-ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਇਹ ਕਸੂਰ ਸਾਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਇਕ-ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀ ਬਾਬਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਤੁਜ਼ਕੇ-ਬਾਬਰੀ ਜਾਂ ਬਾਬਰਨਾਮਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਬਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਜਿਨਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦੀ ਹੈਂਕੜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਝਲਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ‘ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਅਤੇ ‘ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚੇ-ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਧਿਰ ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਲੋਧੀ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਲੋਕ ਸਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਸੀ। ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਲੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਧਿਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਲਈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਲੋਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਇਕ ਹਮਲਾਵਰ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ-ਆਬਰੂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਲੋਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਬਰਾਹਿਮ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਹਮਲਾਵਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਰਤਨਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਸੀ ਜਨਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੋਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਨੇ ਕਿ “ਜਾਤਿ ਸਨਾਤੀ ਹੋਰਿ ਹਿਦਵਾਣੀਆ ਏਹਿ ਭੀ ਲੇਖੈ ਲਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ॥” ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਰ ਛੋਟੀ-ਵੱਡੀ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਲਿਖਤ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਆਓ ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਬਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ 9-10 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਬਿਤਾਈ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਾਪਤੀ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨੇਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਲੋਕ-ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨਵਾਂ ਮਨੁੱਖ, ਨਵਾਂ ਫਲਸਫਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਸਮਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਮਦ ਜ਼ਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਆਗਮਨ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਇੱਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੇਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹਮਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ

ਸੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਲੋਂ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਪਰ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਬਲ ਵਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਮੱਕੇ ਅਤੇ ਮਦੀਨੇ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਮੱਕੇ-ਮਦੀਨੇ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚੇ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਾਂ 1520-21 ਈ. ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ ਸਗੋਂ ਇਹ ਖੇਤਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਹਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਣ ਲਗਿਆਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। 1520-21 ਵਿਚ ਖੁਰਾਸਾਨ ਇਕ ਅਲੱਗ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਅਲੱਗ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਕਾਬਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਹਮਲਾਕਰੂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਖੁੱਦ ਤੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਖਤ ਨੂੰ ਵੀ ਤੱਕਿਆ ਸੀ।¹³ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਉਧਰੋਂ ਬਾਬਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਧਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਪਰਚੰਡਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ 21 ਅਪਰੈਲ, 1526 ਨੂੰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਬਾਬਰ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿਖਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਹਮਲਾਵਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਅਣ-ਹਿਸਾਬੀ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦਾ ਤਬਾਹਲਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਲੋਧੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਅਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਜੇ ਤਕ 482-83 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਮਾਜਕ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੀ ਇਹ ਪੂਰਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ-ਆਬਰੂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰੋਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਬਾਬਰ 1504 ਵਿਚ ਕਾਬਲ ਤੇ ਕਾਬਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬਣਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਾਬਲ ਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਾਬਰ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਤੋਂ ਤਕੜੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਰ ਅਫਗਾਨੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਆਪਣੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਸਿਰਫ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹੀ

ਧਰਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ 1504 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1526 ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਵਧਣ ਦੀ ਗਾਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਅਥਾਹ ਸੋਨਾ-ਚਾਂਦੀ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਫ ਸੂਹ ਲੈਣ ਲਈ ਪਿਸ਼ਾਵਰ-ਅਟਕ ਤਕ ਆਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਿਰਫ ਕੋਹਾਟ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। 1507 ਵਿਚ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਦਰਿਆ ਸਿੰਘ ਵਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲੈਣ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਉਹ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। 1514-19 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਟੋਮਨ ਤੁਰਕਾਂ ਤੋਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਅਲੀ ਅਤੇ ਮੁਸਤਫਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਤੁਰਕ ਤੋਪਚੀ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਨੌਕਰ ਰਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਰ ਲਈ ਇਕ ਤਕੜਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ।¹⁴ 1518 ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਬਲ ਦੇ ਝਗੜੇ-ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ) ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ। ਉਥੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਬਿਠਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਇਥੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇਂ। ਇਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਇਹ ਸਲਾਹ ਬਾਬਰ ਦੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਤੀਕ ਬਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬਰ ਖੁਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: ‘910 ਹਿਜਰੀ (1504 ਈ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਬਲ ਦਾ ਰਾਜ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਤਕ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ (1526) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਦੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਪਰ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰ (ਬੇਗ) ਹੀ ਇਸ ਵੱਡੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਖਰਕਾਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਬੜੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕੋਈ ਵੀ ਵੱਡਾ-ਛੋਟਾ ਸਰਦਾਰ, ਬੇਗ ਅਤੇ ਕਪਤਾਨ ਮੇਰੇ ਇਸ ਇਰਾਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।’

ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਰ ਨੇ 1519 ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਜ਼ੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ

ਤੋਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਬਜ਼ੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਅਗਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦੇਣ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਕਿ ਭੇਰਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੂਈ ਤਕ ਵੀ ਨਾ ਖੋਹੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਵਲੋਂ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭੇਰਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ।

1519 ਦੇ ਹੀ ਸਾਲ ਦੇ ਸਤੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਫਿਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਆਇਆ ਪਰ ਉਹ ਕਾਬਲ ਵਿਖੇ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ 1520 ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਫਿਰ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰ ਤੇ ਭੇਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੱਯਦਪੁਰ (ਸੈਦਪੁਰ) ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਸੱਯਦਪੁਰ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੱਯਦਪੁਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਪਰਭਾਵ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨੇ ਹੀ ਸੱਯਦਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੇਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਥੋਂ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭੇਰਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਾਬਰ ਸਖ਼ਤਾਈ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਬਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸੈਦਪੁਰ (ਸੱਯਦਪੁਰ) ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਲੁੱਟ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਲ ਤੌਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।¹⁵ ਪਰ ਇਥੋਂ ਹੀ ਬਾਬਰ ਨੂੰ, ਕਾਬਲ ਵਿਖੇ ਕੁਝ ਮਾੜਾ ਵਾਪਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ ਸੀ।

1524 ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਫਿਰ ਚੌਥੀ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੈਦਪੁਰ ਵਾਂਗ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਤਲੇਆਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਸਾਲ 1525 ਦੇ

ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਫਿਰ ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਜਰਨੈਲ-ਕਰਨੈਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਇਥੋਂ ਅੱਗੇ ਮਾਰ-ਧਾੜ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਬਰ ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਜਾ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਵੀ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਲੜਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਇਕ ਲੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਝੁੰਡ ਨਾਲ ਪਾਣੀਪਤ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਹੈਰਾਨੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸਾਰਾ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀਪਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਤੁਰਿਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨ ਕਿਤਨਾ ਡਰਪੋਕ, ਬੇਵਕੂਫ ਅਤੇ ਆਯੋਗ ਸੁਲਤਾਨ ਸੀ। ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਾਣੀਪਤ ਤੱਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਖਾਲੀ ਸਨ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਪਠਾਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਹਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੇ ਕੋਈ ਸੈਨਾ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸੀ। ਲੋਕ ਲੁੱਟੇ ਵੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਰੇ ਵੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਬਰ ਚਾਰ ਵਾਰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਕਿ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਲੋਧੀ ਇਤਨਾ ਦੋਗਲਾ ਅਤੇ ਢੀਠ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਖੁਦ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਧਿਰ ਨਾਲ ਖੜੇ ਹਨ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਕਾ-ਸਬੰਧੀ ਆਲਮ ਖਾਨ ਲੋਧੀ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦੀ ਗਦਾਰੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਲਮ ਖਾਨ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਲੋਧੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਕਾ-ਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਨਾਕਾਬਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਹੀ ਠਹਿਰ ਸਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਬਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਕੌਣ ਉਮੀਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

ਬਾਬਰ ਪਾਸ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਦਰਾ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਸੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਪਾਸ ਇੱਕ ਲੱਖ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਹੀ ਇੱਕ ਲੱਖ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਸੌ-ਸੌ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬੇਵਕੂਫ ਸੁਲਤਾਨ ਇੱਕ ਲੱਖ ਫੌਜ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅੱਧੇ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ

ਸਾਮਰਾਜ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ। 21 ਅਪਰੈਲ, 1526 ਨੂੰ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਇਸ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: ‘925 ਹਿਜਰੀ (1519 ਈ.) ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜਰਨੈਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਬਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 932 ਹਿਜਰੀ (1526) ਤਕ ਮੈਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੌਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂ ਇਥੇ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸੱਤ ਜਾ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜ ਵਾਰ ਆਇਆ। ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ ਰੱਬ ਦੀ ਅਪਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕਾਰਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਵਰਗਾ ਮਹਾਨ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਮੇਰੇ ਪੈਰਾ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।’¹⁶

‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਮੁਲਕ ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਤੌਰ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ। ਇਸਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਾਂ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਵਾਂ।’¹⁷

ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਰ ਨੇ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸੀ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਆਗਰਾ ਵਿਚ ਪਏ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦਾ। ਪਾਣੀਪਤ ਤੋਂ ਆਗਰੇ ਤਕ ਹਰ ਘਰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਿਲ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹੀਆਂ ਆਦਿ ਢਾਹ ਕੇ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੰਦਰ, ਮੱਠ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਉਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਬਾਅਦ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਘਰ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਧਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਰ ਘਰ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੈਸਾ ਵੀ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਤੌਹਫਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਲਈ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਹੋਣੀ ਸੀ? ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਆਦਮੀ ਇਤਨੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਸੀ। “ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ 15 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 16 ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਆਗਰੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ 40 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਸੈਨਿਕ

ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।¹⁸ ਇਹ ਤਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲਿਆਮ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ।

ਐਸੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਅਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਰ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਜੋ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਏ ਉਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਬਰ ਖੁਦ ਹੀ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ: 'ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ। ਮੁੱਲਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਪਰਗਾੜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਗਲਾਕੜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਮੁੱਲਾਂ ਸੱਮਸ਼ (ਉਹੀ ਬੰਦਾ) ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲਗਿਆਂ ਬਹੁਤ ਖਰੁਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਖਰੁਦ ਮਚਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਂਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।'¹⁹

ਇਹ ਹੈ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਉਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੋ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤਰਾਸਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪੱਧਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਬਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੇ ਹੀ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹੀਰੋ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਵਲੋਂ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕੋਈ ਹਾਕਮ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਘੱਟ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ Empire Builder (ਸਾਮਰਾਜੀ ਉਸਰਈਏ) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਾਸਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰੋ. ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਆਂ ਦੋ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੁਲ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖ ਕੇ, ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਉਪਰ ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਖਿਡਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਰ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।'²⁰

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸੀਨੀਅਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਿਰੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਵੀ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਾਮਰਾਜੀ ਉੱਸਰੀਆ, ਮਹਾਨ ਡਾਇਰੀ ਲੇਖਕ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਬਾਨੀ, ਮਹਾਨ ਗੁਣਾਂ

ਦਾ ਧਾਰਨੀ, ਕੌਮਲ-ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪਾਰਖੂ ਆਦਿ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਬਾਬਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਆਕਰਸ਼ਿਕ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ।²¹

ਬਾਬਰ ਦੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਫਿਲਾਸਫਰ, ਉੱਚੇ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖਣਾ, ਜਿੱਤ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ, ਸਰਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣ ਦੇ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਕੱਢ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਟੂਕਾਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਜਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਰਹੇ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਇਤਨੀ ਜਬਰਦਸਤ ਮਾਰ ਪੈਣ ਨਾਲ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਭਰ ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁਲਾਮੀ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣਤਾ?

IV

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਤਰਾਸਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬਰਬਾਦੀ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।²² ਕੋਈ ਵੀ ਐਸਾ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਹੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਬਾਬਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੀ ਗਵਾਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਾਬਰਵਾਈ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਸਭ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਸੈਦਪੁਰ

(ਸਯੋਦਪੁਰ) ਦੇ ਇਕੋ ਪਿੰਡ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੈਦਪੁਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਸੈਦਪੁਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਕੇ ਸਿਰਫ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਹੀ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਖੁਦ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਫੇਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦਵਾਣੀਆਂ ਨਾਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਤਾਂ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਸਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਚਾਈ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਸੈਦਪੁਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਓ, ਹੁਣ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ:

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ ॥

ਆਪੈ ਦੇਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ ॥

ਕਰਤਾ ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੋਈ ॥

ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ਤਾ ਮਨਿ ਰੋਸੁ ਨ ਹੋਈ ॥

ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ ॥

ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁੰਤੀ ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ ॥

ਆਪੇ ਜੋੜਿ ਵਿਛੋੜੇ ਆਪੇ ਵੇਖੁ ਤੇਰੀ ਵਡਿਆਈ ॥

ਜੇ ਕੋ ਨਾਉ ਧਰਾਏ ਵਡਾ ਸਾਦ ਕਰੇ ਮਨਿ ਭਾਣੇ ॥

ਖਸਮੈ ਨਦਰੀ ਕੀੜਾ ਆਵੈ ਜੇਤੇ ਚੁਗੈ ਦਾਣੇ ॥

ਮਰਿ ਮਰਿ ਜੀਵੈ ਤਾ ਕਿਛੁ ਪਾਏ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ ॥²³

ਇਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੈਂ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੀ ਤਾਂ ਪਾਲਣਾ-ਪੋਸ਼ਣਾ (ਖ਼ਾਤਰਦਾਰੀ) ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ (ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ) ਲਈ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਖੁਦ ਤਾਂ ਇਸ ਬਰਬਾਦੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਰ ਪਈ ਹੈ। ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਵੀ ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੈਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਉਪਰ ਤਰਸ

ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ? ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੂੰ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਸਭ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਪਾਲਣਾ-ਪੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤਾਕਤਵਰ ਵਿਅੱਕਤੀ ਤਾਕਤਵਰ ਨਾਲ ਹੀ ਲੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਰ ਜੇ ਤਾਕਤਵਰ ਵਿਅੱਕਤੀ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਊਆਂ ਦੇ ਵੱਗ ਉਪਰ ਜਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗਲਤ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਗਊਆਂ ਦੇ ਵੱਗ ਦੇ ਮਾਲਕ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਊਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਵੀ ਜੇ ਦੋਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ-ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹਿਮ-ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ ਪਰ ਇਥੇ ਤਾਂ ਗਊਆਂ ਵਰਗੇ ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਲਿਤਾੜ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਿਸ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ? ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲੋਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਬਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਆਫ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਰਤਨਾਂ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਲੈਣੀ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਧੀਆਂ ਨੇ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। “ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁੰਤੀ ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ ॥” ਇਸ ਸਤਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ-ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ-ਰਤਨਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਿਆਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਰ ਅੱਜ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹੀਰੋ ਬਣਾ ਕੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਕੀ ਇਹ ਹੀ ਸਾਡਾ ਜਵਾਬ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਇਹ ਬੋਲ ਸਾਡੇ ਹਰ ਸਕੂਲ, ਹਰ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਹਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੇ ਹੋਏ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਂ ਨੇ ਅਤੇ “ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁੰਤੀ” ਨੇ ਪੂਰੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪੱਧਰ ਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਖੁਰਾਸਾਨ ਨਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਟੇਕ ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ

ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੇ ਆ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਵੀ ਬਰਬਾਦੀ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਇਹ ਸਭ ਤੇਰੀ ਹੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਾ ਤਾਂ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੇ ਕੋਈ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਤਖੱਲਸਾਂ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਨਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਸੁਆਦਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੂਰਖ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਦਾਣੇ ਚੁਗਣ ਵਾਲੇ ਕੀੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਸਾਰਕ ਲੋਭ-ਲਾਲਚਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੇਕਰ ਜੀਵਨ ਜੀਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਹ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਨੇ 417-18 ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਿਨ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰੁ ॥

ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਪੂੜਿ ॥

ਰੁਹਲਾ ਅੰਦਰਿ ਹੋਦੀਆ ਹੁਣਿ ਬਹੁਣਿ ਨ ਮਿਲਨਿ ਹਦੂਰਿ ॥

ਆਦੇਸੁ ਬਾਬਾ ਆਦੇਸੁ ॥

ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖਹਿ ਵੇਸੁ ॥ 1 ਰਹਾਉ ॥

ਜਦਹੁ ਸੀਆ ਵੀਆਹੀਆ ਲਾੜੇ ਸੋਹਨਿ ਪਾਸਿ ॥

ਹੀਡੋਲੀ ਚੜਿ ਆਈਆ ਦੰਦ ਖੰਡ ਕੀਤੇ ਰਾਸਿ ॥

ਉਪਰਹੁ ਪਾਣੀ ਵਾਰੀਐ ਝਲੇ ਝਿਮਕਨਿ ਪਾਸਿ ॥

ਇਕੁ ਲਖੁ ਲਹਨਿ ਬਹਿਠੀਆ ਲਖੁ ਲਹਨਿ ਖੜੀਆ ॥

ਗਰੀ ਫੁਹਾਰੇ ਖਾਂਦੀਆ ਮਾਣਨਿ ਸੇਜੜੀਆ ॥

ਤਿਨ ਗਲਿ ਸਿਲਕਾ ਪਾਈਆ ਤੁਟਨਿ ਮੋਤਸਰੀਆ ॥

ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਦੁਇ ਵੈਰੀ ਹੋਏ ਜਿਨੀ ਰਖੇ ਰੰਗੁ ਲਾਇ ॥

ਦੂਤਾ ਨੋ ਫੁਰਮਾਇਆ ਲੈ ਚਲੇ ਪਤਿ ਗਵਾਇ ॥

ਜੇ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਦੇ ਵਡਿਆਈ ਜੇ ਭਾਵੈ ਦੇਇ ਸਜਾਏ ॥

ਅਗੇ ਦੇ ਜੇ ਚੇਤੀਐ ਤਾਂ ਕਾਇਤੁ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ ॥

ਸਾਹਾਂ ਸੁਰਤਿ ਗਵਾਈਆ ਰੰਗਿ ਤਮਾਸੈ ਚਾਇ ॥

ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਫਿਰਿ ਗਈ ਕੁਇਰੁ ਨ ਰੋਟੀ ਖਾਇ ॥

ਇਕਨਾ ਵਖਤ ਖੁਆਈਅਹਿ ਇਕਨਾ ਪੂਜਾ ਜਾਇ ॥

ਚਉਕੇ ਵਿਣੁ ਹਿੰਦਵਾਣੀਆ ਕਿਉ ਟਿਕੇ ਕਢਹਿ ਨਾਇ ॥

ਰਾਮੁ ਨ ਕਬਹੂਚੇਤਿਓ ਹੁਣਿ ਕਹਣਿ ਨ ਮਿਲੈ ਖੁਦਾਇ ॥

ਇਕਿ ਘਰਿ ਆਵਹਿ ਆਪਣੈ ਇਕਿ ਮਿਲਿ ਮਿਲਿ ਪੁਛਹਿ ਸੁਖ ॥

ਇਕਨਾ ਏਹੋ ਲਿਖਿਆ ਬਹਿ ਬਹਿ ਰੋਵਹਿ ਦੁਖ ॥

ਜੇ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੋ ਥੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਆ ਮਾਨੁਖ ॥²⁴

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ “ਜਿਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਪਟੀਆਂ (ਗਹਿਣੇ) ਅਤੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰ ਸੋਹਦਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕੈਂਚੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਪੂੜ ਪੈ ਕੇ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਮਹਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਸੋਭਦੀਆਂ ਸਨ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੂਹ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਅਮੀਰ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਲਾੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਖੜੇ ਸੋਹਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਡੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੰਦ-ਖੰਡ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਚੂੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੇ ਪੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਜੜੀਆਂ ਪੱਖੀਆਂ ਸੋਭਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਤਨਾ ਤੇਜ਼-ਪਰਤਾਪ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੜੀਆਂ-ਬੈਠੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਈਆ ਦਾ ਸ਼ਗਨ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗਿਰੀਆਂ-ਫੁਹਾਰੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸੇਜਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਿੰਗਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਲੋਂ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰੱਸੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਘੜੀਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਿਚ-ਖਿਚ ਕੇ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੋਬਨ ਅਤੇ ਅਮੀਰੀ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਬਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆਓ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਤਹਿਤ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪੂਹ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ-ਆਬਰੂ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ

ਸੀ।”

ਇੱਥੇ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬੜਾ ਨੇੜਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੀਵਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬੁਰੇ ਹਾਲ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਫਿਰ ਉਸੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੇ ਆ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਤੂੰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵਡਿਆਈ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਭ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ-ਆਰਾਮਾਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।’ ਭਾਵ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜੇ ਸੰਤੁਲਤ-ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਸਾਸ਼ਨ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਐਸ਼-ਪਰੱਸਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਪਾਸੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਹੈ। (ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਫਿਰਿ ਗਈ)। ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਟੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ।’ ਭਾਵ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੀਰ-ਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਟੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਤਾਂ ਆਮ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ‘ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚੇ ਹੀ ਰੁਲ ਗਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਵਾਣੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਚੌਕੇ ਆਦਿ ਕੱਢਣ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚੇ ਹੀ ਰੁਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਇਹ ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਖੁਦ-ਖੁਦਾ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਇਸ ਬਰਬਾਦੀ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਭੁੱਲੇ-ਭਟਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਆਂਢੀ ਲੋਕ ਆ-ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਜੇ ਤਕ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮਨ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਇਹੋ-ਕੁਝ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਭਾਅ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਹਮਣੇ ਬੇਬਸ ਹੈ।’

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਖ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਸੀ। ਅਗਲਾ ਪੱਖ ਜੋਧਿਆਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ-ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਣ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਹਨ:

ਕਹਾ ਸੁ ਖੇਲ ਤਬੇਲਾ ਘੋੜੇ ਕਹਾ ਭੇਰੀ ਸਹਨਾਈ ॥

ਕਹਾ ਸੁ ਤੇਗਬੰਦ ਗਾਡੇਰੜਿ ਕਹਾ ਸੁ ਲਾਲ ਕਵਾਈ ॥

ਕਹਾ ਸੁ ਆਰਸੀਆ ਮੁਹ ਬੰਕੈ ਐਥੈ ਦਿਸਹਿ ਨਾਹੀ ॥

ਕਹਾਂ ਸੁ ਘਰ ਦਰ ਮੰਡਪ ਮਹਲਾ ਕਹੁ ਸੁ ਬੰਕ ਸਰਾਈ ॥

ਕਹਾਂ ਸੁ ਸੇਜ ਸੁਖਾਲੀ ਕਾਮਣਿ ਜਿਸੁ ਵੇਖਿ ਨੀਦ ਨ ਪਾਈ ॥

ਕਹਾ ਸੁ ਪਾਨ ਤੰਬੋਲੀ ਹਰਮਾ ਹੋਈਆ ਛਾਈ ਮਾਈ ॥

ਇਸ ਜਰ ਕਾਰਣਿ ਘਣੀ ਵਿਗੁਤੀ ਇਨਿ ਜਰ ਘਣੀ ਖੁਆਈ ॥

ਪਾਪਾ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ ॥

ਜਿਸ ਨੋ ਆਪਿ ਖੁਆਏ ਕਰਤਾ ਖੁਸਿ ਲਏ ਚੰਗਿਆਈ ॥ 3 ॥

ਕੋਟੀ ਹੂ ਪੀਰ ਵਰਜਿ ਰਹਾਏ ਜਾਂ ਮੀਰੁ ਸੁਣਿਆ ਧਾਇਆ ॥

ਥਾਨ ਮੁਕਾਮ ਜਲੇ ਬਿਜ ਮੰਦਰ ਮੁਛਿ ਮੁਛਿ ਕੁਇਰ ਰੁਲਾਇਆ ॥

ਕੋਈ ਮੁਗਲੁ ਨ ਹੋਆ ਅੰਧਾ ਕਿਨੈ ਨ ਪਰਚਾ ਲਾਇਆ ॥

ਮੁਗਲ ਪਠਾਣਾ ਭਈ ਲੜਾਈ ਰਣ ਮਹਿ ਤੇਗ ਵਗਾਈ ॥

ਓਨੀ ਤੁਪਕ ਤਾਣਿ ਚਲਾਈ ਓਨੀ ਹਸਤਿ ਚਿੜਾਈ ॥

ਜਿਨ ਕੀ ਚੀਰੀ ਦਰਗਹ ਪਾਟੀ ਤਿਨਾ ਮਰਣਾ ਭਾਈ ॥ 5 ॥

ਇਕ ਹਿੰਦਵਾਣੀ ਅਵਰ ਤੁਰਕਾਣੀ ਭਟਿਆਣੀ ਠਕੁਰਾਣੀ ॥

ਇਕਨਾ ਪੇਰਣ ਸਿਰ ਖੁਰ ਪਾਟੇ ਇਕਨਾ ਵਾਸੁ ਮਸਾਣੀ ॥

ਜਿਨ ਕੇ ਬੰਕੇ ਘਰੀ ਨ ਆਇਆ ਤਿਨ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਣੀ ॥ 6 ॥

ਆਪੇ ਕਰੇ ਕਰਾਏ ਕਰਤਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖਿ ਸੁਣਾਈਐ ॥

ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਤੇਰੈ ਭਾਣੈ ਹੋਵੈ ਕਿਸ ਥੈ ਜਾਇ ਰੁਆਈਐ ॥

ਹਕਮੀ ਹੁਕਮਿ ਚਲਾਏ ਵਿਗਸੈ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਪਾਈਐ ॥ 7 ॥ 12 ॥²⁵

ਭਾਵ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਤਬੇਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਘੋੜੇ, ਸ਼ਹਿਨਾਈਆਂ, ਨਗਾਰੇ, ਤੂਤੀਆਂ, ਪਸ਼ਮੀਨੇ ਦੇ ਕਮਰਬੰਦ, ਲਾਲ ਵਰਦੀਆਂ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦੇਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੁੰਦਰ ਮੁੱਖੜੇ ਆਦਿ ਸਭ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਇਹ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਤੇਰੀ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਤੂੰ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਕ ਘੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਪ ਹੀ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾ

ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਸੋਹਣੇ ਦਰ-ਘਰ, ਮਹਿਲ-ਮਾੜੀਆਂ, ਸੋਹਣੀਆਂ ਸਰਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਵੀ ਉਚਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਖੁਸ਼ਬੂਆਂ ਭਰੇ ਪਾਨ ਅਤੇ ਪਾਨ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਜਕਾਂ ਸਭ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲੋਭ, ਲਾਲਚ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਬਿਨਾਂ ਇਕੱਠੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।

ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪੀਰ-ਪੈਗੰਬਰ (ਮੌਲਵੀ-ਮੌਲਾਣੇ ਆਦਿ) ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਕਰ ਕੇ ਅੰਨਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਫ਼ਤਵਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਰਹਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਬਰ ਜਦੋਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਪੱਕੇ ਮਹਿਲ, ਤਕੀਏ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਟਿਕਾਣੇ ਆਦਿ ਵੀ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਟੁੱਕੜੇ-ਟੁੱਕੜੇ ਕਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਰ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਗਲ ਸਾਥੀ ਅੰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀ ਫ਼ਤਵਾ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਤੇਗ ਵਾਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾ ਦਾ ਭੇੜ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਨ। ਮੁਗਲਾਂ ਪਾਸ ਹਲਕੀਆਂ ਤੋੜੇਦਾਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਸਨ ਜੋ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਵਾਂ ਹਥਿਆਰ ਸਨ।²⁶ ਲੋਧੀਆਂ ਪਾਸ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਉਹ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰੋਧਿਤ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉਹ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਬਚ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਣੀਆਂ, ਤੁਰਕਾਣੀਆਂ, ਭਟਿਆਣੀਆਂ ਅਤੇ ਠੁਕਰਾਣੀਆਂ ਆਦਿ ਸਭ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਪਾਟੇ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਸਾਣਾ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾਈਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਪਤੀ ਮੁੜ ਕੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਏ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਹਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ?

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਬਰਬਾਦੀ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੂੰ ਆਪ ਹੀ ਕਰਨ-ਕਾਰਨਹਾਰ ਹੈਂ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁੱਖ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਰੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਤੇਰੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋ

ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਵਾਪਰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੀ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।’

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ ਵਿਚਲੇ ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਮੁੱਚੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹਨ:

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥

ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥

ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥

ਕਾਜੀਆ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥

ਮੁਸਲਮਾਨੀਆ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਕਸਟ ਮਹਿ ਕਰਹਿ ਖੁਦਾਇ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥

ਜਾਤਿ ਸਨਾਤੀ ਹੋਰਿ ਹਿਦਵਾਣੀਆ ਏਹਿ ਭੀ ਲੇਖੈ ਲਾਇ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥

ਖੂਨ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਵੀਅਹਿ ਨਾਨਕ ਰਤੁ ਕਾ ਕੁੰਗੂ ਪਾਇ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥ 1 ॥

ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਗੁਣ ਨਾਨਕੁ ਗਾਵੈ ਮਾਸਪੁਰੀ ਵਿਚਿ ਆਖੁ ਮਸੋਲਾ ॥

ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ ਰੰਗਿ ਰਵਾਈ ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਇਕੋਲਾ ॥

ਸਚਾ ਸੋ ਸਾਹਿਬ ਸਚੁ ਤਪਾਵਸੁ ਸਚੜਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇਗੁ ਮਸੋਲਾ ॥

ਕਾਇਆ ਕਪੜੁ ਟੁਕੁ ਟੁਕੁ ਹੋਸੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਸਮਾਲਸੀ ਬੋਲਾ ॥

ਆਵਨਿ ਅਠਤਰੈ ਜਾਨਿ ਸਤਾਨਵੈ ਹੋਰੁ ਭੀ ਉਠਸੀ ਮਰਦ ਕਾ ਚੋਲਾ ॥

ਸਓ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੋਲਾ ॥ 2 ॥ 3 ॥ 4 ॥²⁷

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ “ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਮੈਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਬਾਬਰ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੀ ਬਰਾਤ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝ ਕੇ ਖੋਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਅਤੇ ਖੋਹਾ-ਖੋਆਹੀ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਝੂਠ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਕਾਜੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸੈਤਾਨ ਲੋਕ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅੱਖਿਆਈ ਭਰੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅੰਦਰ ਮੁਸਲਿਮ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਲਾ ਅੱਲਾ ਕੂਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਮਾਰ-ਧਾੜ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਪਾਸੇ ਮੌਤਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵੈਣ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਸਰ ਦੀ ਥਾਂ ਖੂਨ ਹੀ ਛਿੜਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਸ ਰਹੇ ਹਨ, ‘ਮੈਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਖੜਾ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਾਜਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਪਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੱਚਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਭਾਵ ਕਿ ਜਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਪਹਿਲੇ ਲੋਧੀ ਹਾਕਮ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਮਾੜੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਾੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਟੁਕ-ਟੁਕ ਕੇ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਹ ਬੰਦਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਾਲਮ-ਹਮਲਾਵਰ 1578 ਬਿ. ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁਣ 1597 ਬਿ. ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਗਏ ਹਨ।’ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਹਮਾਯੂੰ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜਚੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ‘ਪਾਪਾ ਦੀ ਜੰਵ’ ਦਾ ਆਗੂ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੂੰ ‘ਮਰਦ ਕਾ ਚੇਲਾ’ ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।²⁸ ਅਖੀਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕੋ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦਾ ਹੀ ਹੈ:

ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਦੀ ਬੇਲਾ ॥²⁹

V

ਇਸੇ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਤੀ-ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਾਕ “ਆਵਨਿ ਅਠਤਰੈ ਜਾਨਿ ਸਤਾਨਵੈ ਹੋਰੁ ਭੀ ਉਠਸੀ ਮਰਦ

ਕਾ ਚੇਲਾ”। ਇਹ ਵਾਕ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1578 ਬਿ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਮਤ 1597 ਬਿ. ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨੀਅਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਈਸਵੀ ਸੰਨ 1521 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1540 ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਮੁਗਲ 1521 ਈ. ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਉਹ ਹੁਣ 1540 ਈ. ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੁਕਤੇ ਵਲ ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦਾ। ਹੁਣ ਤਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਿਤੀ ਸਤੰਬਰ, 1539 ਈ. ਮੰਨਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਕਤ ਵਾਕ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਤੀ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਸਾਨੂੰ ਸਤੰਬਰ, 1540 ਈ. ਨੀਅਤ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕੁੱਲ ਉਮਰ 70 ਸਾਲ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ 7 ਦਿਨ ਨੀਅਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।³⁰

ਇਸ ਉਮਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਘਟਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸੇ ਦਲੀਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਕਤ ਵਾਕ “ਆਵਨਿ ਅਠਤਰੈ ਜਾਨਿ ਸਤਾਨਵੈ” 1540 ਦੇ ਸਾਲ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਕਤ ਉਮਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੱਤਕ ਸੂਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਸੰਮਤ 1526 ਬਿ. (ਨਵੰਬਰ, 1469 ਈ.) ਵਿਚ ਜੋੜ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਸੰਮਤ 1597 ਬਿ. (1540 ਈ.) ਦਾ ਸਾਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਦੀ ਮਿਤੀ ਕੱਤਕਸੂਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਸੰਮਤ 1526 ਬਿ. ਅਤੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਸਤੰਬਰ, 1540 ਈ. ਹੀ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਖੀਰ ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੁੱਚੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਸਮੁੱਚੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੋਈ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਹਮਲੇ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਂ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਣਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ। “ਆਵਨਿ ਅਠਤਰੈ ਜਾਨਿ ਸਤਾਨਵੈ” ਦੇ ਵਾਕ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੂਰਿਆਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ‘ਜਾਨਿ ਸਤਾਨਵੈ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੰਮਤ 1597 ਬਿ. ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਈਸਵੀ ਸੰਨ 1540 ਈ. ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ

ਸਮਾਂ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ 14-15 ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 1540 ਈ. ਵਿਚ ਸੋਧਿਆ-ਸੰਭਾਰਿਆ ਜਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਸਤੰਬਰ, 1939 ਫਿਰ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਜਿਹੜੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਤੁਕ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਹਿ ਕੇ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਐਸੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਸਦਕਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹੋਈ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਹਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦੀ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਜੁਲਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਕਾ ਚੇਲਾ ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬੜੇ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ:

1. ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਚਾਵਲਾ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਚਿੱਤਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1990, ਪੰਨਾ 11.
2. See also kapur Singh, *Guru Nanak's Life and Thought*, (Edited by Madanjit Kaur and Piar Singh), Amritsar: Guru Nanak Dev University, 2001, p. 185.
3. Teachings of Guru Nanak leavened the whole Hindu thought in the Punjab and improve the moral and spiritual tone of the whole people. Here was, now, for the first time after ages of dissension and discord, a Hero whom every Hindu could call his own, and of whom every Hindu could feel justly proud. The appearance of Nanak was a great step towards arousing consciousness of a common nationality. Since Hindu Kings had fallen, Nanak was the first Hindu Hero who could command the allegiance of all parties, because he did not identify himself with any party. Though he attacked all parties,

tore their cherished beliefs into shreds, he became the popular Hero because it was soon found that he was destroying only that which was not genuine but a mere addition or an assertion to their religion).

Sir Gokul Chand Narang, *Transformation of Sikhism*, New Delhi, 1989, p. 26.

4. ਵਰਤਮਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੰਭਾਲਣ ਬਾਅਦ 1748-49 ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।
5. Pringle Kennedy, *History of the Great Moghals*, Calcutta, 1968, (reprint), p. 122.
6. William Irskine, *History of India under the Two Sovereigns of the House of Taimur Baber and Haurayan*, New Delhi: S. Chand and Co., 1964 (reprint), pp. 103-104.
7. Stanley Lane Pool, *op.cit.* p. 104.
8. William Irskine, *op.cit.*, p. 240.
9. *Ibid.*
10. *Ibid.*, p. 306.
11. *Ibid.*, p. 332.
12. *Op.cit.*, pp. 166-67.
13. Hari Ram Gupta, *History of the Sikhs*, Vol. I. New Delhi, 1979, p.15. See also S.R. Sharma, *Mughal Empire In India*, Agra, 1979, pp. 16-17 and 71.
14. Rushbrook Williams, *An Empire-builder of the Sixteenth Century*, Longman's, 1918, p.111.
15. Erskine, *op. cit.*, p. 149.
16. See Rushrbook William, *An Empire Builder of the Sixteenth Century*, P. 111.
17. *Ibid.*
18. S.R. Sharma, *op.cit.* p. 19.

19. Leyden Erskine and King, *Memories of Babur*, Vol. II., p. 161.
20. The inclusion of Afghanistan in an empire based on India was a development of capital importance... By keeping control of Afghanistan, and its two doors to India, Kabul and Qandhar, Babur and his successors safeguarded India from foreign invasions for 200 years... The control of Babur and his successors over Afghanistan made India a player in Central Asian Politics... Thus, with the arrival of Babur, a new phase begins in India's foreign policy and strategic perception.
Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanat to the Mughal Empire (1526-1748)*, New Delhi, 2004, p. 41.
21. The Mughal Empire in India was founded in 1526, by Babur, who, according to all estimates, is one of the most fascinating personalities in all history. S.R. Sharma, *Mughal Empire in India*, Agra, 1974, p. 12.
22. ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੋਰ ਦੋਹੇ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਸੰ.), ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: 1000-1526 ਈ., ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
23. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 360.
24. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 417.
25. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨੇ 417-18.
26. ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਿਰਫ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਉਸ ਨੇ ਆਟੋਮਨ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਟੋਮਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਇਸਮਾਈਲ ਦੇ ਖਿਲਾਫ 1516 ਵਿਚ ਚਲਦੀਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਟੋਮਨ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਨੌਕਰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ।
27. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨੇ 722-23.
28. ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਬਾਬਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਿਸਾਰ-ਫਿਰੋਜ਼ਾ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਬਚਪਨ ਬੀਤਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦਾ ਦਾਦਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਵਾਣ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜਨਮ ਹਸਨ ਦੇ ਘਰ ਦਸੰਬਰ, 1472 ਈ. ਨੂੰ ਹਿਸਾਰ-ਫਿਰੋਜ਼ਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ।

- See P. Saran, *Studies in Medieval History*, (no place), 1952, pp. 29- 32.
29. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 723.
 30. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, ਕੱਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ?, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1912, ਪੰਨਾ 228.

THE CONCEPT OF DHARAM IN GURU NANAK BAANI

*Dr. Gurnam Kaur**

In this article an attempt would be made to understand the meaning and analysis of the word 'dharam' as a concept in the baani of Guru Nanak Dev, the founder Guru of Sikhism. Like 'hukam' this word is also difficult to translate in English language. Though it is mostly translated as religion but religion does not convey the exact meaning of the word 'dharam' as it is found in Indian traditions. Dharam is a Punjabi form of the word dharma in Sanskrit language which is a noun. Etymologically the word dharma comes from the Sanskrit root 'dhri', the meaning applied by which is "to support, to hold, to bear."¹ In Hinduism the word has been used in more than one sense, as for example 1). The principle or law that holds the universe. 2). Individual conduct which is in conformity with that higher principle. 3). Basic nature or essential nature of a thing as for example the essential function or nature of fire is heat. 4). Individual duty or obligation according to one's cast and stage in life which is called varna-ashrama dharma or vishesha dharma. 5). One of the four purusharthas or objectives of human life i.e. artha, kama, dharma and moksha. In the Macmillan Dictionary dharma has been explained as "in Indian religions, the basic natural law of the universe."²

According to Bhai Kahan Singh Nabha, the eminent Sikh scholar, dharam is a Sanskrit word and noun and the word dharam has been used in many connotations. He has cited examples from the baani of *Sri Guru Granth Sahib* for every kind of usage. Firstly, dharam is sacred law

which holds the universe, which supports the universe, "balio chraag andhaar meh sabh kali udhari ek naam dharam. Secondly, good deeds, "nahi bilamb dharam bilamb paapm," and "saadh kai sangi dirarhy sabh dharam." Thirdly, Religion (mazhab, deen), "sant kaa maarag dharam ki paurhi". Fourthly, virtuous or meritorious form, "ihu sareeru sabhu dharam hai jis andari sache kee vichi joti." Fifthly, ritual. Sixthly duty. Seventhly, justice, righteousness. Eight, the basic or essential nature. Ninth, Dhnush (bow). Tenth, the qualities of the elements.³ So, from the interpretation given above by Bhai Kahan Singh Nabha it can be that the word 'dharam' conveys more than one meaning as a concept.

Before going into the detail of the concept of 'dharam' in Guru Nanak's philosophy we should know that the word dharam has occurred in the baani of *Sri Guru Granth Sahib* with different spellings such as "dharam, dhama, dharmu, dhama etc. but this does not make any difference as a concept. While keeping in view the interpretation of the word 'dharma' by Bhai Kahan Singh Nabha it would be more easy to look into the usage of the word at different levels in the Baani of *Sri Guru Granth Sahib*, the primary source of Sikh philosophy. The very first usage of the word 'dharam' has been made by Guru Nanak Dev in Japuji in the very beginning of *Sri Guru Granth Sahib*, in the sense of the highest principle which is the support of the universe and the words 'magu' and 'panth' are used for a particular prescribed faith or religion. Guru Nanak while describing the stages and ways of knowledge as "sunnyai, manne and ek dhyam" or knowledge by hearing, reflection and contemplation, in the second stanza of 'manne' Guru Nanak says that by reflection on the perceptual knowledge or knowledge by 'hearing' (sunnyai) one does not go by the particular faith or religion, one becomes related to the higher principle which is the support of the universe or by which this whole universe is being held and supported. At this stage of

knowledge through contemplation (manne) one shall not stray into sects and by-ways but will be related to the higher principle, the dharam.⁴ To make it more understandable and high-light the importance of this three-fold process of knowledge, the founder Guru has cited the metaphor of bull from Hindu mythology in which it is told that this earth is standing on the horns of a bull and is supported by him. Guru Nanak says that when the seeker acquires the knowledge by contemplation he get the illumination that this bull is nothing else but the higher principle called dharam which is born of compassion and content of mind which holds the creation together. Whoever gets the realization of this truth is enlightened. To make it more clear Guru Nanak places a question that how much is the load under which this bull stands? The earth extends beyond farthest limits, on what support all this rests (if it is a bull on whose horns the earth is standing, on which support the bull stands?). The created beings are countless with their hues and names. Who may calculate God's might and the beautiful forms created by it?⁵

To elaborate the concept of dharam as the higher principle so many examples and metaphors from the Hindu mythology have been cited in the Baani of *Sri Guru Granth Sahib*. According to the Hindu scriptures, in every world cycle, in every cycle of creation and destruction all mortal beings have to pass through the four yugas (yuga is the division of time) which are as Sati Yuga, Treta, Dwapar and Kali Yuga. According to this belief in Sati Yuga dharam was intact on its four legs (as represented by a bull), in Treta one leg of dharam was gone and it was standing on its three legs. In the age of Dwapar two legs were gone and only two legs of dharam remained. In Kali Yuga three legs of dharam are gone (according to this myth the present age is the age of Kali Yuga) and it is standing only on its one leg. According to the Sikh philosophy Sati Yuga or Kali Yuga do not happen at a particular age or

time. Sati Yuga happens whenever a person or persons behave under the inclination of virtues as truthfulness (sati), contentment (santokh), compassion (daya), knowledge (gyan), altruism (parupkar) and goodness etc. There is Kali Yuga when people behave under the inclination of vices like lust (kaam), anger (krodh), greed (lobh), attachment (moh), avarice (trishana) and egoism (ahankaar). It can happen at any time and at any place or society. Sati Yuga means to work according to the higher spiritual principle of dharam. Dharam is intact or standing on its four legs when people follow the virtues as described above. It loses its entity when the vices dominate a person's behavior or the behavior of the people as a whole. So, according to Sikhism dharam is the highest divine or spiritual principle which is the prop of this world, the support of this world. Another meaning of dharam according to Sikh philosophy is to follow this higher spiritual principle and shape one's behavior and personality, act according to this principle, cultivate in oneself the virtues like truthfulness, contentment, compassion, knowledge and altruism etc. and follow the higher values of life. Guru Nanak while talking about the manifestation of the universe says that in Sati Yuga the selves were filled with truth and content. Holy truth of profound mystery pervaded. The holy Lord judging by truth promulgated His holy decree. In Sati Yuga all spoke truth, whoever acts truth is truly pure. The holy Preceptor is also inspired by truth and content. Whoever follows the word of the Master is a true hero. Whoever remembers the Lord abides in Sati Yuga and whoever acts truth is truly pure, their doubt and fear are shattered by the Lord. Truth is then in the minds and on their tongues. When one of dharam's faculties lapses and three remains in a person then Treta prevails and duality dominates him. The egoists do not find any fulfillment at Divine portal. Due to ignorance they come and go in the bonds of sensual

desires. When the human compassion remains half then Dwapar prevails and dharam has left with two legs only. Those rare ones who are Guru oriented they recognize the real path and realize the all-pervasive God. Guru Nanak further says that kings act justly out of their self-interest, their charity is motivated by the expectation of rewards. By performing ritual actions they exhaust themselves because liberation does not come by without the devotion to the Divine Name. Without the guidance of the true Preceptor no one tells that when only one faculty of dharam is left in a man then Kali Yuga prevails. The doubt is not lifted from the minds of such egoists and they act in falsehood. Without the guidance of the Guru doubt and falsehood are not lifted. Guru Nanak avers that whatever the time or period may be wealth and avarice are hard to cast off. Those are liberated who under the guidance of the holy Preceptor act from holiness, absorbed into devotion and contemplation day and night are compliant to the will of Lord. The holy Preceptor is above desire, is image of the Creator, unafraid of Yama, nor subject to man. Whoever serves him turns immortal, beyond death's torment. (5). According to Sikhism dharam as a highest spiritual principle transcends the boundaries prescribed by a particular faith or religion. It does not come into rituals prescribed by any such faith. According to Sikh philosophy the Creator (God) is immanent in His creation. The human being takes birth when the Creator puts His light in the human being. So the Guru asks to ever remember and recite the Name Divine. The example cited by Bhai Kahan Singh Nabha for the dharam as the sacred law which holds the universe, is the support of the universe is cited from the 'swayyas' by Guru Arjan Dev. Here, the Name Divine is considered the dharam, the highest principle which saves the world in this age of Kali Yuga. This way of Naam-dharam has been manifested by Guru Nanak, the servant of God, the Divine Preceptor.⁶

Guru Nanak has also viewed dharam as righteousness and justice. Justice and righteous are related with truthfulness and injustice and unrighteousness are related to falsehood. For falsehood the word mostly used in the baani of *Sri Guru Granth Sahib* is 'kooch' of Punjabi language. Guru Nanak while describing the deteriorated political and social conditions, religious hypocrisy prevalent in the contemporary society which were responsible for the injustice and unrighteousness says that those who gorge on human beings perform namaz and those wielding the butcher's knife wear the sacred thread round their neck. In the homes of such people Brahmins blow the conch for worship. They (Brahmins) too get taste of sin from their food. False is the capital and false is the commerce of such people. Justice and righteousness is expected by the society from such people but far from these is the abode of modesty and righteousness. According to the Guru falsehood is pervasive everywhere. These Brahmins put the paste-mark on their foreheads (the religious symbol) and assume the dhoti with end struck up; yet holding the knife they butcher the world (exploit people). They wear blue to seek the approval of rulers (blue was the color of Muslim rulers). They worship Puranas (Hindu religious books) with the money derived from mlechhas (the name given to the Muslims by the Brahmins). They eat the goats slaughtered with the unapproved Muslim texts (means goats slaughtered with the recitation of Muslim Kalima) yet they allow no one to enter in their kitchen. Plastering their kitchen with cow-dung they draw the line over which these hypocrites sit while crying 'do not foul our kitchen lest our food be made impure.' With bodies full of sinful hypocrisy they practice and with false hearts they rinse their mouths with water. Guru Nanak asks to meditate the truth because the holy Eternal is attained by purity of heart alone.⁷ Another example is when during the times of Guru Nanak the king Babur from

Kabul attacked India and plundered the country. Guru Nanak addresses Bhai Lalo (a devout Sikh of Guru Nanak Dev) saying that he is expressing the truth as revealed by the Lord to him. He says that Babur with the wedding-party of sin from Kabul rushed down and forcibly demanded surrender of Indian women (whosoever attacked India the first target were the Indian women). Then modesty and righteousness went into hiding and falsehood was strutting about in glory. Kazis and Brahmins (who solemnize Muslim and Hindu marriages) were set aside and Satan (Mughals) went about solemnizing marriages. Muslim women reciting the Koran, in their affliction called on Khuda. Other women of lower castes and of Hindus in this suffering too include in this account. Guru Nanak says that paeans of blood are sung and blood is sprinkled for saffron.⁸ Guru Nanak further says that decency and righteousness are with man should God endow him with the wealth of devotion. Such wealth is not our friend which brings chastisement. Those that have worldly wealth are truly the destitute. Those in whose heart the Lord is lodged are store-houses of merit.⁹ We can see that in the above mentioned passages the Punjabi word 'saram' has been used with 'dharam'. The meaning applied by this term or the translation is done as modesty or decency. The basic teachings of the Guru advises man to ever remember God so that man could cultivate the God-like qualities such as truthfulness, compassion and love for the fellow-beings and the creation of God. The religion founded by Guru Nanak is all inclusive religion, in which good to all is asked for by every Sikh while offering supplication (ardas) to God.

When the word dharam comes with the word karam in the bani it is an indication of the actions related to any religious tradition or creeds. As for example to make offerings to different gods or goddesses, to take bath at the holy spots like Ganga and to visit holy pilgrimages are

the religious actions according to Hinduism. Sometimes it becomes a strict rule with a particular tradition to follow such actions. According to Guru Nanak such religious performances are worthless without the cultivation of ethical virtues and remembering God or reciting the Name Divine. If one remembers God who has created this world, the Father of all, then one can attain spiritual unity with Him or emancipation. Guru Nanak Dev addresses the Pandit who guides the people for the performance of religious rituals as prescribed in the Hindu Shastras. He says that while performing religious actions such as visiting pilgrimages and keeping fast etc. man still keep desires and expectations in mind. So, as expectations and desires are forgers of mind, similar are, also religious actions. The world takes birth amid sin and well-doing. Maya is the deluder of the world, so all deeds done in the persuasion are evil. Man is being ruined in the forgetfulness of the Name Divine. The Pandit is engaged in rituals it does not lead to bliss. Bliss comes by the action of self-realization, that is, the realization of the source of the whole creation. The actions done under the influence of the attachment of maya, do not remove the duality from the mind.¹⁰ Guru Nanak further puts a question that he do not know the way of rituals or creeds how may he find the way of liberation? He answers himself that liberation comes by the realization of the shabad (the word) under the guidance of the Preceptor, by contemplation of the Divine Name day and night.¹¹

In Sikhism dharam has also been used in the sense of duty and especially the religious duty. According to Vedic shastras the basis of Hindu society is varan-asharam dharam. The society was divided into four Varans: Brahmin, Kashatrya, Vaish and Shudar and every Varan was assigned different duties to be performed. It was the duty of a Brahmin to study and teach scriptures and perform religious functions,

Kashatrya to protect the country from outer and internal dangers. It was the duty of a Vashya to produce the food for the society and do trade etc. Shudras being the lowest in this social stratification was assigned the duty of serving the upper three classes. Similarly the human life span was also divided into four ashramas and at each ashram a person was supposed to perform its duties according to the stage or ashram in life. During the times of Guru Nanak Dev India was being ruled by the Pathans who were outsiders and also Babur, a Mugul ruler from Kabul invaded India as mentioned earlier. The Guru raised his voice against the atrocities being committed by the rulers on the Indian subject on the one side and on the other side he reminded the people of the country of their duties as prescribed by their own religion. Sikhism is itself is very much against the division of society on the basis of varan-ashram dharam or the caste system. The caste-system has been rejected very strongly in the Baani of *Sri Guru Granth Sahib*. Guru Nanak while referring to the duties assigned to them by their shastras made them conscious of their duty towards their country. Guru Nanak says that Kashatryas have discarded their true function, dharam (to protect their motherland) and adopted the Muhammadan language (the Persian- Guru Nanak was not against any language but here the question is that Kashatryas were doing this out of the fear of the rulers and to please them. Under such circumstances to adopt the language of the rulers while discarding one's own language and culture is the symbol of slavery). Guru Nanak says that the whole world is reduced to the same caste of wrong doers. The state of dharam is gone.¹² Guru Nanak says that the Name Divine is our caste-pride and honor (Sikhism does not believe in caste system). Devotion to God is ritual acts (karam dharam) and discipline. The one who effaces duality and is united to the Lord is liberated, none barring his way.¹³ So according to the Sikh philosophy as founded by Guru

Nanak Dev what pleases God is pure doing and what pleases Him is truthful performance of religious duty because all treasures of merit lie with God. He is the Lord of all and humans are only to supplicate.

In Japuji, in the very beginning of *Sri Guru Granth Sahib*, the ideal placed before the seeker by Guru Nanak is to be 'sachiar', the realization of the Self, the ultimate Reality, the source of the origin of humans, the ultimate source of the whole creation. 'Sach' is the quality of God or the Creator as well as the quality to be achieved by the seeker. The seeker is to be like Him, is to acquire that quality. The personality of the seeker viewed by Guru Nanak or the Sikh Gurus is ever dynamic. So to achieve his goal he has to be ever active towards his goal under the guidance of the shabad of the Guru. Shabad is knowledge. So knowledge and effort both go side by side. It is in the ascending order and he is to move stage by stage as explained by Guru Nanak in the stanzas related with khandas in Japuji. The first stage or khand has been named as 'dharam khand'. At this first stage of his journey towards the realization of his goal, the seeker observes the natural phenomena and acquire the knowledge of natural laws working there. The mystical term used by Guru Nanak for this stage of perceptual knowledge is 'dharam khand' the realm of righteous action. Here the seeker observes, "Many the elements of water, air, fire, many the Shivas, Krishnas (Him admire). Many the Brahmas who create the beings of various forms, colors, kinds. Many the fields of action, many the mounts of gold, many the Dhruvas receiving instructions (at His threshold). Many the Indras, suns, moons, many the stellar, many the earthly regions, many the Sidhas, Budhas, Nathas, goddesses of many kinds. Many the gods, demons, sages, many the Jewels born of oceans. Many the norms of life, many the forms of speech, many the devotees of spirit, many the kings of kings. Many many are the forms of beings."¹⁴ The knowledge acquired at this stage is

knowledge by sense experience. The references are taken from Hindu mythology to indicate two things: first that the creation of God is countless, unlimited. There is not only one Shiva or Indra, Krishan etc. His creation is beyond measures. Secondly, all these gods and goddesses are not independent forces. They are very much the part of nature created by God. Dr. Avtar Singh while referring to dharam khand observes, "when we come to Sikhism, dharam appears to signify both the meanings, namely the laws according to which the objects of nature are working in their rhythmic uniformity, as well as performing the function as exemplified in the socially approved precepts. Days, nights, seasons, dates, days of the week, air, water, heat, nether regions, and other events are mentioned as the context in which dharti (earth, from the same root dhri from which dharam is also derived) is set up for the performance of one's duty. The Guru says that there are many types of creatures and there are many ways of creatures. Their names are numerous. Each one is viewed in terms of his actions or functions."¹⁵ The learned scholar of the Sikh ethics, while clarifying and differentiating the Sikh point of view, further says, "The Guru has not laid down any specific duties. It could perhaps be due to a simple reason that, as already demonstrated by the Guru, there are countless spatio temporal possibilities in terms of social environments. It would, therefore, be impossible to lay down specific duties in each case. As Sikhism does not contribute to the idea of specific duties of castes, etc., - such as Visesa dharma- it leaves scope for the situational duties arising out of the peculiarities of existential situations."¹⁶

So we can conclude from the discussion done so far, that the concept of dharam as propounded by Guru Nanak is very wider in scope as it transcends all the narrow boundaries laid down by any shastras or creeds.

References:

1. Bhai Kahan Singh Nabha, *Mahan Kosh*, Patiala: Punjab Language Department, dharam.
2. *Macmillan English Dictionary*.
3. Bhai Kahan Singh Nabha, *op.cit.*
4. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 3.
5. *Sri Guru Granth Sahib*, p.7.
6. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 1354.
7. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 471.
8. *Sri Guru Granth Sahib*, p.722.
9. *Sri Guru Granth Sahib*, p.1287.
10. *Sri Guru Granth Sahib*, p.635.
11. *Sri Guru Granth Sahib*, p.437.
12. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 663.
13. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 353.
14. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 7.
15. Avtar Singh, *Ethics of The Sikhs*, Patiala: Punjabi University, p. 215.
16. *Ibid.* p. 216.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ*

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਉਪਰਾਮਤਾ, ਵਿਰੱਕਤਤਾ, ਨਿਰਾਸਤਾ ਆਦਿਕ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਖੁਦ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਉਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, “ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਬਾਹਰਿ ਘਰਿ ਏਕੋ ਨਾਨਕੁ ਭਇਆ ਉਦਾਸੀ।”¹ ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਘਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉਦਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਜੋ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਵਾਦ ਹਮਲਾਵਰ ਰੁਖ ਅਖਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੋਰਥ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸਹਿਮਤੀ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਵਾਗੁਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰਾਂਗੇ ਉਹ ਜਿਹੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਪਵਾਂਗੇ। ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਆਵਾਗੁਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਡੇ ਆਫ ਜੱਜਮੈਂਟ' ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਹੈ:

ਜੇ ਜਾਣਾ ਮਰਿ ਜਾਈਐ ਘੁਮਿ ਨ ਆਈਐ ॥

ਝੁਠੀ ਦੁਨੀਆ ਲਗਿ ਨ ਆਪੁ ਵਝਾਈਐ ॥²

ਇਥੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਇਹ ਸਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ “ਫਰੀਦਾ ਰਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੈ”³ ਸਲੋਕ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਟੁਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, “ਇਹੁ ਤਨੁ ਸਭੇ ਰਤੁ ਹੈ ਰਤੁ ਬਿਨ ਤੰਨੁ ਨ ਹੋਇ”⁴, ਤਦ ਇਥੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਭਿੰਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਪੰਕਤੀ ਵੀ

*ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ ਸੰਵਾਦ। ਗੀਤਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਦਾ ਲੰਮਾਂ ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਜੈਨੀ, ਬੋਧੀ, ਚਾਰਵਾਕੀਏ, ਜੋਗੀ, ਖਟਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਕਾਰਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਨਸੂਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਜੋਗ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਦਾ ਅਨਅਲਹੱਕ ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਹੰਬ੍ਰਹਮਸਮੀ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਫਾਰਸੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਮੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ/ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਭਲਵਾਨਾ ਵਾਂਗ ਦੰਗਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਕਲ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗਦਿਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਦਲੀਲ ਦਰ ਦਲੀਲ ਦਿਤੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਕ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਧੂ ਦਇਆ ਨੰਦ ਆਰੀਆ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦਾ ਅਕਸਰ ਜ਼ਿਕਰ ਛਿੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਵਾਦ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਪਰਚੀਆਂ ਆਦਿਕ ਤੋਂ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦਾ ਸੂਰਜ ਉਦਯ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਮੱਤ ਸਨਾਤਨੀ ਮੱਤ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਸਨ, ਜੋ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਕਰਾਅ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਸੀ। ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਟੇਟ ਅਕਸਰ ਵੰਗਾਰਦੀ-ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਮੌਤ, ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰੋ। ਸਨਾਤਨ ਮੱਤ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਤੱਤ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਜੋਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਅਪਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਲੋਕੋਕਤੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ-

ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਫਕੀਰ। ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਪੀਰ।

ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ ਪਰ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ, ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਲਾਸਾਨੀ ਹੈ। ਗੌਤਮ ਨੇ ਮਹਿਲ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ

ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਮਹਿਲ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਤੇ ਪਿਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਧਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ, ਫਿਰ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬੇਸ਼ਕ ਔਕੜਾਂ ਆਈਆਂ ਪਰ ਭੈਣ ਤੋਂ ਅਸੀਸ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਗਏ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੂੰ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਸੁਲਾਤਨਪੁਰ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਖਬਰਸਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ-ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਆਖਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਲ ਜਾਏ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਭਾਈ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਮਿਲਣ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਨਾਲ ਚੱਲੋ। ਇੱਕਠੇ ਚਲਾਂਗੇ ਤਾਂ ਖਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਪਰ ਖਾਵਾਂਗੇ ਕੀ? ਖਰਚਾਂਗੇ ਕੀ? ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਪਾਸ ਹੈ ਉਹ ਦੌਲਤ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਸਦਕਾ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਰਿਜ਼ਕ ਮਿਲੇਗਾ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚਲੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਮਿਲ ਜਾਣ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਮਿਲਣ ਗਏ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਕਿੰਨੇ-ਕਿੰਨੇ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ। ਭੈਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ? ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ- ਬੇਬੇ ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੀਆਂ ਕਰ ਨਾਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਬੁਲਾਇਆ ਹਾਂ ਤਿਵੇਂ ਆਖ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਕੰਮ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੀ ਪਤਾ ਕੀ ਹੋਏ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਬੇਬੇ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਹਿਸਾਬ ਪੂਰਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਅਸਾਂ ਦਾ ਬੀ ਫੈਸਲਾ ਹੈ। ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਨਵਾਬ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਕਰਾਂਗੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ-ਭਾਈ ਕੋਈ ਸਾਜ਼ ਲੈ ਲਈਏ? ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਜੀ ਜੋ ਹੁਕਮ। ਕਿਹੜਾ ਸਾਜ਼ ਖਰੀਦੀਏ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਹੋਰ ਸਾਜ਼ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਹੋਏ। ਰਬਾਬ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਭਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਜੀ ਠੀਕ। ਪੈਸੇ ਦਿਉ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਪੈਸੇ ਤਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ। ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਜੀ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਹੁਦਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਸਵਾਲੀ ਬਣਨਾ ਠੀਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕੀ ਕਰੀਏ, ਗਰਜ਼ ਕਾਰੇ ਕਰਾਂਵਦੀ ਹੈ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਪਾਸ ਜਾਉ। ਉਥੋਂ ਪੈਸੇ ਮਿਲਣਗੇ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਘਰ ਗਏ। ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਰਬਾਬ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਇਕ ਕਿਉਂ ਭਾਈ। ਸੌ ਰਬਾਬਾਂ ਤੁਸਾਂ

ਤੋਂ ਵਾਰਾਂ। ਪਰ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਮੂੰਹ ਤਾਂ ਦਿਖਾਏ ਆ ਕੇ। ਕਿੰਨੀ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਆਂਵਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਕੀ ਕਰੀਏ ਭਾਈ ਜੀ। ਅਸਾਥੋਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਆਖਾ ਮੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਕਈਆਂ ਜਨਮਾਂ ਤੋਂ ਅਸਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਆਹੀ। ਚਲੋ ਚੱਲੀਏ। ਘਰ ਪੁੱਜੇ, ਬੇਬੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ, ਬੋਲੀ-ਭਾਈ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ਾਂ ਕਰੋ ਸੋ ਨਿਸੰਗ ਕਰੋ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਰਹਵੇ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਆਹੇ। ਜਿਤ ਵੇਲੇ ਯਾਦ ਕਰੋ ਤਿਤੈ ਹਾਜ਼ਰ ਆਹੇ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੂੰ ਰੁਪਈਏ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਬੀਬੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਭਾਈ ਸਰਫਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਜੇਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਆਵੈ ਤੇਹੀ ਰਬਾਬ ਲੈਣੀ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਕਈ ਦਿਨ ਰਬਾਬ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਪਸੰਦ ਦੀ ਰਬਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੋਲ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਪਰਤ ਆਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਭਾਈ ਦੁੰਗ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ ਤਿਸਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਆਸ਼ਕਪੁਰ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਬਾਬੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰੰਦਾ ਹੈ ਤਿਸਦਾ ਨਾਮ। ਫੇਰੂ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਹੈ। ਉਥੇ ਜਾਏ ਕੈ ਸਾਡਾ ਨਾਮ ਲਵੀਂ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਆਸ਼ਕਪੁਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਭਾਈ ਫਿਰੰਦੇ ਦਾ ਘਰ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਰਬਾਬ ਦਾ ਸਵਾਲ ਪਾਇਆ ਤਾ ਫਿਰੰਦਾ ਬੋਲਿਆ-ਅਜੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਕੰਧ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਅਹੁ ਪਈ ਤਾਂ ਹੈ ਇਕ। ਫਿਰੰਦਾ ਬੋਲਿਆ-ਉਹ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਾਂਹੀ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ-ਕੀ ਨੁਕਸ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ? ਫਿਰੰਦੇ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਇਕ ਫਕੀਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਨਾਨਕ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਇਹ ਨਾਮ ਕਦੀ? ਬੜੀ ਮਸੱਕਤ ਨਾਲ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਰਬਾਬ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ-ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਭਾਈ ਜੀ ਇਹ ਰਬਾਬ? ਫਿਰੰਦੇ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਦੀਦਾਰ। ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਜਿੰਨੀ ਹੈ। ਹੋਵਗ ਮੇਲ ਨਸੀਬ ਕਦੀ, ਤਾਂ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਾਂ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ-ਜੀ ਇਕ ਵਾਰ ਵਜਾ ਕੇ ਬੀ ਦੇਖਾਂ। ਭਾਈ ਫਿਰੰਦੇ ਕਹਿਆ-ਨਾਂਹ ਭਾਈ। ਵਜਾਉਣੀ ਤਾਂ ਦਰਨਿਕਾਰ, ਛੂਹਣੀ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੈ ਹੋਰ ਅੱਗੈ ਨਹੀਂ ਵਜਾਉਣੀ ਇਹ। ਠਾਣ ਰੱਖੀ ਹੈ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਸਾਂ। ਹੋਵਗ ਮੇਲਾ ਕਦੀ ਸਾਡਾ ਭੀ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ-ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਭੇਜਿਆ ਹੀ ਤੁਸਾਂ ਪਾਸ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਫਿਰੰਦਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ, ਕਿਹਾ-ਫਿਰ ਬੈਠਣਾ ਕਾਸ ਲਈ? ਸਾਨੂੰ ਝਬਦੇ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਲੈ ਚਲ।

ਦੇਵੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸ ਆਏ। ਪ੍ਰਸੰਨਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਭਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਜੀ ਥਾੱਟ ਬਣਾ ਲਵਾਂ? ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ-ਬਣਦੇ

ਰਹਿਣਗੇ ਆਪੇ ਥਾਟ। ਸ਼ੁਰੂ ਤਾਂ ਕਰੋ। ਅੱਲਾਹ ਪਰਵਦਗਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਭਾਈ ਨੇ ਰਬਾਬ ਦਾ ਵਾਦਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਵਿਸਮਾਦ ਤਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ-ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਤਾਰ ਦਾ ਗੁਣ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਇਹ ਅੱਗੇ ਵੇਚਣਾ ਨਾਂਗੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਦਰ ਆਏ ਸਵਾਲੀ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਮੋੜਨਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਪਰਦੇਸ ਚੱਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਪਿਛਲਿਆਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ-ਠੀਕ ਹੈ ਭਾਈ। ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹਨ, ਖੇੜੇ ਹਨ, ਮੌਜਾਂ ਹਨ। ਅਸਾਂ ਪਾਸ ਨੰਗ ਭੁਖ ਹਾਈ। ਜਾਓ ਭਾਈ, ਤੁਸੀਂ ਤਲਵੰਡੀ ਜਾਉ। ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੈ ਜਾਵਣਾ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਬੀਬੀ ਦੇ ਘਰ ਗਏ। ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਪਰਦੇਸੀਂ ਚੱਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਦ ਪਰਤੇਗਾ। ਮੈਂ ਤਲਵੰਡੀ ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ। ਬੀਬੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਵਗ ਪਈਆਂ। ਪਤੀ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚੋਂ ਘਰ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲੇ-ਜੀ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਅਸੀਂ ਭਟਕਦੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਉਪਦੇਸਦੇ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਡੋਲੇ ਹੋ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਇੰਜ ਨਾ ਕਰੋ। ਬੀਬੀ ਨੇ ਆਖਿਆ-ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਫਿਕਰ ਰਾਈਂ ਦਾ ਨਾਂਹ ਸੀ। ਹੁਣ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਥੰਮਦਾ। ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨਾਲ ਜਾਣਗੇ। ਭਾਈ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਨਾਲ ਰਹਵੋ। ਤੁਸਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਵਿਛੁੜਨਾ ਸੋਭਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਿਛੇ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਬਾਲ ਅਸਾਂ ਦੇ ਬਾਲ ਹੋਏ। ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਭੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਤਲਵੰਡੀ ਅਸੀਂ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨਾਲ ਜਾਵਣਾ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਵਾਪਸ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਫੇਰ ਜਾਵਣਾ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ-ਤੇਰਾ ਆਖਾ ਮੋੜਨਾ ਨਹੀਂ ਭਾਈ। ਤੇਰੇ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਹੈ।

ਘਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਨੇ ਝੁਕ ਕੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਚਰਨੀ ਹੱਥ ਲਾਉਣੇ ਚਾਹੇ। ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਦਾ ਮੱਥਾ ਥੰਮ੍ਹ ਲਿਆ, ਕਿਹਾ-ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਆਂਵਦਾ ਹਾਂ ਜੁ ਮੱਥਾ ਟਿਕਾਵਾਂ? ਬੇਬੇ ਤੂੰ ਅਸਾਂ ਥੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ ਅਰ ਪਰਮੇਸਰ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਬੀ। ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਸਬੰਧ ਜੁੱਗਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਜੋ ਅਸਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੱਡਾ ਅਉਗਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਭਲਾ ਹੈ ਭਾਈ। ਜਿਉਂ ਤੁਸੀਂ ਰਾਜੀ ਤਿਉਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜੀ। ਪਰ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਭਰਾਉ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਪਰਮੇਸਰ ਕਰਕੇ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ। ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਸਫਰ ਖਰਚ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਅਸਾਂ ਆਪ ਦਿਤੇ ਸਨ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਮੋੜੇ

ਕਿਉਂ ਹਨ?

ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਤੂੰ ਪਰਮੇਸਰ ਦੀ ਭਗਤਣੀ ਹੈਂ ਅਰ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ। ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਖਿਆ ਪਰਮੇਸਰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਅਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਨਾ ਦਿਉ। ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖਉਂ ਕਰਤਾਰ ਪਾਸ ਸਉਂਪ ਛੋਡਉ। ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਸਾਂ। ਆਪ ਭੇਜਉ। ਬੇਬੇ ਆਖਿਆ-ਏਥੇ ਸਉਂ ਤਾਂ ਧੀਰਜ ਸਾਈ। ਖਰਾ ਧਰਵਾਸ ਸਾਈ। ਮਿਲ ਜਾਇਆ ਕਰੋਗੇ ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੋਵਾਂਗੀ। ਅਰਿ ਜੇ ਦੇਰ ਕਰੈਗਾ, ਹਉਂ ਤੁਧ ਥਿਣ ਖਰੀ ਓਦਰ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਵਸ ਕਿਆ ਹੈ? ਸੋ ਹੋਵੈਗਾ ਜੋ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੈਗਾ। ਰਜਾਇ ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਚੱਲੇਗੀ। ਸਾਡਾ ਕਿਆ ਜੋਰ।

ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਫਿਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਬੇਬੇ ਦੇ ਚਰਨੀ ਹੱਥ ਲਾਏ। ਸੇਜਲ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਗਏ-ਪਰਮੇਸਰ ਰੱਖੋ। ਤੇਜ ਕਦਮੀ ਦੋਵੇਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ।

ਤੁਰਦਿਆਂ ਤੁਰਦਿਆਂ ਬੜੇ ਦੇਸ ਦੇਖੇ। ਕਦੀ ਜੰਗਲ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਕਦੀ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਕਦੀ ਦਰਿਆ ਕਦੀ ਰੇਗਿਸਤਾਨ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੂੰ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ- ਬਾਬਾ ਤੁਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਹੋਰ। ਪਾਣੀ ਪਿਲਾ। ਕਿਧਰ ਹੈ ਪਾਣੀ? ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਅਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਕਈ ਬਾਰ ਆਏ ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ? ਸਾਨੂੰ ਬੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇ? ਭਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜੀ ਤਾਂ ਬੀ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਦੱਸੋਗੇ। ਅਸਾਂ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਹੋ ਜੀ। ਬਾਬੇ ਕਿਹਾ-ਅਹੁ ਦੇਖ ਮਰਦਾਨਿਆਂ। ਗਿੱਦੜਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਜਾਂਵਦੀ ਦੇਖ। ਜੀਭਾਂ ਬਾਹਰ ਹਨ। ਪਿਆਸੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜੁ ਪਾਣੀ ਕਿਥੇ ਹੈ। ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਚੱਲੀਏ। ਇਵੇਂ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਦੂਰੀ ਤੇ ਤਲਾਬ ਉਪਰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਗਿੱਦੜਾਂ ਨੇ ਤਲਾਬ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੁੰਘਿਆ, ਬਿਨਾ ਪੀਤੇ ਅੱਗੇ ਦੂਜੇ ਤਲਾਬ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਆਪ ਦੇਖ ਭਾਈ, ਇਸ ਤਲਾਬ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਚਖ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਕੌੜਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜਾਨਵਰ ਬਿਨਾਂ ਚੱਖੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਖਾਣਜੋਗ ਹੈ ਕੀ ਪੀਣਜੋਗ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਅਗਲੇ ਤਲਾਬ ਪੁੱਜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਵੀਹ-ਪੱਚੀ ਕਦਮ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਬਾਬੇ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਵੇ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੰਦੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਗਾਉਣ ਲਗਦੇ ਤਾਂ ਰਬਾਬ ਲੈ ਕੇ ਇੰਨਾਂ ਨੇੜੇ ਬੈਠਦੇ ਕਿ ਗੋਡੇ ਨਾਲ ਗੋਡਾ ਖਹਿੰਦਾ। ਕੁਦਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਗਾਉਣ ਲਗਦੀ। ਨਾਥਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ, ਮੌਲਵੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਵਗਦੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ

ਜੀ ਆਖਦੇ, “ਮਰਦਾਨਿਆ ਰਬਾਬ ਉਠਾਇ। ਬਾਣੀ ਆਈ ਹੈ।” ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਗਰਦ ਗੁਬਾਰ ਧੁਲ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਹਿੰਦੂ ਆਖਦੇ, “ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸ ਰਹਿਆ ਹੈ।” ਕਾਮਲ ਫਕੀਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, “ਸਲਾਮਾਲੇਕ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਫਕੀਰ, ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਸੀਦ। ਤੂੰ ਵੱਡਾ ਬਜ਼ੁਰਗਵਾਰ ਹਾਈ। ਅਸਾਂ ਕੂ ਦੁਆ ਦੇਹ ਕਿ ਸਾਡੀ ਭੀ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਉਵੇਂ ਬਣ ਆਏ ਜਿਵੇਂ ਤੈਂਡੇ ਨਾਲ ਬਣ ਆਈ ਹੈ।” ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਆਖਦਾ, “ਮਰਦ ਹਨ ਪੂਰੇ। ਭਲੇ ਹਨ ਕੋਈ। ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਸਾਦਿਕ ਹੈਨ ਵੱਡੇ।” ਥੱਕਦੇ, ਭੁੱਖ ਤਰੇਹ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਬਾਬੇ ਅਗੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਰਜ਼ ਕਰਦੇ, “ਬਾਬਾ ਤੂੰ ਅਤੀਤ ਪੁਰਖ ਹੈਂ। ਨਾ ਤੈਨੂੰ ਭੁਖ ਸਤਾਏ ਨਾ ਤਰੇਹ। ਨਾ ਨੀਂਦ ਨਾ ਥਕਾਣ। ਮੈਂ ਸਾਦਾ ਬੰਦਾ ਹਾਂ ਬਾਬਾ। ਕਿਰਪਾਲੂ ਹੋਹ। ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿਹਾ ਅਤੀਤ ਕਰ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਭਾਂਵਦਾ ਤਾਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਹ।” ਬਾਬਾ ਆਖਦਾ, “ਭਲਾ ਮੰਗਿਆ ਈ ਮਰਦਾਨਿਆਂ, ਭਲਾ ਮੰਗਿਆ ਈ। ਲੋਕ ਵਸਤਾ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਸੰਤੋਖ ਮੰਗਦਾ ਹੈਂ।”

ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਡਾਹਢੇ ਆਤੁਰ ਹੋ ਗਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਬਸ ਬਾਬਾ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਸਾਂ ਥੋਂ। ਏਸ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਬੈਠ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਤੁਰਾਂ। ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ ਹਾਂ।” ਬਾਬਾ ਕਿਸੇ ਆਬਾਦੀ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਖਾਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲਿਆਂਦਾ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਫੈਲਾਏ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਭਾਈ ਜੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਵੋ। ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਛਕੋ। ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਭਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।” ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਆਇਆ ਹੈ ਬਾਬਾ। ਏਨਾ ਸੁਆਦੀ ਭੋਜਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ।” ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਥੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਇਸ ਤੋਂ ਭੀ ਸਵਾਦਲੇ ਪਕਵਾਨ ਪਏ ਸਨ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਵਧੀਕ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਏ। ਸੋ ਮੈਂ ਝਬਦੇ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਸਿਆ, ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਤਟਫਟ ਲੈ ਆਇਆ। ਧੀਰਜ ਰਖਦੇ ਹੋਰ ਭੀ ਸੁਆਦਲੇ ਪਕਵਾਨ ਲੈ ਆਉਂਦਾ।”

ਯਾਤਰਾ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਪਰਦੇਸ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪੈਂਦੇ। ਬੀਬੀ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰੁਕਣ ਲਈ ਆਖਦੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ, “ਹਾਲੇ ਸਫਰ ਵਿਚ ਆਏ। ਤੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆ ਖਲੋਈ। ਅਜੇ ਸਫਰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਾਡੇ ਰਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਵਧੀਕ ਨਾ ਖਲੋਇਆ ਕਰ।” ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ। ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਦ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਐਮਨਾਬਾਦ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਦੇ ਘਰ ਬਿਸਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਖੁਦ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਪਾਸ ਟਿਕਣਗੇ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਤਲਵੰਡੀ ਜਾ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਖੈਰ-ਸੁਖ ਦਾ ਪਤਾ ਲੈਣ ਚਲੇ

ਜਾਣ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਪਿੰਡ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਗਏ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਖੈਰ ਪੁਛੀ ਤਾਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ- ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਦੇਹੁ ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਿਫਤਾਂ ਦੀ। ਤੁਸਾਂ ਘਰ ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਅਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ, ਮਹਤਾ ਤੁਸੀਂ ਮੰਗਲ ਗਾਵੋ। ਪਿਤਾ ਬੋਲੇ- ਸੁਣ ਲਉ ਇਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਆਖਦਾ ਹੈ ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਜਨਮਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਡੋਬ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜਜਮਾਨ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਏਹੋ ਖਬਰ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਪੈਦਾਇਸ ਦੀ ਖਬਰ।

ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ। ਜਾ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ। ਰਾਇ ਆਖਿਆ- ਆਖ ਮਰਦਾਨਾ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ। ਮਰਦਾਨਾ ਬੋਲੇ- ਜੀ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹ, ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਪੀਰ, ਨਾਨਕ ਫਕੀਰਾਂ ਸਿਰਿ ਫਕੀਰ। ਉਸਦੇ ਤੁੱਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾਹੀਂ। ਨਾਨਕ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਖੁਦਾਇ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੂੰ ਖੁਦਾਇ ਵਡਾ ਮਰਾਤਬਾ ਦਿਤਾ। ਰਾਇ ਕਹਿਆ- ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਅਸੀਂ ਬਿਰਧ ਹੋਇ ਆਏ। ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੂੰ ਬੀ ਇਥੈ ਲਿਆਵੇਂ। ਦੀਦਾਰ ਕਰੀਏ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਤਲਵੰਡੀਓਂ ਐਮਨਾਬਾਦ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਜਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਚੱਲਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਿਆਂ ਕਿਹਾ- ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ ਭਾਈ ਤਲਵੰਡੀ ਜਾ ਕੇ। ਪਿਤਾ ਰੰਜ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰੋਧ ਦੇਖਣ ਕੀ ਜਾਣਾ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੱਟ ਵਾਂਗ ਲਗਦੇ ਹਾਂ। ਦੇਖੋ ਕਿਸਮਤ। ਉਹੋ ਨਾਨਕ ਹੈ- ਇਕ, ਅੱਵਲ ਤੋਂ ਆਖਰ, ਜ਼ਾਹਰ ਤੋਂ ਬਾਤਨ (ਬਾਹਰ, ਅੰਦਰ), ਇਕ ਹੈ ਨਾਨਕ, ਇਕੇ ਰਹੇਗਾ। ਜੇਹਾ ਰਾਉ ਨਾਲ ਤੇਹਾ ਰੰਕ ਨਾਲ। ਇਕੋ ਰਿਹਾ। ਕਿਸ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵਾਂਗ ਲੱਗਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੱਟ ਉਪਰ ਦਾਰੂ ਵਾਂਗ। ਸਾਡਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਭਾਈ। ਰਜ਼ਾ ਕਰਤਾਰ ਦੀ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਬਾਬਾ ਜੀ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਲਿਆ ਹੈ ਮੈਨੂੰ। ਦੀਦਾਰ ਲਈ ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਚੁਪ ਕਰ ਗਏ। ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਠੀਕ ਹੈ। ਚਲਦੇ ਹਾਂ।” ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਬਾਬਾ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਅਸਾਂ ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਦਾ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਜੇ ਪੱਚੀ ਦਿਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪੰਜ ਦਿਨ ਬਕਾਏ ਦੇ ਰਹੇ ਅਸਾਂ ਸਿਰ। ਫੇਰ ਰਹਾਂਗੇ। ਹੁਣ ਜਾਣਾ ਪਵੈਗਾ।” ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੀ ਤਕੜਿਆਂ ਅਗੈ ਕੀ ਜੋਰ। ਜੋ ਰਜਾਇ।” ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰੁਖ ਕੀਤਾ।

ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਰਾਇ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਪੁੱਜੇ। ਰਾਇ ਮੰਜੀ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਮਰ ਵਧੀਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉਠਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ

ਪਰ ਉਠਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀ ਅਗੇ ਆਏ ਤੇ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉਪਰ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਰੱਖੇ। ਰਾਇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬਾਬਾ ਵੱਡਾ ਜੁਲਮ ਕੀਤੇ ਮੈਂ ਉਪਰ। ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਸੀ, ਜੇ ਕਦਮ ਚੁੰਮਾਂ। ਸਾਡੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਹੱਥ ਕਿਉਂ ਲਾਇਆ ਬਾਬਾ। ਸਾਨੂੰ ਮਾਰ ਨਾਂਹ।”

ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ, “ਰਾਇ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਵੱਡੇ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪਰਜਾ ਹਾਂ।” ਰਾਇ ਬੋਲੇ, “ਬਾਬਾ ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਬਖਸ਼। ਅਰ ਕਰਤਾਰ ਤੋਂ ਬੀ ਬਖਸ਼।” ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਬੋਲੇ, “ਤੁਸੀਂ ਧੁਰੋਂ ਬਖਸੇ ਹੋਏ ਹੋ।” ਰਾਇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਬੀ ਕੁਛ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰ ਬਾਬਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਦਸ ਮੈਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ।” ਬਾਬੇ ਫਰਮਾਇਆ, “ਰਾਇ ਜੀ ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਤਿਥੇ ਤੁਸੀਂ।” ਰਾਇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਰੀਝ ਪੂਰੀ, ਤਾਂ ਹੋਵੇ ਬਾਬਾ ਜੇ ਮੱਥਾ ਕਦਮ ਉਪਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲੇ।” ਰਾਇ ਬਹੁਤ ਅਧੀਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸਿਰ ਕਦਮਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਅਰ ਬਹੁਤ ਬਿਗਸਿਆ। ਬਾਬੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਫਿਰ ਰਾਏ ਨੇ ਹਮੀਦੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਸੁਧੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਕਮਾਲ ਖਾਣਾ ਉਹੋ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਹਮੀਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੁਛਿਆ, “ਦਸੋ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੀ ਛਕਣਾ ਹੈ।” ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਿਹਾ, “ਕਰਤਾਰ ਜੋ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।” ਰਾਇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੱਕਰਾ ਬਣਾ ਲਈਏ?” ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪੁੱਛਣ ਦੱਸਣ ਫਰਮਾਇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਇਥੇ। ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਖੁਆਓਗੇ ਖਾਵਾਂਗੇ। ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇ ਸੋਈ ਅਸਾਂ ਲਈ ਅੱਛਾ ਹੈ।” ਰਾਇ ਨੇ ਰਸੋਈਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਪਹਿਲੋਂ ਮਿੱਠਾ ਬਣਾਉ। ਸਲੂਣਾ ਬਾਦ ਵਿਚ ਛਕਾਂਗੇ।” ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਜੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਮੇਲੀਆਂ-ਜੋਲੀਆਂ, ਸਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖ ਦਿੰਦੇ, “ਯਾਰੋ! ਕੌਣ ਹੈ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਆਲਮ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਜਿਹਾ? ਅਸਾਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਦੇਖ ਲਿਆ ਜੋ ਦੇਖਣ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਤਪ ਕਰਦਿਆਂ ਉਮਰਾਂ ਬੀਤਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੈਠੇ ਬਠਾਏ ਅਸੀਂ ਕੇਹੇ ਧਨੀ ਹੋ ਗਏ ਬਿਨਾ ਕੁੱਝ ਕੀਤਿਆਂ ਕਰਾਇਆਂ। ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਖੁਦਾਵੰਦ ਇਸ ਸਾਹਮਣੀ ਡੱਠੀ ਮੰਜੀ ਉਪਰ ਬੈਠ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਸ਼ਕ ਕਰਨਗੇ ਜਮਾਨੇ। ਕੀ ਸੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਉਸ ਵਾਸਤੇ? ਖਿਦਮਤ ਸੀ ਇਕ, ਜੋ ਅਸਾਂ ਦਿਲੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਗਰੀਬ ਸਾਦਿਕ (ਸਿਦਕਵਾਨ) ਪਾਸ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਪਾਸ ਸਭ ਕੁੱਝ। ਉਹ ਚੰਦ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ।”

ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬਾਬਾ, ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਬਿਰਧ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾਂ ਕੁ ਚਿਰ ਹੋਰ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਮੁੱਦਤਾਂ ਬਾਦ ਪਰਤਦੇ ਹੋ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਉ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਦੀਦਾਰ ਨਸੀਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਨਿਮਾਣੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ।” ਬਾਬਾ ਜੀ ਹੱਸ ਪਏ। ਕਿਹਾ, “ਅਨਜਾਣ ਨਾ ਬਣੋ ਰਾਇ ਜੀ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਸਭ। ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਂਵਦਾ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਪਿਤਾ ਮੁਤਾਬਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਰੋਲਣ ਲਈ ਜੰਮਿਆ ਸੀ ਨਾਨਕ।” ਰਾਇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੀ ਹੁਣ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ। ਸਾਡੀ ਅਰਜ਼ ਮੋੜਨੀ ਨਾਂਹ।” ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ ਰਹਿ ਕੇ। ਇਸਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ ਇਥੇ। ਛੱਪੜ ਵੀ ਸੁੱਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਦਰਿਆਵਾਂ-ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਤਲਵੰਡੀ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ।” ਰਾਇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਚਾਰ ਕੁੰਟਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਚਾਰ ਖੂਹ ਖੁਦਵਾਇ ਦੇਸਾਂ। ਅਰ ਚਲਵਾਇ ਦੇਸਾਂ ਸਦਾਬਰਤ ਲੰਗਰ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਮੁਬਾਰਕ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ। ਟਿਕਾਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਰੋ ਇਕ ਬਾਰ।” ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਲੰਗਰ ਤਾਂ ਚਲੇਗਾ ਰਾਇ ਜੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਿਧ ਨਾਲ।” ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਗਲੀ ਯਾਤਰਾ ਉਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਕੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਸੰਨ 1515 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ।

ਸਾਖੀਕਾਰ ਇਥੇ ਸਾਖੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਚਲੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ। ਪਰ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਭੇਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦਰਿਆ ‘ਕੁੱਰਮ’ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਵਾਪਸ ਤਲਵੰਡੀ ਪਿੰਡ ਪਰਤੇ। ਫਿਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਸਾ ਕੇ ਹਲ ਵਾਹਿਆ। ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਮਾਪੇ ਤੇ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੀ ਫਸਲ ਹੋਈ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ‘ਦਸਵੰਧ’ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਫਸਲ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਆਰੰਭਿਆ। ਦੱਸਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਰਤ ਸਰਬੋਤਮ ਹੈ। ਟੱਸਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਮਾਈ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ-ਰਿਜ਼ਕ ਵੀ। ਲੋਕ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਖੀਰ ਬੁਢੇਪੇ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕੀਤਾ। ਜੁਆਨ ਉਮਰ ਨਾਮ ਜਪਿਆ। ਬੁਢੇਵਾਰੇ ਖੇਤ ਵਾਹੇ, ਬੀਜੇ, ਵੱਢੇ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਮਿਸਾਲ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਣ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ

ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਅਸਰਫੀ ਮਿਲੀ। ਰਾਤ ਪਈ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, “ਬਾਬਾ, ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ।” ਕਿਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਤੋਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਬਸ ਏਨਾ ਕਿਹਾ, “ਭਾਈ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਕਰਕੇ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੁੱਟ ਦੇਹ। ਡਰ ਹਟ ਜਾਵੇਗਾ।” ਇਹ ਗਲ ਕੇਵਲ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਾਸਨਾ ਆਈ, ਤਾਂ ਡਰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਆ ਗਿਆ। ਵਾਸਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਨਬੀਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸਨ।

ਸਾਖੀਕਾਰ ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਚਿੱਤਰਦਾ ਹੈ। ਕੜਕਦੀਆਂ ਬਿਜਲੀਆਂ, ਖੌਰੂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ, ਉਬਾਲ ਖਾ ਰਹੇ ਸਮੁੰਦਰ, ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜਦੀਆਂ ਆਕਾਸ਼ ਫੁੱਹਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦੇ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਕਲਜੁਗ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਵਣਿਤ੍ਰਣ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੰਬਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਲਜੁਗ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ- ਦਸ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ। ਕਲਜੁਗ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਖਬਰਸਾਰ ਲੈਣ ਆਇਆ ਹਾਂ ਬਾਬਾ। ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਦੱਸੋ ਕੀ ਖਿਦਮਤ ਕਰਾਂ ਤੁਸਾਂ ਦੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਏਨਾ ਕਰੀਂ ਕਿ ਜੋ ਸਾਡੀ ਮੰਨੇ ਉਸਨੂੰ ਤੰਗ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਕਲਜੁਗ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਬਾਬਾ। ਜੇ ਤੇਰੀ ਮੰਨੇਗਾ, ਕਿਸੇ ਜੁੱਗ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਕ ਨਹੀਂ ਲਗੇਗਾ। ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤਚਿਤ ਕਲਜੁਗ ਪਰਤਿਆ।

ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਂਝ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਪਰ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸਾਖੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨੇਕ-ਬਖ਼ਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਸੁਣਾਈ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਕੀਤਰਨ ਸੁਣਿਆ, ਲੰਗਰ ਛਕਿਆ। ਸੋਚਿਆ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂ। ਕਾਲਜ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਇੱਥੇ, ਸਕੂਲ ਹੋਇਗਾ। ਕਿਸੇ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀਏ। ਪੁਲਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜਾਂ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ. ਨੇ ਦੱਸਿਆ- ਅਹਿ ਇਧਰ ਦੇ ਕੁ ਫਰਲਾਂਗ 'ਤੇ ਕਾਲਜ ਹੈ, ਚਲੇ ਜਾਓ। ਤੁਰਦਾ ਗਿਆ। ਅਗੇ ਗੇਟ ਆ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੌਰਮਿੰਟ ਡਿਗਰੀ ਕਾਲਜ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ। ਅੰਦਰ ਲੰਘਿਆ। ਕੋਈ ਦਿੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਸਲਾਮਾਲੇਕਮ ਆਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ- ਜੀ ਖਿਦਮਤ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਹੀਂ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਹਨ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਿਊਟੀਆਂ ਤੇ ਹਨ। ਕੰਮ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਹੋ ਬੁਲਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ- ਕੰਮ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਘੰਟੇ ਨੂੰ ਫੇਰ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ ਪੰਜ ਵਜੇ। ਵਾਪਸ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਕ ਸਾਢੇ ਛੇ ਫੁੱਟ ਲੰਮਾ 65-70 ਸਾਲ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਲਵਾਰ

ਕਮੀਜ ਦਸਤਾਰ ਪਹਿਨੀ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਸੱਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ। ਪਰਤ ਕਿਉਂ ਚਲੇ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਲੇਬਰ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਠੇਕੇਦਾਰ ਹਾਂ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਹੋਸਟਲ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਆਉ ਇਧਰ ਬੈਠੀਏ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕੁਰਸੀਆਂ ਮੰਗਵਾ ਲਈਆਂ। ਕੋਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਛੁੱਟੀ ਕਰਕੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਬੈਠ ਗਏ। ਗੱਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ-ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ ਇਥੇ? ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ- ਜੀ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛੀ ਇਹ ਗੱਲ? ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਆਈ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ- ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ ਨਾ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕੀ ਮੇਰਾ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ? ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ- ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਫਿਕਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਤੁਹਾਡਾ ਹੱਕ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਅਲਹਿ ਸਲਾਮ ਸਾਡਾ ਫਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ- ਦਰੁਸਤ। ਅੱਛਾ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਜਾਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਤਾਂ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹਾਂ। ਜਾਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਸੌ ਮੁਰੱਬਾ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਮ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ- ਕੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੁਆਈ ਸੀ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ? ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਇੰਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੇ ਨਾਮ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਲੁਆਈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਲੁਆਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ- ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਕੌਣ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ? ਇਥੇ ਪੰਜਾਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ-ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਤੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ। ਇਥੇ ਬੜੇ ਪਿੰਡ ਹਨ ਜੀ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ। ਤੁਸਾਂ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਿਆ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ- ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਭਰਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਭੱਟੀ ਸਨ।

ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜੀ ਅਸੀਂ ਭੱਟੀ, ਆਮ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਭੱਟੀ ਆਂ। ਸਾਰਿਆਂ ਜਹਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪਛਾਣਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਕੋਹਿਨੂਰ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਭੱਟੀ ਸਰਦਾਰ ਨੇ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਹੁਣ ਸੁਣੋ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ। ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਖਾਨ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦਾ ਤਕੜਾ ਰਈਸ ਅਤੇ ਖੁਦਦਾਰ ਇਨਸਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਸੀ ਨੇਕੀ ਦਾ ਮੁਜ਼ਸਮਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ ਸੀ ਪੂਰਾ। ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਚਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਟੱਪ ਚਲੀ ਪਰ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਸਦੇ ਨੇ ਪਈ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਉਮਰ 12-13 ਸਾਲ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਉਤਰੇ। ਜੋੜੇ ਉਤਾਰੇ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ ਤੇ ਕਿਹਾ- ਬਾਬਾ ਮੇਰੀ

ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਕਰ।

ਲਉ ਜੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਘੁੰਮ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਸੀ। ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੇ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ- ਜੀ ਕਦੀ ਬਾਲ ਘਰ ਵਿਚ ਖੇਡੇ, ਇਹ ਮੁਰਾਦ ਮਨ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ- ਰਾਇ ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਹੋਈ, ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਕਰਨਾ।

ਸਾਲ ਬਾਦ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਬੇਟੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਏਨਾ ਖੁਸ਼ ਕਿ ਦਾਅਵਤ ਦਿੱਤੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ। ਜੀ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਆਏ ਸਨ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਇਸ ਜਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਰਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆਣ ਉਤਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਮ ਇੰਤਕਾਲ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਉਦੋਂ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਸੌ ਮੁਰੱਬੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਹੋਏ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਤੁਰੇ ਆਂਵਦੇ ਹਨ। ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਆਈ ਪਈ ਮਾਲਕ ਅਸੀਂ, ਕਾਬਜ਼ ਅਸੀਂ, ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਅਸੀਂ ਪਰ ਨਾਮ ਸਾਡਾ ਮਾਲ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਕਬਜ਼ੇ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਬਚੀ ਹੋਈ ਹੈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ। ਬਾਕੀ ਦੀ ਭੱਟੀ ਵਾਹੁੰਦੇ ਬੀਜਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਾਇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਿਛਲੀ ਉਮਰੇ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਹਿੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਇਕ ਫਕੀਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਮ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਉਸਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਅਸੀਂ ਹਾਂ। ਕਾਬਜ਼ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਵੀ ਖੁਦ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਨਾਮ ਇੰਤਕਾਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋਵੇ। ਲਉ ਜੀ ਤਲਬੀਆਂ ਇਤਲਾਹਾਂ, ਰਿਕਾਰਡ, ਬਹਿਸਾਂ ਸਭ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਚੱਲੀ। ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਤਾਰੀਕ ਆਈ ਤਾਂ ਫੈਸਲਾ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇੰਤਕਾਲ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਦਾਇਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਉਥੇ ਸੁਣਵਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਜਜ਼ਮੈਂਟ ਹੋਈ, ਇੰਤਕਾਲ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਪੀਲ ਖਾਰਜ ਦਾਖਲ ਦਫਤਰ। ਅਸੀਂ ਜੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਅਪੀਲ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਸੁਣਵਾਈ ਹੋਈ। ਅਖੀਰ ਜਦੋਂ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਵਕਤ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬੈਂਚ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਚਾਰ ਮੁਹਤਬਰ ਬੰਦੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ। ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਣਾ। ਕੋਈ ਜਰੂਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜੀ ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਰਤਾ ਦੱਸੋ ਤਾਂ ਕਿ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਆਈਏ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਜੋ ਕਰਨੀ ਹੋਈ। ਸਾਂਝਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਰਕੇ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦਸਣਾ ਹੈ। ਮਹੀਨਾ ਤਾਰੀਕ ਪਾ ਦਿੱਤੀ।

ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਇਕੱਠ ਹੋਏ। ਫਿਰ ਸਾਂਝੇ ਇਕੱਠ ਹੋਏ। ਅੱਠ ਬੰਦੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਬੈਂਚ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਅਦਾਲਤ ਜਾਣਗੇ। ਤਰੀਕ ਆ ਗਈ। ਸੈਂਕੜੇ ਬੰਦੇ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਇਕ ਮੈਂ ਵੀ ਸਾਂ। ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਗੱਲ ਤੋਰੀ। ਜੱਜ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਇਹ ਕੇਸ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਗਲਤ ਕੰਮ ਛੇੜ ਬੈਠੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਉਪਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾਇਰ ਕੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਮੰਗਦੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਨੇਕਬਖ਼ਤ ਇਨਸਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਤੁਸੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇਖੀ, ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਕੀਤੇ। ਦਿਮਾਗ ਹਿੱਲ ਜਾਣ ਵਰਗੇ ਬਦ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਏ। ਸਰਦਾਰ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਅੱਧਾ ਤਾਂ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਜੋ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਚਾ ਲਈ। ਜਿਸ ਫਕੀਰ ਦੇ ਨਾਮ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੰਤਕਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਹਿੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਵਲ ਦੇਖਿਆ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੇ ਇਸ ਉਪਰ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਜਮਾਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਨਾ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਰੋਕੀ, ਨਾ ਦਾਅਵੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਉਪਰ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਕਬਜ਼ੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਹੁਣ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਦਾਅਵੇ ਕੀਤੇ। ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹੋ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਗੁਨਾਹ ਨਾ ਕਰੋ? ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾ ਲਿਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੇਗੀ ਜ਼ਮੀਨ। ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ।

ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ, ਜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਡੇ ਈ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਰਿਕਾਰਡ ਮਾਲ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ। ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਨਾ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾ ਸਾਡਾ। ਨਾਮ ਰਹੇਗਾ ਅੱਲਾਹ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਦਾ। ਨਾਮ ਰਹੇਗਾ ਉਸ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ। ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਚੰਦ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਉਹ ਰਹਿਣਗੇ, ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ਕੋਈ। ਸਾਡੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਸਲਾਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕੱਦਮਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਉ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ, ਜੀ ਬਾਹਰ ਸਾਡਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਲਈਏ। ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੋ। ਹੁਣ ਸਾਢੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵੱਜੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਮੀ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤਕ ਸਲਾਹ ਕਰ ਲਉ। ਜੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਵਾਪਸ ਨਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿਆਂਗੇ। ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਇਕ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਲਾਹ ਮੰਨਣ ਦੇ ਤੁਸੀਂ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ। ਫੈਸਲਾ ਸ਼ਾਮੀ ਸੁਣਵਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਭਾਈਚਾਰਾ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਸੋਚਣ ਵਿਚਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਦਿਮਾਗ ਰਿੜਕੇ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ

ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਅਪੀਲ ਵਾਪਸ ਲੈਣੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕੱਦਮਾ ਹਾਰਨ ਦੀ ਜੱਜਮੈਂਟ ਲੈਣੀ ਹੈ। ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਦਿੱਸ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਅਸਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਮੀ ਚਾਰ ਵਜੇ ਵਕੀਲਾਂ ਸਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਅਪੀਲ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ। ਅਸੀਂ ਬਚ ਗਏ ਸਰਦਾਰ ਜੀ। ਅਪੀਲ ਵਾਪਸ ਨਾ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਹਾਰਨਾ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਵੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਦੀਨ ਵੀ। ਹੁਣ ਦੋਵੇਂ ਬਚ ਗਏ। ਅਗਲੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਕੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਜੋਗੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਹ ਬੜੇ ਰਹਿਮਦਿਲ ਹਨ ਜੀ। ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਮਾਪੇ ਬਖਸ਼ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਖੋ ਭਰਾ ਜੀ ਕਿੰਨੀਆਂ ਤਾਕਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ। ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਗਈਆਂ ਪਰ ਨੇਕੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਜ਼ਰੀਏ ਪੁਚਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਰੋਕੋ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਰੋਕਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਹੱਤਕ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ। ਵਰਜਿਆ ਵੀ। ਇੱਜ਼ਤ ਵੀ ਰੱਖੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਲੱਖ ਸਲਾਮ। ਅੱਜ ਵੀ ਮਾਲ ਰਿਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਸੰਗਤ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਜਸ ਗਾਉਂਦੀ ਉਠੀ। ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੁੱਜਾ। ਪੰਜਵੀਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਛੋਟਾ ਬੋਟਾ ਸੁਖਨਬੀਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ- ਕਿਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ? ਘੰਟੇ ਦੇ ਉਡੀਕੀ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਦੱਸਿਆ ਨੀ ਸੀ ਕਿ ਜੋੜੇ ਖਰੀਦਣ ਚੱਲਾਂਗਾ? ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੇ ਅਤੇ ਹੰਢਣਸਾਰ ਹਨ ਇਥੋਂ ਦੇ ਜੋੜੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ- ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਵੱਡੇ ਸਤਵੀਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੁਸਨਬੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜਿਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਬਾਬੇ ਦਾ ਦੇਸ ਹੈ ਨਾ। ਚਲੋ ਬਜ਼ਾਰ ਚੱਲੀਏ।

ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਦੁਕਾਨ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਬੱਚੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਮੈਂ ਮੋਚੀ ਨਾਲ ਗੱਲੀਂ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪੁਛਿਆ- ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਕੁ ਵਾਰੀ ਜਥੇ ਆਉਣੇ ਹਨ। ਅਗੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਿਵੇਂ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਜੀ ਵਧੀਕ ਚੌਣਕ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਆਉਂਦੇ ਈ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੜੇ ਧਨਾਢ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੀ। ਕਈ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਜਹਾਜ਼ ਹੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਮਹੀਨਾ ਮਹੀਨਾ ਕੋਈ ਦੋ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਭੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਦੇਖੋ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਰਗੇ ਸਿਦਕਵਾਨ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਕਿ ਕੋਈ ਫਰਕ ਲੱਗਾ। ਮੋਚੀ ਬੋਲਿਆ- ਫਰਕ ਹੈ। ਇਥੇ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਪੈਰੀਂ ਜੁੱਤੀ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਆਖਦੇ ਹਨ-

ਸਾਡੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੈ।

ਲੱਖ ਸੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ। ਤੁਸੀਂ ਜੋੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਹੋਰ ਜੋੜੇ ਲੈਣੇ ਹਨ। ਉਹ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ। ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਖਿਲਾਫ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਪਰ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਪੀਰ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਬੇਅੰਤ ਹੈ। ਚਾਰ ਪੈਸਿਆਂ ਕਰਕੇ ਝੂਠ ਕਿਉਂ ਬੋਲਾਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਾ-ਇ-ਆਲਮ ਬੁੱਕਾਂ ਭਰ ਭਰ ਆਪ ਦੇਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਾਨੂੰ ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ।

ਸਿੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਇਕੱਲਿਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਰਬਾਬ ਮੇਢੇ ਤੇ ਲਟਕਾਈ ਉਹ ਅਨੰਤ ਦੇ ਸਫਰ ਵਿਚ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਨ ਹਮੇਸ਼ਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਰਦਾਨਾ।

ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਰੋਚਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤਿ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਉਹ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੈਂਡਾ ਮੁੱਕਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- ਉਪਰ ਤਾਰੇ... ਹੇਠਾਂ ਰੇਤ। ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਪਸੂ, ਨਾ ਪੰਖੀ, ਨਾ ਘਾਹ ਨਾ ਰੁੱਖ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਅਧੀਰ ਹੋ ਕੇ ਆਖਦੇ, “ਬਾਬਾ ਕਿਤੇ ਕੁੱਛ ਨਦਰਿ ਨਹੀਂ ਆਂਵਦਾ। ਜੇ ਦੇਸ ਦਾ ਕਿਤੇ ਕੁੱਤਾ ਭੀ ਮਿਲੇ, ਤਿਸਦੇ ਹਉਂ ਗਲ ਲਗ ਕੇ ਰੋਵਾਂ।” ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਖਦੇ, “ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵਿਚ ਤਦ ਆਏ ਹਾਂ ਭਾਈ ਜੁ ਨਾ ਕੋਈ ਕੁੱਤਾ ਲੱਗੇ ਨਾ ਭਉਂਕੈ।” ਫਿਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਆਖਦੇ, ਕਿਥੇ ਮਾਰਿਆ ਈ, ਬਾਬਾ, ਇਥੇ ਤਾਂ ਗੋਰੇ ਖੱਫਣੇ ਭੀ ਗਏ (ਨਾ ਖੱਫਣ ਮਿਲੇਗਾ ਨਾ ਕਬਰ ਬਣੇਗੀ)।” ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਅਗਲੀ ਵਾਟ ਫੜਦੇ। ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਸਫਰ ਪਿਛੋਂ ਆਬਾਦੀ ਆਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬਾਬਾ ਕਿਸ ਦੇਸ ਆ ਗਏ ਹਾਂ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਮਝ। ਨਾ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਮਝ। ਕਉਣ ਦੇਸ ਹੈ ਇਹ?” ਬਾਬੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਸਉਰਾਸਟਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਭਲੀ ਸਮਝ ਆਂਵਦੀ ਹੈ। ਸੋਰਠ ਰਾਗ ਇਸੇ ਦੇਸ ਦਾ ਰਾਗ ਹੋਇਆ। ਲਿਆ ਮਰਦਾਨਿਆ, ਰਬਾਬ ਉਠਾ। ਸੋਰਠ ਛੇੜ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀਏ। ਸਮਝੀਏ ਸਮਝਾਈਏ। ਸੋਰਠ ਗਾਈਏ।”

ਸਾਖੀਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ‘ਸਾਜ਼ਸ਼’ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸਲੋਂ ਨਵੀਂ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਬਿਸਮਾਦਿ ਹੋਇ ਗਇਆ ਪਰਮੇਸਰ ਦੀ ਸਾਜਸ ਦੇਖ ਕਰਿ। ਪਰਮੇਸਰ ਬੁਲਾਇ ਕਰ ਦਰਸਨੁ ਦੀਆ। ਕਹਿਆ, “ਹੇ ਨਾਨਕ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਕਰਿ ਬਿਸਮਾਦਿ ਹੋਇ ਰਹਿਆ ਹੈ? ਬਾਬੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਿ ਕਹਿਆ, “ਐ ਸਿਰਜਣਹਾਰ! ਜੀ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸਾਜਸ ਦੇਖ ਕਰਿ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇ ਗਇਆ ਹਾਂ।” ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਹੱਸ ਕਰ ਕਹਿਆ- “ਐ ਨਾਨਕ ਜੇਹੀ ਸਾਜਸ ਦੇਖੀ ਤੈਸੀ ਕਹੁ।” ਤਬ ਬਾਬੇ ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ

ਗਾਇਆ। ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਵਧੀਕ ਸਾਜਸ਼ ਹੋਈ।

ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੰਨਦਾਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਲੰਗਰ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਰਸਤਿਆਂ ਉਪਰ ਸੇਵਾਦਾਰ ਖਲੋਤੇ, ਜਾਂਦੇ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਕਿ ਲੰਗਰ ਛਕ ਕੇ ਜਾਉ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਤੁਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਭਾਈ ਜੀ ਇਸ ਲੰਗਰ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਕੀ ਹੈ? ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜੀ ਹਕੀਕਤ ਕਿਤੇ ਦੁਉੜੀ ਤਾਂ ਜਾਂਦੀ ਨਹੀਂ। ਤੁਸਾਂ ਪਾਸ ਰਹੈਗੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਗਰ ਛਕਦੇ ਹਾਂ ਫਿਰ ਹਕੀਕਤ ਵੀ ਦੇਖ ਲਾਂਗੇ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਕਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ-ਠੀਕ ਹੈ ਭਾਈ। ਪਰ ਅਸੀਸ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ। ਜਾਉ ਲੰਗਰ ਛਕ ਆਉ। ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨਵਜਾਤ ਬੱਚਾ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਵਸੂਲਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦੀ ਅਸੀਸ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ- ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਿੰਨੇ ਬਰਸ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਤਲਵੰਡੀਓਂ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਚੱਲਿਆਂ? ਉੱਤਰ- ਭਾਈ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਫੇਰ ਪੁੱਛ ਲਿਆ- ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਿੰਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਕੋਸ ਹੋਵੇਗਾ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਇਥੋਂ? ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਅਗੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਭਾਈ, ਕਿ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀਆਂ।

ਉਹ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸਨ। ਇਕ ਅਨੰਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਹੋਰ ਅਗਲਾ ਅਨੰਤ ਸਨ।

ਦੇਹਾਂ ਬਾਬਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਬੈਠਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਬੇ ਦੇ ਚਰਨ ਛੂਹੇ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਐ ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਤੂੰ ਅੱਜ ਕਿਉਂ ਪੈਰੀਂ ਪਵਦਾ ਹੈ? ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਜੀ ਤੂੰ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ। ਤੂੰ ਪਰਮੇਸਰ ਹੈਂ। ਤੇਰੀ ਕੀਮਤ ਤੂਹੇ ਜਾਣਹਿ। ਤੂੰ ਹੈਂ ਸਿ ਪਰਮੇਸਰ ਹੈ।”

ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਕਿਹਾ, “ਮਰਦਾਨਿਆ ਹਉਂ ਤੈਂਡੇ ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ ਕੇ ਬੇਦੀਆਂ ਕਾ ਨਾਨਕ ਹਾਂ। ਭੁਲੇਖਾ ਨਾਂਹੀ। ਉਹੀ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀ।” ਤਦ ਮਰਦਾਨੇ ਗਾਇਆ,

“ਸਹੀ ਤਾਂ ਨਾਨਕ ਕਾਲੁਆਣ ਜਿਨਿ ਸਿਰੀ ਫੁਨਿ ਤਿਸਹੀ ਗੋਈ।

ਜੇ ਤੁਧੁ ਜੇਵਡ ਪਰਮੇਸਰ ਹੋਇ ਤਾਂ ਹੋਈ।”

(ਸੱਚ ਹੈ, ਕਲਿਆਣ ਰਾਇ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਜੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਗੁੰਨੁਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰੱਬ ਤੇਰੇ ਜਿੱਡਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੋਵੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।)

ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ, “ਮਰਦਾਨਿਆ, ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲਇ। ਏਦੂੰ ਅੱਗੈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਆਖਣਾ। ਬਸ ਭਾਈ ਅਗੈ ਨਾਹੀਂ ਚਲਾਉਣਾ ਅੱਖਰ ਕੋਈ।”

ਗੋਲੀ, ਤੀਰ, ਤਲਵਾਰ ਆਦਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਚੱਲਣਾ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਅੱਖਰ ‘ਚੱਲਦਾ’ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ।

ਲੰਮੇ ਪੈਂਡੇ... ਦੂਰ ਦੇ ਦੇਸ... ਸਮਾਂ ਬੀਤਿਆ। ਭਾਈ ਦਾ ਬਿਰਧ ਸਰੀਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਵਗਦੇ ਕੁੱਰਮ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਥੱਕ ਗਏ ਤਾਂ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, “ਭਾਈ ਜੀ, ਘੜੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੁਸਾਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸੋ ਜੁ ਦਫ਼ਨਾਈਏ ਕਿ ਅਗਨੀ ਭੇਟ ਕਰੀਏ?” ਭਾਈ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬੋਲੇ, “ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਕੋਈ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾ ਦੇਈਏ?” ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਬਾਬੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਯਾਦਗਾਰ ਹੇਤੁ ਮਸਜਿਦ ਉਸਾਰੀਏ ਕਿ ਧਰਮਸਾਲ?”

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲੀਆਂ। ਕਿਹਾ, “ਹੱਡ ਮਾਸ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਇੱਟਾਂ ਚੂਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ਬਾਬਾ? ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਾਜ।”

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਤਾਂ ਬੀ, ਭਾਈ ਜੀ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਆਂਗੇ। ਪ੍ਰੀਤ ਓੜਕ ਤੱਕ ਨਿਭਾਈ ਤੁਸਾਂ। ਜੇ ਮੰਗੋਗੇ ਮਿਲੇਗਾ। ਨਹੀਂ ਭੇਜਾਂਗੇ ਖਾਲੀ।

ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬਾਬਾ ਤੂੰ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਡੂੰਮ। ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਡੂੰਮ। ਤੈਂ ਖੁਦਾਇ ਦੇਖਿਆ। ਤੈਂ ਖੁਦਾਇ ਪਾਇਆ। ਤੇਰਾ ਕਹਿਆ ਖੁਦਾਈ ਮੰਨਦੀ। ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਾਇਆ। ਮੇਰਾ ਕਹਿਆ ਤੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈਂ। ਤੁਧ ਆਗੈ ਅਸਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਅੱਜ ਇੱਕ। ਅਸਾਂਨੂੰ ਬਿਛੋੜਨਾ ਨਾਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾ ਲਹੁੰ। ਨਾ ਏਥੈ। ਨਾ ਉਥੈ।”

ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ, “ਮਰਦਾਨਿਆ ਤੁਧ ਉਪਰ ਅਸਾਂ ਦੀ ਖਰੀ ਖੁਸੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤੇਰਾ ਵਾਸਾ ਤਿਥੈ ਮੇਰਾ ਵਾਸਾ”। ਤਦ ਇਹ ਕਾਮਲ ਫਕੀਰ ਧਰਤੀ ਉਪਰੋਂ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਸੀਅਤ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ ਹਨ ਤੇ ਸਾਖੀਕਾਰ ਇਸ ਵਸੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਲਮਦ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਚਾਦਰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਪਰ ਪਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਅੰਤਮ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ। ਰਬਾਬ ਮੋਢੇ ਉਪਰ ਲਟਕਾ, ਯਾਤਰਾ ਵਿਚਕਾਰ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਹ ਵਾਪਸ ਰਾਇ ਭੋਇ ਤਲਵੰਡੀ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ।

ਪਿੰਡ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਨਗਰ ਪਰਤ ਆਇਆ ਹੈ। ਨਗਰ ਨਿਵਾਸੀ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦ ਆਇਆ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਗਿਲਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਰਿਜ਼ਕ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਜੰਮਿਆਂ ਕਾਸ ਲਈ ਸੀ? ਅਸੀਂ ਭੁੱਖਣ ਭਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ, ਅਬੂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕਿਉਂ ਜੰਮਿਆ ਸੀ ਸਾਨੂੰ ਇਉਂ ਰੋਲਣ ਲਈ? ਬਾਬੇ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਹੱਥ ਲਾਏ ਤੇ ਪਰੇ ਹਟਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਦਿਆਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ- ਅਬੂ ਕਿਥੇ ਹਈ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਇਆ। ਪੁੱਛਿਆ, “ਅੱਬੂ ਕਿਥੇ ਹਈ। ਅਬੂ ਕਿਵੇਂ ਹਈ।” ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਉਹ ਵਿਦਾਅ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲਹੂੰ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਨਿੱਜ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਵਣ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਦੇਸਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਰੋਪਾਉ ਦੇਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਦਸੇ ਕੀ ਦੇਈਏ ਪੁੱਤਰ।”

ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਿਛੁ ਪਤਾ ਨਾਹੀ ਸਾਨੂੰ ਬਾਬਾ। ਕੀ ਭਲਾ ਹੈ ਕੀ ਬੁਰਾ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣੋ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾਹੀ। ਸਾਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਛੁ ਪਤਾ ਨਾਹੀ ਜੁ ਵੱਡਿਆਂ ਤੋਂ ਕੀ ਮੰਗੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਅਬੂ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਤੋਰਿਆ। ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ। ਜੋ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਹੋ, ਮਿਲੇਗਾ। ਭਾਈ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਹਰਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਤਰੁੱਠੇ ਹੋ ਤਦ ਉਹੋ ਦਿਉ ਬਾਬਾ ਜੀ ਜੋ ਅਬੂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸਾਈ।”

ਬਾਬਾ ਜੀ ਉਠੇ। ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ ਲਟਕਦੀ ਰਬਾਬ ਉਤਾਰ ਭਾਈ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਅਸੀਸਾਂ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਬੈਠ ਗਏ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਲਾਹੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਇਸ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਤਲਵੰਡੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੇ ਖੂਬ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ।

ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਭਾਈ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦ ਨੇ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਕਰਮ ਕਾ ਬਲੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦ। ਸਾਡਾ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦ ਭਾਈ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦ ਖਾਨ” ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਬੂਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਵਿਛੁੜੇ ਨਹੀਂ। ਕੀਰਤਨ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਦਵਾਲੇ:

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 992.
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 488.
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1380.
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 949.

ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2009

MARU SOLHEYS OF GURU NANAK DEV & CONCEPT OF COSMOLOGY

*Dr. Amarjit Singh**

Sikhism strictly monotheistic in its fundamental belief is the youngest of the major world religions. It is based on the revelation of Guru Nanak Dev (1469-1539) the founder of the religion. The philosophical system of Guru Nanak Dev has its metaphysics, ethics, mysticism and cosmology. Japji, Assa Ki Var, Majh ki Var, Malar ki Var, Sidh Gosti, Onkar, BarahMaha are some important writings of Guru Nanak Dev. In these revealed writings Guru Sahib has discussed different philosophical and fundamental issues of Sikhism. The paper is about the world view depicted in Maru Solheys of Guru Nanak Dev.

The concept of cosmology advanced by Sikhism is not merely theological or speculative. It is the outcome of the spiritual and mystical experience of Guru Nanak Dev and His nine successors. God, world and man are three elementary issues related with philosophy. Universe is a wonderful mystery. Man has been curious to know about the creation of the universe and its origin from the very beginning. To locate the stable base of this universe and to fix man's place in it has been the subject of constant search for thinkers. Though Charles Darwin in his 'Theory of Evolution' claimed that universe and life in it had developed gradually but on the whole theory does not explain the 'First Cause' of the formation of the universe. Almost all religions believe that the universe and life in it are not the result of an automatic evolution. Sikhism too

**Director-Principal Guru Kashi Gurmat Institute, Talwandi Sabho*

believes that God is the source of all creation. He is the First Cause and Prime-Mover.

Though, the primary concern of *Gurbani* is spiritualism, yet references related with philosophical thoughts on various concepts throughout Guru Granth Sahib are found in a scattered way. Major religions of the world have expressed their views on the state of pre-creation. Guru Nanak Dev asserts that there was a time when this cosmos did not exist. Darkness prevailed everywhere before the creation of the universe. It had been there for a limitless time when there was nothing except God, in a detached form. But it was not a state of non-being. God was always there but in an indeterminate form. There was neither matter nor mind, God prevailed everywhere. He then created the universe out of Himself through His Will. Guru Sahib has stated that for so many ages, there was only pitch darkness; the Creator Lord was absorbed in the primal void. There was the True Nam, the glorious greatness of the Truth and the glory of His true throne.¹ Furthermore, for endless aeons, there was only utter darkness. There was no earth or sky; there was only the infinite Command of His Hukam. There was no day or night, no moon or sun; God sat in primal, profound trance.²

God is the Ultimate Reality. He is the Power that has existed for ever and will continue to exist even when everything will cease. This power is endowed with will and supported by a conscious intelligence which serves as the chief instrument for the fulfillment of His designs and purposes. With this will He came out of His transcendental state of absorption in the Self and became the all-powerful immanent Creator. He created the world, when He so willed. He sustained the universe, without any supporting power. He created Brahma, Vishnu and Shiva. He fostered enticement and attachment to Maya.³

The beginning of the creation is extremely astonishing and no one can explain it. Sidhas also ask Guru Nanak Dev to tell them about the beginning of universe. They asked “can you tell us about the

beginning? In what home did the absolute dwell then? Where did we come from? Where are we going? Where will we be absorbed?” Guru Sahib replied that we can only express a sense of wonder about the beginning and at that time the Absolute and Profound Lord abided endlessly deep within Himself.⁴

The innumerable floodgates of life were opened by the Divine Will, after a long span of abstract meditation by the Lord. In Japji the Guru has said, the wide expanse was created with One Utterance and millions of rivers of life began to flow.⁵ Sikh Scripture have not set any specific date or time for the origin of creation as the one created, can't know the limits of the Creator. Guru Nanak dev declares that beginning of the creation is a mystery and none can claim knowledge of it which the Creator alone beholds. Guru Sahib states that the Hindu religious leaders could not know the time. If they had known it, it must have been mentioned in the Puranas. Muslim religious leaders could not know the time. If they had known it, the Muslim scriptures must have divulged it. The hermits do not know the time the lunar date, the day, the month and the season.⁶

Guru Nanak Dev expressed frequently in his hymns that the world has been created with the order of the Supreme Lord. The created world is visible with His Command. The world, the heavens and the nether regions were created by His Command. The mythical bull supports the burden of the earth on its head. Air, water and fire came into being, one dwells in the house of matter and energy (Shiva and Shakti) and the sky is spread above. His creatures dwell on land and in water and throughout the three worlds. We draw our breath and receive our food. He created His ten incarnations and the uncounted and infinite gods and devils. The Lord Himself has brought everything under His control by His Command.⁷ Though, everything is created by His Command but it cannot be described as His Command is Wonderful and amazing. He alone realizes His Command and knows the true way of life of His

creatures.⁸

He has set His play into motion by creating the world. In Sikh Scripture, creation is described as the Lord's sporting gesture, *lila*. There was a time when the world had not yet appeared and there will be a time when it will again disappear. It owes its existence to the will of the Divine. When He wills so, He draws it back which is its dissolution. He Himself is its material as well as efficient cause. Guru Nanak Dev states: "You are the creator, unknowable; you have yourself created the world".⁹ He placed the soul in the body of air, water and fire. The body-village has nine gates; the tenth gate remains hidden. There are four horrible rivers of fire. Water, fire, air, earth and ether in that house of the five elements, they dwell.¹⁰ The One who creates the universe also assigns the tasks to it. The mortal stays only a few days in the world. He plays and frolics in utter darkness. The jugglers have staged their show, and left, like people mumbling in a dream.¹¹

God created the earth to establish it as the home of Dharma. He remains detached in the process of creating and destroying His own creation. Everywhere the Lord has staged the play of breath in the beings. He makes the beings fall by withdrawing His power.¹²

Some schools of thought believe that the world is born out of nothingness. Though in Sikh Scripture, the word 'Sunya' is used for the situation before the creation but it does not connote the Buddhist concept of the absolute nothingness or the 'ex-nihilo' of other schools. Here the 'Sunya' refers to the absence of creation and not to the nonexistence of the Creator. It is used in conjunction with terms like trance, meditation or equipoise. These terms describe the state of complete tranquility and oneness of the Absolute Self. It refers to that latent form in which every aspect of creation lies hidden in the Supreme Power. The apparent formless assumes form: "The unattributed becomes the Attributed."¹³ Thus, the world of myriad colours takes shape. Guru Nanak Dev describes this stage as: In the Primal Void, the Infinite

Lord assumed His Power. He Himself exercised His Creative Power and He gazes upon His creation; from the Primal Void, He formed the Void, He created air and water, Brahma, Vishnu and Shiva. The seven seas, the moon, the sun and the earth were established. The unseen, infinite and immaculate Lord of the Primal Void was absorbed in the Primal Trance of Deep Meditation. He formed night and day; creation and destruction, pleasure and pain from the Primal Void. The earth, the four sources of creation, the power of speech and the heaven created from the Primal Void, will merge into the Void.¹⁴

Creation has not been produced mechanically but it has been raised by God out of Himself. Guru Nanak Dev does not accept the traditional division of the world into matter and spirit. Lifeless matter can neither respond to outer and inner influences, nor translated into an evolutionary process. The Creation sprung from Lord, cannot be lifeless since the light of the Lord pervades the entire universe. Guru Nanak mentions three stages in the process of cosmic evolution. Guru Sahib states: "from the True Lord, proceeded the air and from air became the water. From the water God created the three worlds and in every heart He infused His light".¹⁵ Further in Prabhaatee Rag Guru Sahib elaborate the process of creation saying that by making the water waves, fire and air and then joining the three together, the Creator has created the world. The Lord has blessed them with such power and cleverness, that He has tied and bound down each in His command.¹⁶

Creation cannot be limited to any fixed number of categories. The vivid account of the visible and the invisible worlds has been given in *Gurbani*. The countless kinds of creation i.e. innumerable mountains, oceans, countries, continents, galaxies and universe are mentioned as Guru Nanak Dev asserts as: "Innumerable are the categories of creation in various colours and forms."¹⁷ Metaphorical references to the three worlds (*tribhavan*), the nine divisions (*nav khand*), the fourteen regions

(*chaudah bhavan* or *lok*)¹⁸ of Hindu and Muslim belief are also referred in Guru Granth Sahib. But Sikhism firmly believes that Lord's creation is also limitless as the Lord Himself. *Gurbani* states as: "Without limit is creation, without measure. Millions long to find the limit, but limitless is creation."¹⁹ Further in Japji Sahib: "Countless are the atmospheres, waters and fires; countless the clouds, the moons and the suns, infinite are the spheres, infinite the space."²⁰

Time and space are two very significant factors in the process of creation and the entire creation is under their influence but the *Gurbani* does not accept the independent existence of time and space. Only the Creator, the Transcendental One, is beyond the influence of time and space. Guru Nanak calls Him *Akal Murati*, "you transcend time, time has no effect on you."²¹ In fact time and space exist only as part of the creation. When creation dissolves, time and space also merge into Eternity.

There are innumerable species of different names and colours in the world. There is no limit or end of the worlds as vastness of universe is limitless. Guru Nanak Dev was against the idea of delimiting the creation of the infinite Lord. Scientists also consider the same thought that the universe is expanding and with regard to time and space it is infinite. The limit of Supreme Power cannot be perceived. Many struggle to know His limit but the limit of the created universe here and beyond cannot be perceived. No one can know the limit. The more you say about it the more still remains to be said.²²

All the forces of nature are moving under the cosmic law as every created planet is controlled by the Will of Supreme Master. In the cosmic law, the pious wind and breeze blows ever, thousands of rivers flow, the fire is forced to labour, the earth is supported, the clouds move across the sky, the sun shines, the moon reflects and endlessly goes on moving.²³

References:

1. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 1023.
2. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 1035.
3. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 1035.
4. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 940.
5. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 3.
6. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 4.
7. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 1037.
8. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 2.
9. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 138.
10. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 1031.
11. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 1023.
12. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 1033.
13. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 940.
14. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 1037.
15. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 19.
16. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 1345.
17. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 12.
18. *Sri Guru Granth Sahib*, pp. 418, 84, 299.
19. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 5.
20. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 7.
21. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 38.
22. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 5.
23. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 464.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ

ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ*

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ - ਜੈਨ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨਜਾਚ 'ਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨਜਾਚ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮ-ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਾਰਸੀ, ਯਹੂਦੀ ਆਦਿ। ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦਾ ਧੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤੰਦਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇੰਨੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲਿਆ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਤੰਦਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਜਾਤੀ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਡ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਨੀ ਵਧੇਰੇ ਪੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਤਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਜਿਥੇ ਦੂਜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਕਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉੱਤੇ ਆ ਗਿਆ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਬਲਕਿ ਜੋਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹੇਠਾਂ ਆਇਆ ਉਪ-ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

* f;Zy ftPteਸ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਉਪ-ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਤਾਨ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਨੀਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਟਕਰਾਉ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ 'ਤੇ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਅਣਖ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਨਫੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸੂਤਰ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ, ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੂਹ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਹੀ ਸਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਸਹੀ ਮੰਨਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਗੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮੱਸਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਹੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਛੁਟਿਆਉਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਰਮ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

ਭਈ ਗਿਲਾਨਿ ਜਗਤ ਵਿਚਿ ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਆਸ੍ਰਮ ਉਪਾਏ।
 ਦਸ ਨਾਮਿ ਸੰਨਿਆਸੀਆ ਜੋਗੀ ਬਾਰਹ ਪੰਥਿ ਚਲਾਏ।
 ਜੰਗਮ ਅਤੇ ਸਰੇਵੜੇ ਦਗੇ ਦਿਗੰਬਰਿ ਵਾਦਿ ਕਰਾਏ।
 ਬ੍ਰਹਮਣਿ ਬਹੁ ਪਰਕਾਰਿ ਕਰਿ ਸਾਸਤ੍ਰਿ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣਿ ਲੜਾਏ।
 ਖਟਿ ਦਰਸਨ ਬਹੁ ਵੈਰਿ ਕਰਿ ਨਾਲਿ ਛਤੀਸਿ ਪਖੰਡ ਰਲਾਏ।
 ਤੰਤ ਮੰਤ ਰਾਸਾਇਣਾ ਕਰਾਮਾਤਿ ਕਾਲਖਿ ਲਪਟਾਏ।
 ਇਕਸਿ ਤੇ ਬਹੁ ਰੂਪਿ ਕਰਿ ਰੂਪ ਕਰੂਪੀ ਘਣੇ ਦਿਖਾਏ।
 ਖਲਿਜੁਗਿ ਅੰਦਰਿ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ।¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਇਹ ਪਉੜੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਕਤ ਪਉੜੀ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ, ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਦਸ ਪੰਥਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਰਗਾਂ, ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪ-ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫਰਜ਼ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਅਤੇ ਇਕਮੁੱਠ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੂਹ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਿਖਾਉਣ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਬ-ਉੱਚਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਫ਼ਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਧੀਨ ਨਿੱਜ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਯਾਯ-ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ, ਸਾਂਖਯ-ਯੋਗ, ਮੀਮਾਂਸਾ-ਵੇਦਾਂਤ ਦੋ-ਦੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਜੁੱਟ ਹਨ, ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੂਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚਾਰਵਾਕ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ, ਉਹ ਹੈ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਉਕਤ ਨੌਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਰਥਿਕ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ। ਮੁਸਲਾਮਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਨ, ਇਸਲਾਮ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਨੀਲ ਵਸਤੁ ਪਹਿਰਿ ਹੋਵਹਿ ਪਰਵਾਣੁ॥

ਮਲੇਛ ਧਾਨੁ ਲੇ ਪੂਜਹਿ ਪੁਰਾਣੁ॥²

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਨਿੰਘਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਕਿਰਿਆਹੀਨ ਜਾਂ ਖੜੋਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਰੰਗਤ ਚੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਨੇ ਜਾਤਪਾਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ

ਨਿਸਚਾ ਦੁਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵੱਲਭ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਹੀ ਨਾ ਸਮਝੀ। ਪੁਜਾਰੀਪੁਣੇ, ਮੂਰਤੀਪੂਜਾ ਅਤੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਜਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੱਤਭੇਦ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੀਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ (ਗੁਰੂ) ਗੋਬਿੰਦ (ਸਿੰਘ) ਨੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਨੀਵਿਆਂ ਅਤੇ ਉੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।”³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨਜਾਚ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਬਸਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜੀਵਨਜਾਚ ਅਧੂਰੀ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਣਖ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨਜਾਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਮਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੂੜ, ਬੇਈਮਾਨੀ, ਨਫ਼ਰਤ, ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਸਮੇਂ ਸੰਜਮ ਦੀ ਘਾਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰਸਾਤਲ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ। ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੂੜ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ੱਕ ਅਤੇ ਹੀਨ

ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਸਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਜਿੰਨਾ ਸੱਚਾ ਕਹਿ ਦੇਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਲੋਧਾਂ (ਮੈਕਾਲਿਫ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁਧਨ) ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਨੇਰ (ਮੈਕਾਲਿਫ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਯਥਨ ਜਾਂ ਕਤਾਇਨ) ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਹੀ ਹੋਈ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਰੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਦੀ ਹੋਈ ਉਲੇਮਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਕਾਜ਼ੀ ਪਿਆਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਬਦਰ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਲਖਨੌਤੀ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਗੱਲ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਫੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਲਖਨੌਤੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਆਜ਼ਮ ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਬਦਰ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ (ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ) ਕੋਲ ਸੰਭਲ ਵਿਖੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਬੌਧਿਕ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਸਮੂਹ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੌਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁੱਲਾ ਇਲਾਹਦਾਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੁੱਲਾ ਅਬਦੁੱਲਾ, ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਕਦਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ ਮੁੱਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਲ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਹ ਸੂਝਵਾਨ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਲੇਮਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਲੇਮਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।”⁴ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਤੁਅੱਸਬ ਅਧੀਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਮ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੇਤੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਦੂਰ-ਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇਲਾਹੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਯਤਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਨ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ

ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ॥ ਅਲਹ ਰਾਮ ਕੇ ਪਿੰਡੁ ਪਰਾਨ॥⁵

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫਿਰਕੇ, ਕਬੀਲੇ, ਜਾਤ, ਵਰਣ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁੱਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮੰਦੇ ਜਾਂ ਸਵਾਰਥ ਅਧੀਨ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਗਿਲਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਗਮਨ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਮੂਹ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧੁ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਆ।

ਜਿਉ ਕਰਿ ਸੂਰਜੁ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪਿ ਅੰਧੇਰੁ ਪਲੋਆ।...

ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਲਿ ਵਿਚਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਆ।⁶

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਸੂਚਕ ਵੱਜੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਬਲਕਿ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸੱਚ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਲਹਾਮ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ; ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਉਪਰੰਤ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਇਸ ਸੁਮੇਲ ਨੇ ਹੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ

ਸੀ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵੱਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗਿਆਨ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੁਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸ਼ਰੁਤੀ ਨੂੰ ਇਲਹਾਮ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰੁਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਉਕਤ ਸਮੂਹ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੱਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵੱਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਅਹਮ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸਮੀ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉਕਤ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨਮੋਲ ਵਚਨਾਂ ਵਾਲੀ ਭਗਵਦ-ਗੀਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁਖ ਯੋਗ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ - ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਰਮ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸਮੱਸਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੂਜੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਗੂਣਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੀਵਨਜਾਚ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਿਕ ਵਿਰੋਧ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜੇਕਰ ਇਕੋ ਧੁਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਖਿਆਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇ ਤਾਂ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜੇਕਰ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੇ ਤਾਂ ਵੀ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਬਦੀਲੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜੇਕਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰਾਂ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪੈਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਸੂਤਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਟੁੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕਮੁੱਠ ਅਤੇ ਇਕਜੁੱਟ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਅਤੇ ਗ਼ੌਰਤ ਨੂੰ ਕੋਡੀਆਂ-ਘੱਟੇ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ:

ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ॥ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ॥

ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅੰਧੁ॥ ਤੀਨੇ ਓਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ॥⁷

ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਾਰਜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ਆਮ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਮਾਰਗ ਇਤਨਾ ਕਠਿਨ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਮਝ ਕੇ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਧਰਮ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਪੁਰਖ ਵੀ ਸਵਾਰਥ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨਜਾਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੜੋਤ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨਜਾਚ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਕੇ ਪਰਮਸਤਿ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਮਨਫੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇ:

ਸੋਚੈ ਸੋਚਿ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਸੋਚੀ ਲਖ ਵਾਰ॥

ਚੁਪੈ ਚੁਪ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਲਾਇ ਰਹਾ ਲਿਵ ਤਾਰ॥

ਭੁਖਿਆ ਭੁਖ ਨ ਉਤਰੀ ਜੇ ਬੰਨਾ ਪੁਰੀਆ ਭਾਰ॥

ਸਹਸ ਸਿਆਣਪਾ ਲਖ ਹੋਹਿ ਤ ਇਕ ਨ ਚਲੈ ਨਾਲਿ॥

ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ॥⁸

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨਜਾਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬਲਕਿ ਆਦਰਸ਼ਮਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਤਿ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਅਪੀਲ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਨੋਰਥ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਰਾਜਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਮ-ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਟੈਕਸ ਥੋਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਸਨ, ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕਾ ਅੱਗੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਈ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ, ਜਾਤਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਸਾਂਝੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁਹਾਜ਼ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸੱਚ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮੁਖੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਮੂਹ ਜਾਤਾਂ, ਕੌਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਇਸ ਸੂਤਰ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਜਿਹੜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਫਿਰਕੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਵਿਚ ਹੀਨ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲੋਂ

ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਰੁਚੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉੱਚੇ ਉੱਠੇ ਹੋਏ ਸਮੂਹ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕੋ ਸੂਤਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, “ਜਿਥੇ ਦਰੀਆਉ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਾਬਾ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਉਥੇ ਲੋਕ ਝੁਬਿ ਗਏ॥ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਤਪੈ ਤਪੀਸਰ ਦਿਗੰਬਰ ਬੈਸਨੋ ਉਦਾਸੀ ਬੈਰਾਗੀ ਗਿਰਗੀ ਖਾਨ ਖਵਾਨੀ (ਨ) ਉਮਰਾਉ ਕਰੋੜੀਆ ਜੁ ਕੋਈ ਪਰਮੇਸਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸਾ ਸੋ ਉਸਤਤਿ ਲੈ ਉਠਿਆ॥ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਕੀ॥”⁹

ਜੋਗੀ, ਜਤੀ, ਤਪੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਸ਼ਮਣ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਥਾਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਨਿਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਤਮ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗਠਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜਗਤ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਕਰ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਮੂਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਪਰਮਾਰਥ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਚਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਕਾਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਪਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਜਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਟ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਜਗਤ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਰਮਸਤਿ ਹੈ। ਪਰਮਸਤਿ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੱਚ ਹੈ।¹⁰

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤਿ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ

ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਤਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਸਵਾਰਥ ਅਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨਜਾਚ ਬਸਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨਜਾਚ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।¹¹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਗਿਣਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਗੁਣਾਤਮਿਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਬੂਟਾ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਲਾਏ ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰ ਦੇ ਇਸ ਬੂਟੇ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵੱਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਜਬ ਸਿੱਖੀ ਪਰਖੀ। ਥੀ ਸਭ ਸਿੱਖਨ ਕੀ ਮਤਿ ਧਰਖੀ।
ਅੰਗਦ ਕਾਇਮ ਏਕ ਰਹਾਨਾ। ਤਿਹ ਪਰਤਾਪ ਸਿੱਖ ਬਢੇ ਮਹਾਨਾ।
ਜੇਤਕ ਅਬ ਗੁਰ ਸਿੱਖੀ ਆਹੀ। ਹੈ ਪਰਤਾਪ ਸਬ ਇਕ ਉਸ ਕਾ ਹੀ।
ਅਬ ਹਮ ਸਿੱਖੀ ਪਰਖਨ ਹੇਤੇ। ਕੀਨੋ ਥਾ ਇਹੁ ਕਠਨ ਸੰਕੇਤੈਂ।
ਅਬ ਤੋ ਪੰਚ ਸਿਦਕ ਯੁਤ ਨਿਕਸੇ। ਪੰਥ ਅਧਕ ਅਬ ਇਨ ਤੇ ਬਿਕਸੇ।
ਜਾਨ ਲਯੋ ਅਬ ਹਮ ਨਿਸਚੇ ਹੈਂ। ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਔਰ ਬਹੁਤੇ ਹੈ।¹²

ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬੰਨਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਲਾਏ ਇਸ ਬੂਟੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਖਾਲਸੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਮਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਵਰਗ, ਵਰਣ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਹਿਤ ਜੀਵਨ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਇਸ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਯਤਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਾਰਨ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤਿ ਬੇਰੁਖੀ ਜਾਂ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਗੈਰ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਧੂਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਕਿਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮੁੱਦਈ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1:19.
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 472.
3. In the beginning of the sixteenth century, the Hindu mind was no longer stagnant or retrogressive; it had been leavened with Muhamniadanism, and changed and quickened for a new development, Ramanand and Gorakh had preached religious equality, and Chaitan had repeated that

faith levelled caste. Kabir had denounced images, and appealed to the people in their own tongue, and Vallabh had taught that effectual devotion was compatible with the ordinary duties of the world. But these good and able men appear to have been so impressed with the nothingness of this life, that they deemed the amelioration of man's social condition to be unworthy of a thought. They aimed chiefly at emancipation from priestcraft, or from the grossness of idolatry and polytheism. They formed pious associations of contented Quietists, or they gave themselves up to the contemplation of futurity in the hope of approaching bliss, rather than called upon their fellow creatures to throw aside every social as well as religious trammel, and to arise a new people freed from the debasing corruption of ages. They perfected forms of dissent rather than planted the germs of nations, and their sects remain to this day as they left them. It was reserved for Nanak to perceive the true principle of reform, and to lay those broad foundations which enabled his successor Gobind to fire the minds of his countrymen with a new nationality, and to give practical effect to the doctrine that the lowest is equal with the highest, in race as in creed, in political rights as in religious hopes, Joseph Davey Cunningham, *A History of the Sikhs*, p. 34.

4. A Brahman, by name Laudhan, who dwelt in the village of Kaner, who had one day asserted in the presence of Musulmans that Islam was true, as was also his own religion. This speech of his was noised abroad, and came to the ears of the *Ulama*. Kazi Piyara and Shaikh Badr, who resided at Lakhnauti, gave *fatwas* which did not coincide respecting the merits of the case. Consequently Azam Humayun, the governor of that district, sent the Brahman, the Kazi, and Shaikh Badr, all three into the King's presence at Sambhal. Sultan Sikandar took great pleasure in disputations on religious questions, and on this occasion summoned all the wise men of note from every quarter. Mulla Abdu-Ila, the son of Mulla Iahdad, Saiyid Muhammad, and Mian Kadan, from Dehli, all the *Mullas* in short of

his empire, were summoned to Sambhal, and the assembly of the learned who were always attached to the stirrup of His Majesty were also present on this occasion. After investigating the matter, the *Ulama* determined that he should be imprisoned and converted to Muhammadanism, or suffer death, and, since the Brahman refused to apostatize, he was accordingly put to death by the decree of the *Ulama*.

Tarikh-i-Daudi, in *The History of India as told by its own Historians*, ed. by H.M Elliot and John Dowson, Vol. IV, pp, 464-65; *Macauliffe, M.A., The Religion of the Sikhs, I, p. xlv*; *Dr. Gopal Singh, A History of the Sikh People*, p. 45.

5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1136.
6. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1:27.
7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 662.
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1.
9. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ, ਸਾਖੀ 20 (186 ਅ), ਪੰਨਾ 200.
10. ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ॥
ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਲੋਅ ਸਚੇ ਆਕਾਰ॥
ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਕਰਣੇ ਸਰਬ ਬੀਚਾਰ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 463.
11. ਗੁਰੂ ਬਿਰਾਹਮਣ ਕਉ ਕਰੁ ਲਾਵਹੁ ਗੋਬਰਿ ਤਰਣੁ ਨ ਜਾਈ॥
ਧੋਤੀ ਟਿਕਾ ਤੈ ਜਪਮਾਲੀ ਧਾਨੁ ਮਲੇਛਾਂ ਖਾਈ॥
ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ॥
ਛੋਡੀਲੇ ਪਾਖੰਡਾ॥ ਨਾਮਿ ਲਇਐ ਜਾਹਿ ਤਰੰਦਾ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 471.
12. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 229.

ONENESS IN ALL
Interfaith Message of Guru Nanak Bani
*Dr. Gurmeet Singh**

Introduction:

In experience to God, Guru Nanak has cherished the *Naam*. Moreover, he has presented the God in its true sense as *Naam*. In this new vision, unity in diversity and diversity in unity both are introduced in a unique combination. Therefore, in Sikhism there is no duality between sacred and profane, society (*Sangat*) and God (Guru), disciple (Sikh) and Guru (God), mind and body, time and space, self and other. To defuse the differences or oppositions the Guru creates sacred combinations in the life as well as in the faith. The Sikhs believe that in the presence of Guru, every space becomes sanctified and pure. The Guru enlightens that suffering and bliss both are in His *hukam* and every phenomena is a *bhanna*. As per Sikh thought, all faiths and their gods & goddesses are breathing in *hukam*. Thus, Sikhism is a faith of kindness and provides common space to all. Union among faiths is a special feature of Sikh God. A new belief in God; *Ek Onkar* is very significant for interfaith dialogue.

In fact, present world has found great achievements in science and technology, however, mysteries of life seems more and more complex. To understand truth and mysteries of life, pluralistic methods are becoming important. Now, interfaith studies are taking the task of

*Guru Gobind Singh Religious Studies Department, Punjabi University, Patiala

reinterpretation of the faith or truth. Secondly, people of different faiths are exploring various methods for their peace of mind and they are searching a common platform. In this context, Sikh thought presents a unique image of God, which is common for all religions. Furthermore, Sikhism gives a noble guidance to live harmonious and peaceful life.

The Sikhism is not an 'ism', as such, but a spiritual way of life that is open to everybody. Guru Nanak shows the way by his teachings (*Gurbani*). Furthermore, *Gurbani* is a Guru. Generally, Guru means a guide, teacher or light but for the Sikhs as per Guru Nanak writes Guru is *Sabad*, so *Sabad* or scripture (*Sri Guru Granth Sahib*) is a real Guru. *Sri Guru Granth Sahib* contains the divine '*Sabad*' (hymns) of those persons who have experiences of God. Such spiritual experiences are treading in the Divine path of *the Sikhi*. They discovered the Reality by meditating on the Divine *Naam*. The founder of Sikhism Guru Nanak showed the path to all human beings and he has created a new formation. The uniqueness of this formation is that it is open for all. Persons who belong to any area, caste, and creed can enjoy the union with God by this faith because *Sikhi* is the religion of entire humanity.

Vision of Commonness

Guru Nanak has shown the path of unity in all religions with true concept, the oneness of God. The basic attribute of this unity is that God is one Supreme Eternal Reality that pervades in all religious traditions. God is one but we can observe Him in various manifestations. Guru Nanak "announced to the world the good news of life lived in the communication with God who is beyond the religious divisions created by humankind."¹ According to Sikh faith the *Karta-Purkh* (Creator), "one God pervades in all the creation."² People know Him in different forms and give different names to the one Reality, but He is all-inclusive. "He is Shiva, Vishnu, Brahma, and the goddesses *Parbati*, *Lakshami* and

Saraswati. Were I to realize His true greatness, how may I utter it? By what power may I express it? My Master, thus, has enlightened me. He alone is the Provider of all. Never may I put Him out of mind.”³ Guru Nanak gives similar views to the Muslims that God loves everybody and he has no enemy. Such God is, “Himself *Kazi* and *Mullah*; Infallible, never forgetful. Himself gracious and compassionate provider. Enemy of none.”⁴ As per Sikh thought, God and His creation both are endless. Guru Nanak explains the endlessness of God as, “A sacrifice am I to the Lord, in His creative might manifested. Unknowable is Thy extent”⁵ The vision of countless spirit is more significant feature for interfaith understandings that have emerged in Sikh thought. Multifarious God covers all features of human vision towards truth. Sikh thought presents, such nature of God that is suitable to all. The Guru describes that God Himself is singular and plural, *sarguna* (visible) and *nirguna* (invisible) because He is one true *Naam*. Derrida gives concept of impossible God in his postmodern perspective.⁶ However, in Sikhism, God is beyond all forms and He is Eternal. However, He is not impossible, rather achievable because he lives everywhere. His expansion is so vast that nobody can count it and none can compute His bliss that He provides us. Guru Nanak explains that, “Innumerable are God's qualities. Endless their count. Innumerable His doings, His bounty. Endless what He sees, hears: Inscrutable His purpose. Endless the forms created by Him invisible their limit.”⁷ Guru Nanak gives a unique vision of limitless God.

The concept of limitless God is very significant for all because no religion can lay claim on such God. Everyone can discover Him by own means and true union with Him. With His union, a being receives countless happiness. If someone creates limits or walls against the others, such person cannot find His grace because God is free from all

the boundaries. God is beyond all forms rather he lives in His numerous forms and He has countless character. Guru Nanak writes on the countless nature of the God as,

Inaccessible, limitless, beyond reach,
unknowable is the Lord-By time or deeds not bound.
Not characterized by high or low caste-Unincarnated, self-
existent; from fear and doubt free.
To the supremely holy Lord am I a sacrifice:
From form, colour or featured exempt-
By the holy world manifested.
Mother, father, progeny or relation has He none-
Neither subject to lust nor to relationship with gender.
Immaculate Lord without race, transcendent- Thine all
manifested light
In each being is the Supreme hidden;
In all beings His light.
By the Master's teachings are the adamant doors of
Ignorance opened.⁸

Guru enlightens that there is no beginning point of the truth (religion). Because, Creator is beyond birth and death. Guru Nanak tells in his *bani* that *Naam* is True. True was in the beginning. He will be true. People pray to Him and beg various types of gifts and goods from Him. Endlessly the True Giver donates all but the gift Giver is countless. We should know the reality that most True is overall and lives everywhere. Guru Nanak writes about His nature as, “To discoursing of Him is there no end. Millions upon millions discourse endlessly of Him. Eternally He doles out gifts; Those receiving them at last can receive no more. Infinitely the creation receives from Him sustenance. He is the Ordainer; By His Ordinance the universe is runs. Saith Nanak: Ever is He in bliss,

Ever fulfilled.”⁹ Only God has such qualities because He is omnipresent that is *Sabad* or *Naam*.

Guru Nanak has given the concept of *Sabad* as Guru that is a real vision about the God. He writes, “*Sabad* is the true Preceptor (*Hukam*) and Guide (Guru) of great profundity - Without the *Sabad* is the world gone mad.”¹⁰ Third Nanak Guru Amardas writes, “From the *Sabad* occurs creation and dissolution of universe. By the *Sabad* the universe manifested again.”¹¹ *Sabad* is neither singular nor plural but has both qualities. *Sabad* is formless but itself is a real Creator of forms. Thus, the *Sabad* is a true spirit, which is a sole Creator of world. This is the shared truth and the divine path treaded by the humankind to become Divine, irrespective of any caste, creed, religion, region, age or sex. In addition to that, God in Sikhism is not away from the society and everyone can seek Him because Guru Nanak grants spiritual powers to every soul. Guru Gobind Singh has given a practical form to this idea by the creation of Khalsa. He said that Khalsa is an entity of God.

Guru Nanak further writes that there is need to a real commitment and pure mind with truthful life. He notes that;

He that in our self may reveal vision of our true abode
Is enlightened holy Preceptor.
Then shall play the mystic music of five esoteric instruments,
And the drum of the holy Word resound.
In that state shall be revealed wondrous continents, Regions, lands and
zones,
Loud wire instruments there play;
On the righteous throne sits there the *King of Universe*.
In the state of serene enlightenment shall the melody be heard,
And in unbroken ecstasy shall consciousness be fixed.
There shall the inexpressible discourse on the Lord be contemplated,

And all desire annulled,
The lotus of the mind turned upwards, with amrita shall be filled.
And the mind from wandering shall cease.
Utterance of *holy Name* without sound, neglected shall never be.
And the self in eternity be absorbed.
All sister-damsels of senses with the five noble scions shall find union.
And by the Master's guidance shall the self in its true home task abode.
Nanak is slave to such as in the world searching, This state
attain.¹²

This state of mind do not achieved through the self-imposed physical strain; rather His enlightenment is a spontaneous process. On this stage devotee achieves the grace of God, which gives *vismad* (uncountable happiness), bliss and love. Therefore, the experience of *Waheguru* (God) is not dreadful but in this process, being attains peace and security. A person involves in this process she or he attains wondrous happiness. Professor Puran Singh describes his experience as;

The spirit of God thus, is seen by the Guru, as we see sunlight. Those who have seen it, for them the moral law, the beauty, the Spirit of God, the true spirituality of all things high and low have become truly manifest both within them and without. And they are set truly at rest; for them all struggles which are the function of life coming out of matter ended. The highest function of life is not struggle then, but strugglelessness.¹³

He explains the countless spirit of the Sikhs by the metaphor of sunlight. According to him, the spirit of the Sikhs is free from all types of restrictions. In the grace of Guru, a Sikh becomes free and he/she fights against injustice.

Almost every religion has revealed knowledge of their founder, which is available in their scriptures. Generally, a prophet or a

profounder prepares own scripture as a revealed knowledge but the scripture of the Sikhs is one and has many contributors. *Sri Guru Granth Sahib* contains verses of Guru Nanak and his five descendant Gurus of his tradition, and various Saints, Sufis (those belonged to different religious traditions) and followers of the Gurus. Bani of *Sri Guru Granth Sahib Granth*, give one and common message to all. The uniqueness of this is that the Sikh vision of monotheistic God, (*Ek Onkar*) has pluralistic features and one God reveals in numerous forms because seekers have their own vision to realize the same. As per Sikh thought, pure religious experiences go to the truth that is one and common to all. "The Lord revealed Himself through the Gurus and saints. These great saints' mystics presented their experiences through their hymns, which reveal the exuberance of their love for the Lord. The whole range of experience was a spontaneous phenomenon."¹⁴

Guru Nanak made all-inclusive arrangements and he collected writings of various saints and Sufis. Bhai Gurdas gives its evidence in *Varan*. According to him, "He held staff in hand, pressed a book under his armpit."¹⁵ Guru Nanak had handed over his *bani* and collections to the second Guru and that had passed to next Gurus. Fifth Guru Arjan has compiled and edited those writings. He has given a complete scripture of one Guru (*Sabad*). He has arranged the *bani* of various contributors according to *ragas* (musical meters) and compiled them in a single volume called *Adi Granth* (now *Sri Guru Granth Sahib*). The tenth Guru Gobind Singh has given *Guruship* to this Granth. As per the Guru's direction, the Sikhs are taking grace from *Sri Guru Granth Sahib* because the Granth has a sacred authority of the God. It is surprising to know that whenever the Sikhs bow before *Sri Guru Granth Sahib*, they are not only showing respect to the Sikh Gurus but also to all the contributors who belong to different areas, castes, creeds and faiths as

mentioned above. These writings of various mystic personalities, which are included in *Sri Guru Granth Sahib*, have same status and respect as the Guru. Moreover, various contributors give a common message of one God.

Dialogue in Sikh Experience

Guru Nanak directs new path of spirituality for his followers who are the seekers of truth. He says that any seeker of truth belonging to any religion, caste, creed or sex can choose the Divine path by reciting the *Naam* with full devotion. A being who has commitment to God should be *gurmukh* and such person lives a truthful life. By the complete submission to the Divine and shedding his ego, one can attain the stage of Divine wisdom. In this stage he/she feels *Vismad* (wondrous happiness). Whosoever reaches in this stage, merges with God and gets the supreme Divine bliss. Guru tells about such a stage;

Blessed is our holy Preceptor, immaculate being,
Whose contact has on us conferred peace and poise.
Blessed is our holy Preceptor, the Lord's devotee,
In whose obedience our mind to God's Name is devoted.
Blessed is our holy Preceptor, Gurmukh,
By whose teaching friend
and foe to our gaze look alike.
Blessed is our holy Preceptor, our true friend,
From whose *guidance* devotion to the holy
Naam in us is inspired.¹⁶

The Guru enlightens that when a person discovers the spiritual enlightenment, she or he shall have found peace of mind. At this stage, he/she has known that there is no enemy; all human beings are true friends to him/her. Peace of mind, companionship, unity and love of humanity are must to deal with other faiths. A person who attains such qualities, his/her sensibility rises from the divisions of faiths. As per

Sikhism real religious person is that who has no discrimination to any faith because his soul merges in God, Who has no enemy. Thus, it is sacred duty of the Sikh devotee to serve the humanity and such passion is a need of the interfaith movement. Guru Nanak prepared people to this common cause. That way he was a first leader of interfaith movement. He suggested that everyone should work to serve the people because all live in His *hukam* (command). He writes, "Should man realize the might of the Ordinance, His ego he most certainly would disclaim."¹⁷ No doubt, egoism is main barrier among the faiths. Egocentric people claim that their faith is only true and other faiths are false. Guru Nanak gives advice to terminate the ego. Such stage comes when true Lord grants His grace. Guru writes, "Should the True God (*Satgur*) show grace, all desires find fulfilment. By the Satgurus grace comes not suffering. By the Satgur's grace comes enjoyment of bliss in union with God."¹⁸

As per Sikhism, all human beings are equal because they have same spirit. The movement of interfaith understanding requires harmonious relationship with others. Guru Nanak gave equal respect and regard to everyone as he revealed that all have been created by the one God. He elaborates by saying; "All creatures are noble, none low. One sole Maker has all vessels (human bodies) fashioned; In all the three worlds is manifested the same light."¹⁹ To develop the universal goodwill and establish a divine peace on the earth, teachings of Guru Nanak are very sensible. He believed that every person should be responsible to himself and society. Moreover, he advised that all must know the truth of life and every citizen of world must be enlightened for his role in the society. It is important to note that the Sikh thought suggests that learning is must to live a holy life. The literal meaning of Sikh is the one who learns. As per Sikh thought, a true learned person lives in the guidance of Guru that is called *gurmukh*. He serves others by performing his sacred duties. In the course of service, he or she finds

holy happiness. With the grace of Guru, he attains true knowledge. Therefore, gurmukh gets in the process of true learning. Guru Nanak gives importance to this process as;

True learning *induces in the mind* service of mankind.

One subduing the five passions has truly taken abode at holy

Bathing-spots.

The mankind attuned *to the infinite* is

true singing of ake-bells in *ritual dances*

With this how dare Yama intimidate me in the hereafter?

One renouncing desire is the true Sannyasi.

From continence comes true joy of living in the body.

One contemplating *to subdue* the flesh is the truly

Compassionate Jain ascetic

Such is one who subduing self, forbears harming others.

Thou Lord art one and Sole. Many Thy forms The manifold plays

Beyond Nanak's comprehension.²⁰

Guru Nanak tells in *bani* that true learning is must to serve the humankind. In such an experience, one learns to live in discipline and avoids harming others. Therefore, the true learning and the service of humanity both are interrelated. Indeed, a learned person sacrifices for others. Interfaith movement proposes to make such type of commitment for true learning.

Generally, an interfaith dialogue is supposed to be a co-operative interaction among the faiths. The most important aspect of Sikhism towards an interfaith interaction is that Guru Nanak talked with people of various faiths but he never encouraged them for conversion. He always suggested to people that they should remain committed to their respective faiths, however, at all times he also advised everybody to become real seeker of truth.

We find that, a constructive approach towards other faiths is a basic requirement for interfaith understanding. It is supposed that every person should learn fairly from others. In this course, each person has a right to be religious in the way he likes. It should be recognized that there is no single way to religion, which, is acceptable to all. Therefore, the religious sensibility is closely linked with the proposal of religious freedom. Thus, all religious traditions have equal rights to participate in a dialogue. In this course, it does not matter if they are in majority or minority. Therefore all old and new, small and large are equal in dialogue. In this process, different faiths can contribute to each other. However, such a dialogue demands an equal response and integrity. Accordingly, an interfaith dialogue calls for respect to the rights, autonomy and identity of different faiths. Sikhism tells how to deal with any other person or faith by saying that we are not good but none is bad. Guru guides; "Lacking merit as we are, none else is evil."²¹

Sikhism teaches a lesson of humbleness that others are good and we are not. Humbleness is essence of religion but ego creates hurdles in this process. However, humbleness is not impossible because Guru makes it possible. All can conceive this quality by truthful living. It is a general commandment that if we are good, all are also good. Without true practice, so-called religious activities and rituals are hopeless. Lacking the spirit of truthful living all religious norms and forms are useless. Guru Nanak says:

How is worship possible without faith, self-restraint without purity.

And assuming the sacred thread without continence?

Bathe ritually as much as you may, draw paste-mark (on forehead).

Know, without truth no purity can come.

In Kali-Yuga are Koran and the Mohammadan scriptures approved;

Discarded are Hindu sacred books and Brahmins.

Saith Nanak: Now God's *approved* name is Rahman.

Know the Lord to be one and the same, despite the differences of Names.²²

Generally, people conceive the truth in their own closed images. Indeed, their limited images divide them into different sects. Furthermore, they do not try acknowledging that all belong to same spirit. Although, Guru Nanak tells that all creations are singing in the appreciation of the same true Lord. No matter their approaches and manner are different. He reveals, "All creation abides in the sole Creator and the One manifest in all."²³

Guru Nanak shows the path of dialogue by saying that "While life in the world lasts, for a while listens to God's Name; for a while utter it."²⁴ In interfaith dialogue, listening and saying both are important however, listening first is most important to understand viewpoints of others. Before saying, something if someone listens patiently then he/she can understand other's view. In the present world, misunderstandings among the faiths are becoming a serious threat because people do not try to understand other viewpoints kindly. Misconception rises when people do not deal honestly with own as well as other faiths. Mostly, they notice only demerits in others faith. As per Sikh faith, this is not a good turn.

Guru Nanak starts dialogue within self and he raises a basic question: "How become true to the Creator? How demolish the wall of illusion?"²⁵ This is also a main task of interfaith understanding. Illusion is a major barrier among the faiths. Sri Guru Granth Sahib shows the path of sacred enlightenment to eradicate the illusion.

One Message For All

Inter-religious dialogue is a thoughtful exercise to recognize

various viewpoints towards the truth. In addition to that, there is a need of critical approach to one's own as well as others with kindness. Guru Nanak has initiated this task; he rejected every false practice and suggested to live a real religious life.

Guru Nanak aimed at opening the windows of human mind to all the four quarters of the space so that man's mind may grow freely and his soul may remain whole through healthy contacts with the insights gained by mankind in all countries and in all ages, through such education as trains him to employ his critical faculty as anvil and the accumulated wisdom of mankind as fashioning tool.²⁶

He conveyed a message to the world that dual character and hypocrisy are not a part of religion. All religions were equal to Sikhism however; such religions were not true that divided the society.

As per Sikhism, equality is must to the religion. Muthumohan writes, "The Guru is intensely critical of any so-called religion sanctioning and safeguarding hierarchical structure among the people. This means that Guru did not agree with the idea that the human beings were unequal by birth or by descent."²⁷ He also notes that Guru Nanak's greatness lies in the fact that he had the courage to look at the merits and demerits of every religion from the point of view of the subaltern masses he was truly representing. In fact, all faiths were equal to him. However, "Guru Nanak condemned hypocrisy and ritualism whether he found it in Hinduism or Islam. He believed in clean, honest living with faith in one God."²⁸ One-step further the Guru suggests that union with truth is the right way. However, truthful living is must. He writes, "Realization of truth is higher than all else but higher still is truthful living."²⁹ Guru Nanak raises genuine issue regarding religious practices; he says that religious pretences are useless. He has presented a new way to live

religious life and criticized the fake practices whatever he observed.

Guru Nanak adopted a critical approach towards false practices. However, he also suggested a way for religiosity. In Indus civilization, Jainism is known as early tradition. Guru Nanak insists that the followers of this faith should live as they are but without knowing the true Lord they are doing;

Some there are that their head-hair pluck and drink foul water.

Beg and eat other' leavings.

Their ordure they scatter, inhales its foul smell, and of water is Scared.

Their heads like sheep are plucked, with ashes their hands Smeared.

Their parents' earnings they lay waste;

their families around them piteously wailing.

After death neither flour-pies

nor food-offerings on leaves to them are dedicated.

Neither eleventh-day obsequies nor lamp-lighting,

At sixty-eight bathing-spots find they no prop;

Brahmins their food-offering accept not.

Day and night with filth covered their forehead without paste-mark.

Ever sit they are in a cluster like mourners,

Attending not religious assemblies.

To their waists are tied begging bowls,

dangling tassels, in single file they march.

They neither are Yogis nor Jangams, nor are they Mohammadans.

Cursed of God, they wander about as lost-Corrupted

the whole herd of them.

God alone takes life, and grant it.³⁰

Liberation (*moksha*) from transmigration in Vedic tradition (Hinduism), is believed as an ultimate aim of human life. *Moksha* is regarded as freedom from all sorrow, a state of bliss and higher awareness beyond desire. Those who turn *Sannyasis*, to attain this stage

are supposed to have his complete detachment from society. They have no claim on anything. Guru Nanak tells who real *Sannyasi* is not.

Such a one dissolving brick-power his clothes dye,
and mendicant's garb assumes.

Tearing shreds of cloth he makes his quilt, in his pouch putting Lucre,
From house to house begging, yet he sets up the world to instruct;
With mind blinded his honour losing.

Lost in delusion, the holy word he contemplates not- His life's
throw forfeited.

The fire of desire within, without the Master's *guidance* is not
Extinguished.³¹

Guru Nanak further explains who true *Sannyasi* is;
The true *Sannyasi* is one, who discarding the ego,
the Satgur serves; seeking not garments or food,
Receives whatever spontaneously he gets.

He prates not idly, but garners wealth of forgiveness,
and dark nature (*tamas*) by the *Naam* burns away.

Blessed is one, be he householder, Sannyasi or Yogi,
Whose heart to the Divine feet attached.³²

Hindu tradition of caste provided a higher status to Brahmin, who performed priestly functions. Brahmin claimed himself as an intermediary between God and society. Guru Nanak observed that so-called upper Brahmin caste was not performing his duties as per their faith. He writes;

Brahmin ! Utter not falsehood; state what is true.

With egoism gone, is Divine truth in the self realized.

The Astrologer by calculations casts the horoscope.

This he studies and reads out, but of Divine truth is ignorant.

Supreme over all is contemplation of the Master's Word.

Nothing else do I utter- all that is ashes.³³

Guru Nanak notes in *bani* that true Brahmin is not he who “is engaged in the study of texts but realizes not their true message. Instructing others yet is he engaged in pursuit of lucre. For falsehood does the world into transmigration fall; in the following, the Sabad lies true living.”³⁴ Who is true Brahmin; Guru Nanak further writes: “The true Brahmin is one who the Supreme Being contemplates. Liberated him-self, to other brings liberation.”³⁵ He further explains the qualities of genuine Brahmin:

Call a pedagogue (*Padha*) truly learned, Only when his learning
he contemplates in equanimity:Contemplates his learning,
derives its essence and in the Name Divine is absorbed.

The egoist sells his learning, earning poison and consuming it.

The ignorant person contemplates not the holy Word,

Devoid totally of understanding.³⁶

Yoga *Darshan* (Philosophy) was one of the famous systems of knowledge in Indus civilization. “Yogic discipline includes the practice of virtue, the control of the body and senses through the exercise of breath control (*pranayama*), concentration and withdrawal from the world, in order to precipitate a transformation of consciousness.”³⁷ According to Guru Nanak, Yoga is a highest spiritual stage. To attain this there is no need to detach from the social life. It is spontaneous practice to contemplate the God by good deeds and truthful living. The Guru declares in the following *Sabad* what a Yogi actually is or not;

Yoga lies not in the patched quilt, nor in carrying a staff;

Yoga lies not either in rubbing ashes over the limbs.

Yoga lies not in earrings, nor in close-cropping the head,

Nor in blowing the horn.

To abide undefiled amid Maya-defilement.

Is the true way to attain success in Yoga-praxis.

Yoga by mere chatter is not practiced.
 To regard all alike with undifferentiating sight
 Entitles one a true Yogi to be called.
 Yoga lies not in frequenting wild places,
 tombs and cremation grounds, nor in absorption in Samadhi.
 Yoga lies not in wandering over lands and regions,
 Nor in bathing at holy places.
 To abide undefiled amid Maya-defilement
 Is the true way to attain success in Yoga-praxis,=
 By contact with the holy Preceptor is shattered doubt
 And the wandering mind restrained.
 Then oozes the *amrita-spring*, absorption with poise attained
 And in one's own self is attained enlightenment
 To abide undefiled amid Maya-defilement
 Is the true way to attain *success* in Yoga-praxis.
 Saith Nanak : To die while living practise such Yoga.
 As resounds the horn without blowing,
 Is attained the state of fearlessness.
 To abide undefiled amid Maya-defilement
 Is the *true* way to attain *success* in Yoga-parxis.³⁸

As we noted that egoism is a serious obstruction for spirituality and exclusive views or large claims on God are harmful for religious coexistence because exclusive and inclusive claims create dogma. The magical rituals, *mantric* and *mudra* practices created egoism among the yogis. A person who achieved such practices feels more superior by spiritual knowledge. Guru Nanak rejected all such activities, which created egoism. He writes that with the level of Yoga so-called detachment from the social responsibilities is not the right way to attain the union with God. A sincere devotee or Yogi is he, who realizes the true

spirit of God. "Such a Yogi of the Master's Word (*Gursabad*) realization, whose has his heart's lotus illuminated. One that dies while living, and in heart cherishes compassion for all, All realization attains. Saith Nanak: To such a one comes all exaltation, and in all creation himself he realizes."³⁹ He likes such a Yogi; "Who from fear emancipated, on the Lord without fear meditates. Awake ever, in truth is he absorbed. To my mind is such a Yogi pleasing."⁴⁰ It is a fact that a free being may be responsible to others.

Jainism, Hinduism, Yogic and *Sannyasi* -all, belong to Indus spiritual tradition. Guru Nanak sums up his evaluation of this tradition as; "Yogis propitiators of deities by offering, the mendicants in patches. What good their wandering in various directions, as these contemplate not the Master's Word (*Sabad*), in which unceasingly abides the Divine essence? Brahmins, Pedagogues and astrologers perpetually study Purans: These realize not the Divine object lying within, The Supreme Being hidden in the self."⁴¹ Therefore, the vision of God in Sikhism directs towards interfaith dialogue because Guru has told that *Ek Onkar* is a Creator of nature, society and man. Moreover, the Creator lives in his creation. To discover such God people should realize that all have same spirit of God. We can please him by serving his creation by peaceful living.

When, Mughals came in Punjab and they had spread their religion (Islam). Therefore, Islam has its 'great' influence on Punjab. Muslim means a follower of Islam, one who has surrendered to *Allah* is called a Mussalman or Muslim. Mughal rulers wanted to convert the Hindus as Muslims but Sikh Guru challenged them and they protected the religious rights and freedom. Fifth Nanak Guru Arjan says, "A Mussalman should bear a tender heart; and wash off from heart inner impurity."⁴² Guru Nanak writes that it is not easy to write about the qualities of the real Muslim. As per him, true Muslim loves the way of

the holy and he is obedient to God.

In Islamic tradition, *Mullah* and *Kazi* both are famous to perform their regular prayers and reading the Koran. Guru Nanak writes who real *Mullahs* and *Kazis* are:

Mullah and *Kazi* wouldst thou only be by realizing the Name Divine.
Know the despite all learning, none shall last when the pitcher is Full.
The true *Kazi* is one who renouncing egoism, makes the Name his prop-
The Name of Him who is Reality Eternal, the holy Creator.
Thou dost perform the five prayers,
And study the Koran and other sacred texts.
Saith Nanak: The grave makes call, when all delight
In eating and drinking must end.⁴³

Guru Nanak did not spare any faith tradition from his critical vision and he suggested pure living. He told that every religious person should have pure mind to love the humankind and live in the guidance of true Guru or *satguru*, and should be entitled to honest earnings. According to him, religious living is not exclusive to any faith or anybody. Rather, God lives in the heart of every being. The third Nanak Guru Amar Das writes, "O my mind, true God lives inside the self, cannot find Him outside."⁴⁴ So every individual has a right to discover God in its own manner. Because, "God is all creation; to all dost Thou belong. All by Thee are created. In all pervasive, all to Thee in devotion are attached."⁴⁵ Therefore, Sikhism is common to all and does not compel for conversion rather, supports the freedom of faith.

Sikhism salutes various paths to attain the true God but all should be genuine and sincere. Tenth Nanak Guru Gobind Singh writes in *Akal Ustati* as;

There are many faiths and paths to achieve God. However, all human beings have the same spirit. As per him, in this world

"some people become *mundia* (Ramanandi monk) or some call themselves *sanniasi* (ascetics); others happen to be Yogis and some are assessed to have *barahamcharis* or celibates. Some are Hindus and others are Muslims. Some are *rahphzi* (a Shiah or followers of Ali) and another Imam safi (Sunni-aherent of the Prophet) However, the entire human should be recognized one."⁴⁶

Sikhism is a monotheistic religion however its vision is different from the monotheistic traditions. Guru Nanak gives the idea of one multifarious God that is all-inclusive. The Guru enlightens that truth is one and reveals Himself in different forms. Such God has all qualities, as third Nanak Guru Amardas writes that "yet all diverse every are Thine, and in the end in Thee are absorbed."⁴⁷ Thus, the Maker of all forms is beyond divisions. According to *Gurbani*:

Himself is He heaven, the mortal world and the nether world;
Himself the dazzling form of youthfulness;
Himself of aspect wearing fearful matted locks;
yet form and feature has He none; Vedas and the Koran
His mystery have not unravelled - Mother, father, son, brother
has He none;
All the mountains by Him are created and in Him are absorbed-
The unknowable known cannot be.⁴⁸

Therefore as per Sikhism, various faith traditions perform different practices to attain God. Fifth Nanak Guru Arjan Dev recognizes numerous paths as;

Some utter His name a Rama, others as Khuda;
Some serve the Lord of the universe, others Allah.
Gracious Lord Almighty, Compassionate, show grace.
Some bathe at *Hindu* holy spots, others perform Haj;
Some perform puja others bow their heads in namaz.

Some study Vedas, others the Koran;
 Some wear blue, others white.
 Some are called Muslims, others Hindus.
 Some seek bihisht others swarga.
 Saith Nanak: Whoever the Divine will realizes,
 The Lord's mystery has understood.⁴⁹

Sikhism recognizes that religious practices may be different but basic concern of all religions should be to attain the true God. A person who does not realize the truth his or her religious activities are worthless. Guru Nanak writes that the present world is a *kul-yug* (dark-age), because of this he had not found true religious practice. He observed that functionaries and religious leaders of almost every faith tradition were polluting the spirituality. They seem to look as religious but actually, they were not. Such people had attained not spirituality because they lost the way of true life. He recommended all of them to live a faithful life in real sense. He alerts from false practices in his *bani*:

As a Brahmin enters a Hindu's home, With chanting of mantras
 with the sacred thread he invests him.
 One thus assuming the thread yet does evil;
 Even his ritual bathing is not acceptable to God.
 A Muslim even though he praises God,
 Without the Preceptor's instruction finds not acceptance with Him.
 None that is shown the way goes along it;
 Heaven without good deeds is not attained.
 In the Yogi's abode is exhibited Yoga-praxis,
 Where for people take wearing earrings.
 With these earrings over the world such wander,
 Though the Creator everywhere is pervasive.
 All that are created are wayfarers; As the writ comes, no delay may

Occur,
 One realizing God in this life shall there too have realization.
 All other dispute of Hindu and Muslim is false.
 All at Divine portal shall undergo reckoning;
 None without good deeds liberation shall find.
 One whose utterance has all been truth,
 In the hereafter shall not be questioned.⁵⁰

Guru Nanak reveals the truth that "One sole truth pervades all creation, and upholds all."⁵¹ So, real devotee of such Truth loves everyone. Interfaith empathy necessitates harmonious and peaceful relations among the people of different faiths. Sikhism guides that a person who genuinely dedicates to the truth can live such a life. Fake religious practices from any faith are no longer acceptable.

References:

1. Dawe: 1997; 167) Dawe, Donald G., "Nanak Guru" *Encyclopaedia of Sikhism*, Harbans Singh (ed.), Patiala: Punjabi University, 1997, Vol. III, p. 167.
2. *Sri Guru Granth Sahib, Shabdarth*, Amritsar: Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, 1986, p. 663.
3. *Ibid.*, p. 2.
4. *Ibid.*, p. 1022.
5. *Ibid.*, p. 469.
6. Hugh Rayment-Pickard, *Impossible God: Derrida's Theology*, England: Ashgate, 2003.
7. *Ibid.*, p. 5.
8. *Ibid.*, p. 597.
9. *Ibid.*, p. 2.
10. *Ibid.*, p. 635.
11. *Ibid.*, p. 117.

12. *Ibid.*, p. 1291.
13. Puran Singh, *Spirit of The Sikhs*, Patiala: Punjabi University, 1981, p. 221.
14. Surinder Singh Kohli, *Sikhism and Major World Religions*, Amritsar: Singh Bros., 1995, p. 15.
15. Bhai Gurdas, *Varan*, Amritsar: Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, 2005, Var 1, Stanza 32.
16. *Ibid.*, p. 594.
17. *Ibid.*, p. 1.
18. *Ibid.*, p. 149.
19. *Ibid.*, p. 62.
20. *Ibid.*, p. 356.
21. *Ibid.*, p. 728.
22. *Ibid.*, p. 903.
23. *Ibid.*, p. 907.
24. *Ibid.*, p. 661.
25. *Ibid.*, p. 1.
26. Kapur Singh, Madanjit Kaur & Piar Singh (eds.), *Guru Nanak's Life And Thought*, Amritsar: Guru Nanak Dev University, 2001, Second Ed., p.71.
27. M.Muthumohan, "Guru Nanak: Towards an Interfaith Culture", in *Interfaith Dialogue: Different Perspectives*, Dharam Singh (ed.), Patiala: Punjabi University, p. 2002, 61.
28. K.S Duggal, *Secular Perceptions in Sikh Faith*, New Delhi: National Book Trust India, (1999 Revised Ed.), p. 2.
29. *Ibid.*, p. 62.
30. *Ibid.*, pp. 149-50.
31. *Ibid.*, p. 1012.
32. *Ibid.*, p. 1013.
33. *Ibid.*, p. 904.

34. *Ibid.*, p. 56.
35. *Ibid.*, p. 662.
36. *Ibid.*, pp. 937-38.
37. Goring, Rosemary (ed.), *The Wordsworth Dictionary of Beliefs & Religions, Words worth References*, Edinburgh, 1992, p. 572.
38. *Ibid.*, p. 730.
39. *Ibid.*, p. 940.
40. *Ibid.*, p. 223.
41. *Ibid.*, p. 419.
42. *Ibid.*, p. 1084.
43. *Ibid.*, p. 24.
44. *Ibid.*, p. 569.
45. *Ibid.*, p. 548.
46. Rattan Singh Jaggi & Gursharn Kaur Jaggi (eds.), *AkalUstati; 15/85, Dasam Granth*, New Delhi: Gobind Sadan, 1999.
47. *Ibid.*, p. 162.
48. *Ibid.*, p. 1021.
49. *Ibid.*, p. 883.
50. *Ibid.*, p. 951.
51. *Ibid.*, p. 559.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ

ਡਾ. ਸਿਕੰਦਰ ਸਿੰਘ*

1.1 'ਨਿਆਂ' ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਆਦੇਸ਼ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਦੰਡ ਬਾਰੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਰਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਦਰਜ ਹਨ। ਅਪਰਾਧ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਆਖਰੀ ਰਸਮ ਤਕ ਲਗਭਗ ਸਮਕਾਲੀ ਦੰਡ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ' ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਰਾਜਾ ਚੋਰ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਮ ਕੁਹਾੜੇ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਦੋਸ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਗਰਮ ਕੁਹਾੜਾ ਪਕੜ ਕੇ ਸੜ ਜਾਣ ਜਾਂ ਅਣਸੜਿਆ ਰਹਿਣ ਤੇ ਸੱਚ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਖੋਹਣ, ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਣ, ਨੀਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਰ-ਬਚਨ ਬੋਲਣ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਰਜ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸਜ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਆਇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਕਸ਼ਤਰੀ ਰਾਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।² ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੰਡ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਖਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਕਾਬੂਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ.ਲ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਲੋਕ ਦੁਰਲੱਭ ਹਨ। ਦੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ... ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਵਰਣ ਦੂਸ਼ਤ ਹੋ ਜਾਣ ਭਾਵ ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਵਰਨ ਸੰਕਰ ਜਾਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਣ। ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਠੱਗੀ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲ

*ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਇੰਚਾਰਜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ

ਜਾਵੇ।³ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਫਰਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਫਰਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਕਦਰ ਕਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਸਖਤ ਹੈ। ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਵਰਣ ਵੰਡ ਦੇ ਦਰਜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਨ। ਇਕੋ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਰਣਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਸਨ।⁴ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨਿਆਂ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਮਾਜਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਅੰਦਰ ਅਜੇ ਵੀ ਨਿਆਂਇਕ ਵਿਤਕਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

1.2 ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੋਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਅੱਜ ਵੀ ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਪਲੈਟੋ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਂਗ ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਨਿਆਂ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿਚ ਪੱਖਪਾਤ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਉਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਨਿਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਬਦਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।⁵ ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਨਿਆਂ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕਜੁੱਟਤਾ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਤਾਕਤਵਰ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਰੰਕ ਨਾਲ। "ਨਿਆਇ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਦੁਰਬਲ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਅ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹਿਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਨਿਆਇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਿਸੇ ਤੈਅ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਇ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਰਨ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਨਹੀਂ।"⁶ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਨਿਆਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਨਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਵਿਧਾਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਜੋ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਲੈਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਨਿਆਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ: (1) ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ

ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਰ ਅਰਸਤੂਦੇ ਵਿਤਰਕ ਨਿਆਇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗਾਈ ਗਈ ਜਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਧਨ-ਰਾਸ਼ੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਦ ਜਾਂ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ (2) ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਨਿਆਇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਕਰਤਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਨਿਆਇ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਰਸਤੂ ਪਲੈਟੋ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ। (3) ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨੈਤਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਰਸਤੂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ...।” ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਧਿਰ ਵਲੋਂ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਬੇਸ਼ਕ ਪਲੈਟੋ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਾਕਤ ਵਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ‘ਨਿਆਂ ਉਸੇ ਮੁੱਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤੇਗਾ ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਆਂ-ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਸਾਜੀ ਹੈ।’⁸ ਆਧੁਨਿਕ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਯੂਨਾਨੀ ਤਰਜ ਉਪਰ ਹੀ ਉਸਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਿਸ ਧਿਰ ਨੇ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਲਚਕੀਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਕਤਵਰ ਧਿਰ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਸਕੇ ਅਤੇ ਅਧੀਨਾਂ ਨੂੰ ਫਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੋਸ਼/ਅਪਰਾਧ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਆਪ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਸ਼ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਜ਼ਾ ਐਲਾਨਣ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਜ਼ੇਲਾਂ, ਬੁੱਚੜ ਖਾਨਿਆਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.1 ਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜ, ਨਿਆਂਇਕ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਫਰਜ-ਅਧਿਕਾਰ, ਦੋਸ਼/ਅਪਰਾਧ, ਦੋਸ਼ੀ/ਅਪਰਾਧੀ ਅਤੇ ਦੰਡ/ਸਜ਼ਾ ਆਦਿ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਆਂਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੱਚਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਧਰਮਰਾਜ ਨੂੰ ਲੇਖਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਮੁਕੱਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਸੱਚ ਨਾਲ ਨਿਬੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਫ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਿਆਂਇਕ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ

ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਸ਼ੀਲ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬਾਹਰਵਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਨਸਫ ਨੂੰ ਅੰਤਰੀਵ ਵਿਚ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਬੈਠਾਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਬੈਠਾਏ ਮੁਨਸਫ/ਜੱਜ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਇਕ ਤੱਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵੀ।”⁹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਆਂਇਕ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਇਹ ‘ਦੁਸ਼ਟ ਸੰਘਾਰਣ’ ਅਤੇ ‘ਸੰਤ ਉਬਾਰਣ’ ਹੈ। ਸੰਤ ਲੋਕ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ ਪਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੁਸ਼ਟ ਅਪਰਾਧੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਮੁਨਸਫ ਸੰਘਾਰਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ‘ਅਸੁਰ ਸਘਾਰਣ ਰਾਮੁ ਹਮਾਰਾ’।¹⁰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪਾਪੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਧਰੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਇਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਲੌਕਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਨਸਾਫ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉਥੇ ਵੀ ਨਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਰਸਿੰਘ (ਰੱਬ) ਵਲੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜੇ ਹਰਨਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਮਿਥਕ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਮੁਨਸਫ ਦਾ ਨਿਆਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਆਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਰੇਕ ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਜਾਲਮ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਹੈ ਜੇ ਧਾਰਮਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਜਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਾ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬਲਹੀਣਾਂ, ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਪੁਚਾਇਆ ਹੈ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ‘ਸੁੰਦਰੀ’ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ‘ਹੁਕਮ’ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਹਾਕਮ ਅਤੇ ਨਿਆਂਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਹੁਕਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨੇਮ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੈ। “ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਤਫਾਕਵਸ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਬੇ-ਤਰਤੀਬੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਦਰਜੇ ਦਾ ਰਾਜ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਹੁਕਮ ਅਟੱਲ ਹੈ, ਕੋਈ ਇਸ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਰੱਬ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਮਲ ਵਿਚ ਵਰਤਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।... ਰੱਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਿਆਂਕਾਰ ਭੀ...।”¹¹ ਨਿਆਂਕਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਜੋ ਲੌਕਿਕ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ, ਉਹ ਲੌਕਿਕ ਰਾਜਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾਤਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਲਈ

ਖਿੱਚ ਪਾਉ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਫੁਰਮਾਨ ਪਾਲਕ ਹੀ ਸਿਰਦਾਰ ਹਨ।¹² ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਹੀ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਲੰਮੇ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਰਾਜੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਜੋਰ ਜਤਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਅਕਾਲਪੁਰਖ-ਨਿਆਂਇਕ ਵਰਗੇ ਗੁਣ ਧਾਰਕੇ ਲੌਕਿਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਹਲੇਮੀ’ ਅਤੇ ‘ਬੇਗਮਪੁਰਾ’ ਵਰਗੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਸਭ ਸੁਖਾਲੀ ਵੁਠੀਆ’ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਥੇ ਆਮ ਰਾਜ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟ ਦੁਖ, ਖਿਰਾਜ, ਖਉਫ, ਖਤਾ, ਤਰਸ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਦਾ ਖੈਰ ਵਾਲੀ ਵਤਨਗਾਹ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਤਨਗਾਹ ਦਾ ਹਾਕਮ ਵੀ ਹਰੇਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਤਖਤ ਦੇ ਲਾਇਕ ਰਾਜਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧ ਮੁਕਤ, ਦਇਆਵਾਨ, ਨਿਆਂਕਾਰ ਅਤੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇ। ਨਿਆਂਕਾਰ ਹੋਣਾ ਉਸਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੁਣ ਹੈ:

ਰਾਜੇ ਚੁਲੀ ਨਿਆਵ ਕੀ ਪੜਿਆ ਸਚੁ ਧਿਆਨੁ ॥¹³

ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਰਾਜੇ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਸਚਿਆਰ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ‘ਸਚੁ ਕੋਟ’, ‘ਸਤਾਣੀ ਨੀਂਹ’ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।¹⁴ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਦਾਚਾਰ ਹੋਣ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੋਲੀਸ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਇਕ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰੱਬੀ ਯਕੀਨ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ...”¹⁵ ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਇਕੋ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।^{16,17} ਰਾਜਾ ਰੱਬ/ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਿਆਂਕਾਰ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਨਿਆਂਕਾਰ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹਾਕਮ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਅਤੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਏਕਤਵ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਵਿਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਆਧਾਰ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਮਾਜਾਂ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਦੁਜੈਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ (Nationalism) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਬਰੀ ਅਨਿਆਂ ਨਾਲ ਏਕਤਵ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਏਕਤਵ

ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਹੁਲਤਾ (Plurality) ਵਿਚ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।¹⁸ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਹੁਲਤਾ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਈਆਂ ਖੋਜਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਕੇ ਤੋਂ ਨਿੱਕੇ ਸਮਾਜਾਂ, ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਬਜ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਪਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮੂਹ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਜਿਉਂ ਸਕਣ। ਪਰ ਇੰਨਾ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਧੀਨਾਂ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਰਾਜਸੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸਕੂਲ, ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵੀ ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਧਾਰਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ‘ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ’¹⁹ ਦੀ ਨਿਆਂਇਕ ਬੁਨਿਆਦ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰ ਅਧਾਰਤ ਨਿਆਂਕਾਰ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ/ਧਰਮਾਂ/ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਹਰ ਹੋਂਦ ਜਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਹੋਂਦ ਅੰਡਜ਼, ਜੇਰਜ਼, ਸੇਤਜ਼, ਉਤਭੁਜ਼ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਵੇ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਧਾਰਮਕ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ, ਦਬਾਉਣ ਜਾਂ ਬਦਲਣ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਸਹਿਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਉਘੜਵਾਂ ਪੱਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਣ-ਇੱਜ਼ਤ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਹਕੂਮਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਰੋਕਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹਰੇਕ ਥਾਂ ਆਪ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ‘ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕਾਨੂੰਨ (International Law) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਸਦੀਵੀ (Eternal Law) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰੱਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਮਲੀ ਨਿਆਂ (Practical Judgement) ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗਾ

ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬੰਦਿਆਂ ਵਰਗਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਮੁਖੀ ਕਾਨੂੰਨ (Positive Law) ਤਾਂ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੇਤੂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਰਗਾ ਖਾਣ ਪੀਣ, ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ ਦੇਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।²⁰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦਸ਼ਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫੌਜ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਰਹਮ-ਪੱਟੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਤਾਕਤਵਰ ਧਿਰਾਂ ਨੀਵਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ-ਜਬਰ ਕਰਦੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਕਤਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਹੈ:

ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਕਉ ਅਲਹ ਕਹੀਐ ਸੇਖਾਂ ਆਈ ਵਾਰੀ ॥
 ਦੇਵਲ ਦੇਵਤਿਆ ਕਰੁ ਲਾਗਾ ਐਸੀ ਕੀਰਤਿ ਚਾਲੀ ॥
 ਕੂਜਾ ਬਾਂਗ ਨਿਵਾਜ ਮੁਸਲਾ ਨੀਲ ਰੂਪ ਬਨਵਾਰੀ
 ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆ ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ ॥
 ਜੇ ਤੂ ਮੀਰ ਮਹੀਪਤਿ ਸਾਹਿਬੁ ਕੁਦਰਤਿ ਕਉਣ ਹਮਾਰੀ ॥
 ਚਾਰੇ ਕੁੰਟ ਸਲਾਮੁ ਕਰਹਿਗੇ ਘਰਿ ਘਰਿ ਸਿਫਤਿ ਤੁਮਾਰੀ ॥²¹

ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਰਾਜ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਧਰਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮੀਕਰਨ ਬਦਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੂਰਵਲੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ ਨਵੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉਲੰਘੇ ਗਏ ਹਨ। ‘ਆਦਿ ਪੁਰਖ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਅਲਹ’ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਚੌਧਰ ਨੂੰ ਚਿਹਨੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਧੀਨ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਲਕਿ ਅਧੀਨ ਲੋਕ ਚਾਅ ਨਾਲ ਹਾਕਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।^{22,23} ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿਚ ‘ਮੀਆਂ’ ਆਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਰਕਿਨਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਬੋਲੀ ਦੀ ਇਹ ਲੜਾਈ ਬੇਸ਼ਕ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਰਾਹੁਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਯੋਗ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ। ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ

ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਧਾਰਮਕ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੂਜਾ, ਬਾਂਗ, ਨਿਵਾਜ, ਮੁਸਲਾ ਅਤੇ ਨੀਲੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੀ ਚੌਧਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਾਬਜ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ‘ਦੇਵਲ ਦੇਵਤਿਆ ਕਰੁ ਲਾਗਾ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਕੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਧਰਮ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਸਤਕ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹਕੂਮਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ ਤਾਂ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਜਦ ਭਰਾ ਭਰਾ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕੀ ਆਪਣੇ ਨੀਵੇਂ ਅਤੇ ਕਮੀਣੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲਾਂਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਮਜ਼ਬਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸਦੇ ਹਨ।²⁴ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਭਰੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਫਰੋਲਣਾ ਜਰੂਰੀ ਲੋੜ ਹੈ।

2.2 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਪੂਰਵਕਾਲ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਅਤਿ-ਨਿੱਘਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੱਖਪਾਤੀ, ਬੇਲਗਾਮ ਅਤੇ ਨਿੱਜ-ਕੇਂਦਰਤ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਚੌਧਰੀ ਚਾਕਰਾਂ ਤੋਂ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਮਰਦੇ ਸਨ।²⁵ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗੇੜਾ ਆਇਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਦਇਆ, ਸੱਚ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਆਦਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਦਬ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਨਿਆਂਇਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। “ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਵਤ ਇੰਨੀ ਆਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਏ ਦਿੱਤੇ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਨਸਾਫ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਖੁਦਾ ਦੀ ਕਸਮ ਦਾ ਵੀ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਬਲਕਿ ਇਨਸਾਫ ਲਈ ਵੱਢੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।”²⁶ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਣ ਉਥੇ ਰੱਬ/ਪਿਗੰਬਰ ਦੀ ਕਸਮ ਸੱਚਾਈ ਜਾਣਨ ਦਾ ਕਾਰਗਰ ਵਸੀਲਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਕੇਂਦਰ ਸਨ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੱਚ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤਾਕਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪੱਖਪਾਤੀ ਫੈਸਲੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਹ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਢਾਂਚੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ

ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਡਟਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ “ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉਪਰ ਧੱਕੇ ਹੋਏ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਹਿਰਸਾਂ, ਦਮਨਾਂ, ਵਿਕਾਰ, ਨਿੱਜ-ਕੇਂਦਰਤ ਉਭਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਜੋਏ ਹੋਏ ਵਿਹਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੁਜਾਹਮਤੀ (resistance) ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਠੋਸੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਰਯਾਦਾਵਾਦੀ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੁਜਾਹਮਤੀ ਦਾ ਰੁਖ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।”²⁷ ਕਾਬਜ਼, ਧਾੜਵੀ, ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਧਾਰਮਕ ਤਾਕਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮੁਜਾਹਮਤੀ/ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰ ਸਥਾਪਤ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਥਾਪਤ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਉਪਰ ਜਿਕਰ ਕੀਤੇ ਦੋ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਾ/ਹਾਕਮ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਤਾਕਤ ਦੇ ਅਗੋਂ ਦੋ ਰੂਪ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਜ ਉਪਰ ਬਾਹਰਲੇ ਧਾੜਵੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਥਾਪਤ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕਸਾਈ, ਪਾਪੀ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਅਤੇ ਅੱਯਾਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਹਾਕਮ ਦੇ ਅਸਲ ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗਾਇਬ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਰਾਚਾਰਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਅਮਲ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ, ਸਿਕਦਾਰ (ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ) ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਤਿੰਨੇ ਧਿਰਾਂ ਦੁਖੀ ਹਨ।

ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਅਨਿਆਂਪੂਰਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਰਾਜੇ-ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਕਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਰਜਾ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚੋਂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਗੈਰ ਜਿੰਮੇਵਾਰਾਨਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ ਫਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਉਪਜੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਜਾਂ ਹੰਢਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਭਾਰੂ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹਕੂਮਤ ਦੂਸਰਾ ਉਭਰਦਾ ਧਾੜਵੀ ਰੂਪ ‘ਬਾਬਰ’ ਸਥਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। “ਬਾਬਰ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਕਤ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਮੁਨਸਫ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਵੀ। ਹਿੰਦੀ ਰਾਜੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਦੰਡ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ।”²⁸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ‘ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਝ’ ਅਤੇ ‘ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਥਾਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀ ਬਾਬਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ‘ਸਚੜਾ ਨਿਆਉ’ ਕਰਨ

ਵਾਲੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਨਿਆਂਕਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਬੈਠਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।²⁹ ਇਸ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ‘ਜੀਵਨ ਜੁਗਤਿ’ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ‘ਅਗੋ ਦੇ ਜੇ ਚੇਤੀਐ ਤਾਂ ਕਾਇਤੁ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ’³⁰ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕੇਂਦਰ ਧਾਰਮਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਸਨ, ਜੋਗੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਸਨ। ਜੁਲਮ ਦੀ ਖੇਡ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਸਦਾਚਾਰ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਨਵਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ, ਪਾਖੰਡੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰੀ ਚੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਇਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ ॥ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ ॥

ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅੰਧੁ ॥ ਤੀਨੇ ਓਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ ॥³¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਸਮਾਜ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਿਬੇਕਹੀਣਤਾ, ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਗੁਸਤ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਵੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਕੇਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਨੀਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਖੋਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਖੰਡੀ, ਆਡੰਬਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਲੋਟੂਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂਯੁਕਤ ਠਹਿਰਾਅ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਤੇ ਇਸ ਕਦਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਕ ਵੀ ਰੀਤ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਭਾ ਸਕਦੀ। ਜਨਤਾ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਭਰੀ ਗੈਰ-ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਸੂਤੀ ਬਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਉਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਾਜ਼ੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਹੇ। “ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਇਸਲਾਮੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਨਸਾਫ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।”³² ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ:

ਕਾਜੀ ਹੋਇ ਕੈ ਬਹੈ ਨਿਆਇ ॥ ਫੇਰੇ ਤਸਬੀ ਕਰੇ ਖੁਦਾਇ ॥

ਵਢੀ ਲੈ ਕੈ ਹਕੁ ਗਵਾਏ ॥ ਜੇ ਕੋ ਪੁਛੈ ਤਾ ਪੜਿ ਸੁਣਾਏ ॥³³

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰੂ-ਕਤੇਬਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਇਨਸਾਫ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਲਈ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਰੂ ਦੇ

ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਹੱਕ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਧਾਰਮਕ-ਸਦਾਚਾਰਕ ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚਲੇ ਤਣਾਅ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰ ਉਘਾੜੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮੁਨਸਫ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਈ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਸੱਚਾ ਜਾਣ ਕੇ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਚੋਲੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਹਰ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਭਰੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਨਜਿੱਠਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਜ਼ਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਸਦ ਹੜੱਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵਸਤਾਂ ਖੋਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ‘ਮੁਨਸਫੀ’ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸੱਚੇ ‘ਮੁਨਸਫ’ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜੇ ਮੋਹਾਕਾ ਘਰੁ ਮੁਹੈ ਘਰੁ ਮੁਹਿ ਪਿਤਰੀ ਦੇਇ ॥
ਅਗੈ ਵਸਤੁ ਸਿਵਾਣੀਐ ਪਿਤਰੀ ਚੋਰ ਕਰੇਇ ॥
ਵਢੀਅਹਿ ਹਥ ਦਲਾਲ ਕੇ ਮੁਸਫੀ ਏਹ ਕਰੇਇ ॥
ਨਾਨਕ ਅਗੈ ਸੋ ਮਿਲੈ ਜਿ ਖਟੇ ਘਾਲੇ ਦੇਇ ॥³⁴

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਕਹੇ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸੱਚ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਲੁੱਟ ਮਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੁੱਟ ਨਾਲੋਂ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਕੁ ਫਰਕ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਧਾੜਵੀ ਲੋਟੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਨ ਬਲਕਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਧੇਰੇ ਦੋਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਧਾਰਮਕ ਮਨੁੱਖ (Virtuos Man) ਦੇ ਭੁਲਾਵੇਂ ਨਾਲ ਲੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਵੀ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਫੈਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ‘ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮੁਰਦਾਰੁ ਖਾਇ’ ਦਾ ਸਖਤ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਇਨਸਾਫ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਰਾਏ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾਯੋਗ ਅਪਰਾਧ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਪਰਾਇਆ ਹੱਕ ਖਾਣਾ ਸੂਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।³⁵ “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਮਰ ਭਰ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇ ਰੱਤ-ਪੀਣੇ ਕਸਾਈ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਰਾਇਆ ਹੱਕ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ।”³⁶ ਉਧਰ ਨਿਆਂਇਕ ਬਣ ਬੈਠੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ (ਰਾਜੇ ਅਤੇ

ਧਾਰਮਕ) ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਰਾਏ ਹੱਕ ਉਪਰ ਹੀ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ “ਇਨਸਾਫ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ, ਮਾਨਸਿਕ ਤਰਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।”³⁷ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੁਤਾਬਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਰੋਤ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੁੱਲ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਵਰਤਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਵਰਤਾਉਣ ਲਈ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਕੀ ਵਾਰ³⁸ ਵਿਚ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ ਨਿਆਂਕਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਗੁਣ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ‘ਨਿਆਂਕਾਰ ਕ੍ਰਿਤਿਆਰ ਸਭ ਮਾਰਿ ਕਢੋਇ’, ਸਚਿਆਰਾ ਦੇਇ ਵਡਿਆਈ’, ਅਤੇ ਜੈਕਾਰੁ ਕੀਓ ਧਰਮੀਆ ਕਾ ਪਾਪੀ ਕਉ ਡੰਡ ਦੀਓਇ’ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਕਾਰ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਜਾਂ ਡੰਡ ਦੇਣ ਅਤੇ ਮਾਰ ਕੱਢਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਰ’ ਸਥਾਪਤ ਦੁਸ਼ਟ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਡੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੇਕਰ ਸਜਾ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹਰਨਾਕਸ਼ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਿਥਿਕ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਰੱਖਿਅਕ ਜਾਂ ਸਜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਨੌਤ ਹੈ ਕਿ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਲੱਗੀ ਇੱਟ ਦੀ ਸੱਟ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਨਾਸੂਰ ਬਣ ਕੇ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਤਿਆਰ, ਪਾਪੀ ਨੂੰ ਡੰਡ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਵੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਵੀ ਚਿੱਤ ਵੀ ਤਲਵਾਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਾਤਲਾਂ ਜੱਲਾਦਾਂ ਵਾਲੇ ਕਹਿਰ ਕਰਮ ਵਿਚ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।³⁹

ਸਿਰ ਤਲੀ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਕੇ ਤੁਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ‘ਸੱਚਾ ਨਿਆਂ’ ਵਰਤਾਉਣ ਹਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਹ ਰੁਤਬਾ ‘ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਤ ਹੈ। ‘ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ’ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚ ਵਰਤਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਸੱਚ ਵਰਤਾਉਣ ਖਾਤਰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੱਕ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ‘ਪਰਵਾਹ ਨਾਹੀ ਕਿਸੈ ਕੇਰੀ ਬਾਝੁ ਸਚੇ ਨਾਹ’⁴⁰ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਮੁਤੱਸਬੀ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਲਦਾ ਹੈ। ਹਕੂਮਤਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ‘ਹਉਮੇ’ ਜਾਂ ‘ਭੈਅ’ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਪਰ ‘ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ’ ਭੈਅ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਭੈਅ ਮੰਨਣ ਦੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁴¹ ਇਸ ਪਦਵੀ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚੇ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਹੀ ਅਨਿਆਂਪੂਰਨ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੇ ਅਤੇ ਭੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਲਈ ਇਹ ਭੈ ਮੁਕਤ ਸਥਿਤੀ ਸਦਾ ਹੀ

ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਹੀ ਤਾਕਤਾਂ/ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ 'ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ' ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਂਕਾਰ ਹੋਣ ਲਈ 'ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ' ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਭੈਅ ਜਾਂ ਲਾਲਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਅਨਿਆਂ ਵਾਪਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਂਗ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਥਾਨਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹੀ ਸੱਚੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਰਥਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਨਸਾਫ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਨੁੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਰਤ, ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਉਪਰ ਹੱਕ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮੂਲ ਪੱਖ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ 'ਆਤਮ ਪਦ' ਪਛਾਣਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਤਮ ਪਦ ਹਰ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿੱਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਤਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਜਾਤਾਂ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਨਰੜੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਰਾਹਤ ਦਾ ਨਮੂਨਾ (Paradigm) ਹੈ। ਛੋਟੇ, ਨੀਵੇਂ, ਅਧੀਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਲੁੱਟਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਪਲਣਾ ਉੱਚ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਅੱਯਾਸ਼ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ 'ਮਾਇਆ' ਦੇ ਇਸ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਨੂੰ 'ਪਾਪ' ਗਰਦਾਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਪਾ ਬਾਝੁ ਹੋਵੇ ਨਾਹੀ' ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਐਲਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਗਲਾ ਸਰੋਕਾਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਮੋਇਆਂ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ'।⁴² ਮਾਇਆ ਦੀ ਲੁੱਟ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅੰਤਿਮ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਦੀਵ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਆਰਥਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਤਹਿਤ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਤਕਰੇ-ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਜੋਕੇ ਆਰਥਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਬਰ, ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਬੜੇ ਬਾਰੀਕ ਪੱਧਰ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। " ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਵਪਾਰਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਆਰਥਕ ਲੁੱਟ, ਭਾਵ ਦਿਲ-ਲੁਭਾਊ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਜਬਰ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿਸੂਖਮ ਰੂਪ ਹੈ।... ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸੂਖਮ ਜਬਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮਾਨਸਕ ਰੋਗਾਂ, ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ, ਪਰਵਾਰਕ ਝਗੜਿਆਂ ਅਤੇ ਕਲਹ-ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੇ ਤਲਾਕ, ਕਤਲ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਆਤਮ

ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਇਸ ਮਾਨਸਕ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।"⁴³ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਜੁਲਮ, ਦਮਨ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਦ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਲੁੱਟ, ਦਮਨ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਬਤੇ ਅੰਦਰ ਆਰਥਕ ਲੁੱਟ, ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਮਨ ਆਦਿ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਹਨ। ਨੈਨਸੀ ਫਰੇਜ਼ਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੌਧਰ (cultural domination) ਬੇ-ਪਛਾਣ (non-recognition) ਅਤੇ ਨਿਰਾਦਰ (disrespect) ਵਿਚੋਂ ਭਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁴³ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਅਧੀਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਤਾੜਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਕੇ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਜਾਂ ਰਾਜ/ਤਾਕਤ ਦੀ ਹਰ ਜਾਇਜ਼-ਨਾਜਾਇਜ਼ ਗਤੀਵਿਧੀ ਜਾਂ ਵਧੀਕੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਗਰਦਾਨਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੱਦਣਯੋਗ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਤਾਕਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਧਕੇਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕੱਲੀ ਆਰਥਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਾਬੂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਕ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

3.0. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੱਤਾ ਉਪਰ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸਮੇਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਹਰੇਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਬਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਇਨਸਾਫ/ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ 'ਮੁਨਸਫ' ਜਗਾਉਣ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਨ। ਅੰਤਿਮ ਇਨਸਾਫ ਅੰਦਰਲੇ ਮੁਨਸਫ ਦੇ ਜਾਗਣ ਉਪਰ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ 'ਸੰਗਤ' ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਸੰਗਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿੱਜ-ਕੇਂਦਰਤਾ ਤੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਪਰ-ਕੇਂਦਰਤਾ ਤਕ ਫੈਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਪਰ/ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਲ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਰਾਜ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਨਿੱਜ ਕੇਂਦਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਰਬ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਇਨਸਾਫ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ

ਆਧੁਨਿਕ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੋਜਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਬਲਕਿ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਭੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕੇਂਦਰਤ ਕਰਕੇ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਰੰਕ ਤੱਕ, ਮਰਦ ਤੋਂ ਔਰਤ ਤੱਕ ਇਕਸਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਉਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸਾਵੇਂ ਸਬੰਧ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਪਾਖੰਡੀ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਦੇ ਵਰਗ ਭੰਜਨ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ; ਪਾਪੀ, ਜਾਲਮ ਅਤੇ ਅੱਯਾਸ਼ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਮੁਨਸਫ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰ-ਪੁਰਖ, ਰਾਜਾ-ਰੰਕ, ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਤੱਤ ਅਤੇ ਅੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਜੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਾਹੀਂ ਇਨਸਾਫ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਾਜ਼ੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਦਿ ਝੂਠ, ਰਿਸ਼ਵਤ, ਅੱਯਾਸ਼ੀ, ਨਸ਼ੇ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਚਿਆਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਦਇਆ/ਖਿਮਾ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਨਾਲ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਧਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਸਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਖ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤਲਾਸ਼ਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਹਥਲਾ ਪਰਚਾ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਪੱਧਰ ਦਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

1. ਰਾਮਦਾਸ ਨਿਰਾਕਾਰੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1992, ਪੰਨਾ 325.
2. ਨਗੇਂਦਰ ਮੋਹਨ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਦਿੱਲੀ: ਪ੍ਰਭਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1999, ਪੰਨੇ 26-28.
3. ਮਨੁੱ ਸਿਮਰਤੀ (ਅਨੁਵਾਦਕ-ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ), ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1989, ਸਲੋਕ 7/22 ਅਤੇ 7/24

4. 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ "ਤੂੰ ਚੋਰ" ਆਦਿ ਕਠੋਰ ਵਚਨ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਨੂੰ ਸੌ ਪਣ ਜੁਰਮਾਨਾ, ਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਸੌ ਪੰਜਾਹ ਪਣ ਜਾਂ ਦੋ ਸੌ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਰੀ ਨੂੰ "ਤੂੰ ਚੋਰ ਹੈ" ਕਹੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਹ ਪਣ, ਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਕਹੇ ਤਾਂ ਪੱਚੀ ਪਣ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਕਹੇ ਤਾਂ 12 ਪਣ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਉਹੀ, ਸਲੋਕ 8/267 ਅਤੇ 8/268
5. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1998, ਪੰਨਾ 155.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 158.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 226.
8. ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, 'ਸਾਡੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, (ਸੰਪਾ: ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ), ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜੂਨ-ਦਸੰਬਰ, 2010, ਪੰਨਾ 212.
9. ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ ਰਚਨਾ।
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1028.
11. ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ: ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਰੂਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ 2004, ਪੰਨੇ 45-46.
12. ਸਚੇ ਕੀ ਸਿਰਕਾਰ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਜਾਣੀਐ ॥
ਹੁਕਮੁ ਮੰਨੇ ਸਿਰਦਾਰੁ ਦਰਿ ਦੀਬਾਣੀਐ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 142.
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1240.
14. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 966.
15. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ 2003, ਪੰਨਾ 100.
16. ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਸਚਿਆਰੁ ਮੈਡਾ ਸਾਂਈ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 11.
17. W.R. Washington Sullivan, *Morality as religion: An exposition of some first principles*, New York: The Mc Milan co., 1988, P. 24.
18. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 222.
19. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 97.

20. P.S. King, *A primer of peace of war: Principles of International morality*, London, 1915, PP-15-16
21. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1191.
22. “ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇਤੂ ਧਿਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਗਿਣਤੀ (small body) ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹਾਕਮ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੇਸ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਫਿਰ ਉਹ (ਅਧੀਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ) ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੋਤੇ ਪੋਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਡ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਬੋਲੀ ਸਿੱਖਣ।”
- Otto Jespeson, *Language: Its nature, Development and Origin*, New York: Henry Holt and Company, 1922, Pp. 201-202.
23. “ਭਾਰੂ ਸਮਾਜ ਇਸੇ ਤਾਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ (ਅਧੀਨ) ਲੋਕ ਮੁਖ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਇਕਜੁਟ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬਹੁਗਿਣਤੀ (ਹਾਕਮ) ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਆਪਣੀ ਮੁਢਲੀ ਲੋੜ ਬਣਾਉਣ।”
- Peter H. Nelde, 'Language Contact means Language Conflict', *Third International Conference of Miniority Language*, (Geuroid MacEoin et.al Editors), Multi lingual Matters Ltd., Avon, England, 1986, P. 35.
24. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲੇਖ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 1981, ਪੰਨਾ 55.
25. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 903.
26. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ, 'ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ', ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, (ਸੰਪਾ. ਰੂਪ ਸਿੰਘ), ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਨਵੰਬਰ-1998, ਪੰਨਾ 53.
27. ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ', ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਇੱਕੀਵੀ ਸਦੀ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ), ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2006, ਪੰਨਾ 63.
28. ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 213.
29. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 722.
30. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 417.
31. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 662.
32. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ, ਪੰਨਾ 52.

33. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 951.
34. ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੁਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ ॥
ਗੁਰੁ ਪੀਰ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 141.
35. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਜ਼ਾਦੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 105.
36. ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ ਰਚਨਾ
37. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 89.
38. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 43.
39. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 474.
40. ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1427.
41. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 417.
42. ਰੂਪ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.) ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਜੂਨ-2001, ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਨਾ-12
43. I. Cultural domination (subjection to alian standards of judgement)
II. Non-recognition (subjection to cultural invisibility)
III. Disrespect (routine subjection to Malign Sterotypes and disparagments) Terry Lovell, "Nancy Frager's integrated theory of justice: 'a sociologically rich' model for a global capitalist era?"
(Mis) recognition, *Social Inequality and Social Justice: Nancy Frager and Pierre Bourdieu* (Editor-Terry Lovell), London and New York: Routledge, 2007, P. 67. ਜ ਇਸੇ ਤਾਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ (ਅਧੀਨ) ਲੋਕ ਮੁਖਧਾਰਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਤਿ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ*

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮ ਸੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਚੈਵੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਚੱਜਾ, ਸੁਖੀ ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਲਾਮੀ, ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਤੇ ਬੇਪੱਤੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਧੂਰੀ ਤੇ ਲੁੱਟੇ ਪੁੱਟੇ ਇਨਸਾਨ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਸੋ ਜੀਵਿਆ ਜਿਸ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ ॥

ਨਾਨਕ ਅਵਰੁ ਨ ਜੀਵੈ ਥੋਇ ॥

ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਥੀ ਜਾਇ ॥

ਸਭੁ ਹਰਾਮ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ ॥¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਿਰਫ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।² ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹਾਰੇ ਬਲਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਪਤਿ ਸਹਿਤ ਜਾਵੇ :

ਦਰਗਹ ਮਾਣੁ ਪਾਵਹਿ ਪਤਿ ਸਿਉ ਜਾਵਹਿ

ਆਗੈ ਦੁਖੁ ਨ ਲਾਗੈ ॥³

ਪਰ ਇਹ ਪਤਿ ਕੀ ਹੈ ? ਪਤਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਭਾਵੇਂ ਮਾਨ, ਸਨਮਾਨ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ, ਖਿਆਤੀ, ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਲਾਜ, ਸਤਿਕਾਰ, ਪੈਜ, ਵਡਿਆਈ, ਸ਼ੋਭਾ ਆਦਿ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ, ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ

ਅਤੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਅਰਥ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਅਰਥ ਸੂਚਕ ਵਰਗ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪਤਿ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪਤਿ ਬਿਨਾਂ ਪੂਜਾਚਾਰ, ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਹਿਰਾਵਾ ਆਦਿ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਪਤਿ ਵਿਣੁ ਪੂਜਾ ਸਤ ਵਿਣੁ ਸੰਜਮੁ

ਜਤ ਵਿਣੁ ਕਾਹੇ ਜਨੇਉ ॥⁵

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪਤਿ ਸ਼ਬਦ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪਤਿ ਸ਼ਬਦ 300 ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਤਿ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

1. ਪਤ

(ੳ) ਪਤ੍ਰ, ਪੱਤਾ

(ਅ) ਪਾਤ੍ਰ, ਤੂੰਬਾ

(ੲ) ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ, ਮਾਨ, ਵਡਿਆਈ, ਇੱਜ਼ਤ

2. ਪਤਿ

(ੳ) ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ, ਮਾਨ, ਇੱਜ਼ਤ, ਵਡਿਆਈ, ਸਨਮਾਨ, ਪੈਜ।

(ਅ) ਖਾਨ-ਦਾਨ, ਕੁਲ, ਗੋਤ੍ਰ

(ੲ) ਸੰਪਤਿ, ਸੰਪਦਾ

(ਸ) ਬੂਟਾ, ਪੌਦਾ

(ਹ) ਸੁਆਮੀ, ਮਾਲਕ, ਆਕਾ, ਪਤੀ

(ਕ) ਭਰਤਾ, ਖਾਵੰਦ

(ਖ) ਰਸੂਖ ਪਾ ਕੇ (ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਰਥ)⁶

(ਗ) ਸਾਖ, ਇਤਬਾਰ

*ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਇੰਚਾਰਜ, ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਅਤੇ ਸਿਵੀਲਾਈਜੇਸ਼ਨਲ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ

- (ਘ) ਪ੍ਰਤੀਤੀ, ਨਿਸ਼ਚੈ
 3. ਪਤੁ
 (ੳ) ਪਾਤਰ, ਭਾਂਡਾ
 (ਅ) ਇੱਜ਼ਤ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ, ਮਾਨ
 (ੲ) ਪੜ੍ਹ, ਪੱਤਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਤਤਕਰੇ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪਤਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।⁷

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਰਤੋਂ ਇੱਜ਼ਤ, ਮਾਨ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ, ਵਡਿਆਈ, ਮਾਨ, ਇੱਜ਼ਤ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਤਿ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਤਿ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਸ ਕਾਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਤਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਪਤਿ ਜਾਤ, ਜਨਮ ਜਾਂ ਪਦਵੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਹੈ :

ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹ ਪੂਛੀਐ ਸਚ ਘਰੁ ਲੇਹੁ ਬਤਾਇ ॥

ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ॥⁸

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿੰਨਾਂ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਬੋਝ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੰਗਣਾ ਲਾਹਨਤ ਹੈ ਅਤੇ ਭੀਖ ਮੰਗਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਬੁਰਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ :

ਘੋਲੀ ਗੇਰੂ ਰੰਗੁ ਚੜਾਇਆ ਵਸਤੁ ਭੇਖ ਭੇਖਾਰੀ ॥

ਕਾਪੜ ਫਾਰਿ ਬਨਾਈ ਖਿੰਥਾ ਝੋਲੀ ਮਾਇਆਧਾਰੀ ॥

ਘਰਿ ਘਰਿ ਮਾਗੈ ਜਗੁ ਪਰਬੋਧੈ ਮਨਿ ਅੰਧੈ ਪਤਿ ਹਾਰੀ ॥⁹

ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ, ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਚੇਤਨਾ ਬਲਕਿ ਅਵਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਪਤਿ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਜਤਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਕਾਰਜ ਕਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਨ ਤੇ ਕਾਇਆ ਦੇ ਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਇਕ

ਨਵੀਂ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਪਤਿ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ, ਨਿਕਟਾਰਥਕ ਤੇ ਵਿਪਰੀਤਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪਤਿ ਦੇ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਤੇ ਨਿਕਟਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ:

1. ਮਾਨ
ਜਿਨਿ ਸੇਵਿਆ ਤਿਨਿ ਪਾਇਆ ਮਾਨੁ ॥¹⁰
2. ਵਡਿਆਈ
ਪੰਥਿ ਸੁਹੇਲੈ ਜਾਵਹੁ ਤਾਂ ਫਲੁ ਪਾਵਹੁ ਆਗੈ ਮਿਲੈ ਵਡਾਈ ॥¹¹
3. ਪੈਜ
ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਕੀ ਪੈਜ ਰਖੀਆ ਦੁਇ ਕਰ ਮਸਤਕਿ ਧਾਰਿ ਜੀਉ ॥¹²
4. ਲਾਜ
ਹਮ ਮੂਰਖ ਅਗਿਆਨ ਸਰਨਿ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰੀ
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਰਾਖਹੁ ਮੇਰੀ ਲਾਜ ਪਤੇ ॥¹³
5. ਹੁਰਮਤ
ਚਾਕਰੁ ਲਗੈ ਚਾਕਰੀ ਜੇ ਚਲੈ ਖਸਮੈ ਭਾਇ ॥
ਹੁਰਮਤਿ ਤਿਸ ਨੋ ਅਗਲੀ ਉਹੁ ਵਜਹੁ ਭਿ ਦੂਣਾ ਖਾਇ ॥¹⁴
6. ਸਾਂਖ
ਜਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਉ ਰਾਖਹਿ ਰਾਖੁ ॥
ਜਸੁ ਜਾਚਉ ਦੇਵੈ ਪਤਿ ਸਾਖੁ ॥¹⁵
7. ਮਹੱਤਾ
ਸਾਚਉ ਮਾਨੁ ਮਹਤੁ ਤੂੰ ਆਪੇ ਦੇਵਣਹਾਰੁ ॥¹⁶
8. ਸ਼ਰਮ
ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ॥¹⁷
9. ਸੋਭਾ
ਐਥੈ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਦਰਿ ਸੋਭਾ ਹੋਈ ॥¹⁸
10. ਜਸ
ਚੰਗਾ ਨਾਉ ਰਖਾਇ ਕੈ ਜਸੁ ਕੀਰਤਿ ਜਗਿ ਲੇਇ ॥¹⁹
11. ਕੀਰਤੀ

- ਜੈ ਘਰਿ ਕਰਤੇ ਕੀਰਤਿ ਹੋਇ ॥
ਸੋ ਘਰੁ ਰਾਖੁ ਵਡਾਈ ਤੋਹਿ ॥²⁰
12. ਕੀਮਤ ਪੈਣੀ
ਤੇਰੀ ਕੀਮਤਿ ਨਾ ਪਵੈ ਸਭ ਡਿਠੀ ਠੋਕਿ ਵਜਾਇ ॥²¹
13. ਪਰਵਾਨ ਹੋਣਾ
ਜੋ ਹਰਿ ਰਾਤੇ ਸੇ ਜਨ ਪਰਵਾਣੁ ॥²²
14. ਜੈ ਜੈਕਾਰ
ਪ੍ਰਗਟ ਪ੍ਰਤਾਪੁ ਵਰਤਾਇਓ ਸਭੁ ਲੋਕੁ ਕਰੈ ਜੈਕਾਰ ਜੀਉ ॥²³
15. ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਦੀ ਆਗਿਆ
ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਹੋਵੈ ਥਾਉ ॥²⁴
16. ਸਰੋਪਾ ਭੇਟ ਹੋਣਾ
ਢਾਢੀ ਸਚੈ ਮਹਲਿ ਖਸਮਿ ਬੁਲਾਇਆ ॥
ਸਚੀ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ ਕਪੜਾ ਪਾਇਆ ॥²⁵
17. ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਲਣਾ
ਪੜਿਆ ਬੂਝੈ ਸੋ ਪਰਵਾਣੁ ॥
ਜਿਸੁ ਸਿਰਿ ਦਰਗਹ ਕਾ ਨੀਸਾਣੁ ॥²⁶
18. ਮੁਖ ਉੱਜਲ ਹੋਣਾ
ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉੱਜਲੇ ਧੁਨਿ ਉਪਜੈ ਸਬਦੁ ਨੀਸਾਣੁ ॥²⁷
19. ਸੋਭਣਾ
ਤਿਥੈ ਸੋਹਨਿ ਪੰਚ ਪਰਵਾਣੁ ॥²⁸
20. ਚੰਗਿਆਈ
ਜਿਸ ਨੋ ਆਪਿ ਖੁਆਏ ਕਰਤਾ ਖੁਸਿ ਲਏ ਚੰਗਿਆਈ ॥²⁹
21. ਗੌਰਵ/ ਭਾਰ
ਧਰਿ ਤਾਰਾਜੂ ਤੋਲੀਐ ਨਿਵੈ ਸੁ ਗਉਰਾ ਹੋਇ ॥³⁰
22. ਉੱਤਮਤਾ
ਉਤਮ ਸੇ ਦਰਿ ਉਤਮ ਕਹੀਅਹਿ ਨੀਚ ਕਰਮ ਬਹਿ ਰੋਇ ॥³¹
23. ਚੰਗਾ ਨਾਉ
ਚੰਗਾ ਨਾਉ ਰਖਾਇ ਕੈ ਜਸੁ ਕੀਰਤਿ ਜਗਿ ਲੇਇ ॥
ਜੇ ਤਿਸੁ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵਈ ਤ ਵਾਤ ਨ ਪੁਛੈ ਕੇ ॥³²

24. ਨਾਂ
ਆਪੁ ਮਾਰੇ ਤਾ ਪਾਏ ਨਾਉ ॥³³
25. ਉਚਾ ਨਾਉ
ਵਡਾ ਸਾਹਿਬੁ ਉਚਾ ਥਾਉ ॥
ਉਚੇ ਉਪਰਿ ਉਚਾ ਨਾਉ ॥³⁴
26. ਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ
ਥਾਉ ਨ ਪਾਇਨਿ ਕੂੜਿਆਰ ਮੁਹ ਕਾਲੈ ਦੋਜਕਿ ਚਾਲਿਆ ॥³⁵
27. ਉਚੇ ਹੋਣਾ
ਸਤਿਗੁਰਿ ਮਿਲਿਐ ਸਚ ਸੰਜਮਿ ਸੂਚਾ ॥
ਗੁਰ ਕੀ ਪਉੜੀ ਉਚੇ ਉਚਾ ॥³⁶
28. ਭਲਾ ਹੋਣਾ
ਜਿਨ ਪਟੁ ਅੰਦਰਿ ਬਾਹਰਿ ਗੁਦੜੁ ਤੇ ਭਲੇ ਸੰਸਾਰਿ ॥³⁷
29. ਸਿਰਤਾਜ
ਪਿਰੁ ਉਚੜੀਐ ਮਾੜੜੀਐ ਤਿਹੁ ਲੋਆ ਸਿਰਤਾਜ ਰਾਮ ॥³⁸
30. ਵਾਜਾ ਵੱਜਣਾ
ਚਲਿਆ ਪਤਿ ਸਿਉ ਜਨਮੁ ਸਵਾਰਿ ਵਾਜਾ ਵਾਇਸੀ ॥³⁹
31. ਦਰ ਵਾਸ
ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣਿ ਸਚੈ ਦਰਿ ਵਾਸੁ ॥⁴⁰
32. ਘਰ ਪਹੁੰਚਣਾ
ਸਬਦਿ ਰਧੈ ਘਰੁ ਪਾਈਐ ਨਿਰਬਾਣੀ ਪਦੁ ਨੀਤਿ ॥⁴¹
33. ਮਹਿਲ ਪ੍ਰਵੇਸ
ਮਹਲੀ ਜਾਇ ਪਾਵਹੁ ਖਸਮੈ ਭਾਵਹੁ ਰੰਗ ਸਿਉ ਰਲੀਆ ਮਾਣੈ ॥⁴²
34. ਵਧਾਈ ਮਿਲਣੀ
ਘਰਿ ਆਏ ਵਜੀ ਵਾਧਾਈ ॥⁴³
35. ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਟਿੱਕਾ ਲਗਣਾ
ਤਿਨ ਮੁਖਿ ਟਿਕੇ ਨਿਕਲਹਿ ਜਿਨ ਮਨਿ ਸਚਾ ਨਾਉ ॥⁴⁴
36. ਹਜੂਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਬੈਠਣ ਦਾ ਆਦਰ
ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਹੋਵੈ ਅਰਦਾਸਿ ॥
ਤਾ ਸੁਣਿ ਸਦਿ ਬਹਾਲੇ ਪਾਸਿ ॥⁴⁵

37. ਤਖਤ ਨਿਵਾਸ
ਉਇ ਬੈਸਹਿ ਤਖਤਿ ਸੁ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰੇ ॥⁴⁶
38. ਵਡਭਾਗੇ ਹੋਣਾ
ਨਾਨਕ ਵਡੇ ਸੇ ਵਡਭਾਗੀ ਜਿਨੀ ਸਚੁ ਰਖਿਆ ਉਰ ਧਾਰਿ ॥⁴⁷
39. ਧੰਨ ਹੋਣਾ
ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ ॥
ਏਹੁ ਜਨੇਉ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ ॥
ਨਾ ਏਹੁ ਤੁਟੈ ਨ ਮਲੁ ਲਗੈ ਨਾ ਏਹੁ ਜਲੈ ਨ ਜਾਇ ॥
ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕਾ ਜੋ ਗਲਿ ਚਲੇ ਪਾਇ ॥⁴⁸
40. ਪੂਜਾ ਹੋਣੀ
ਜਾ ਪਤਿ ਲੇਖੈ ਨਾ ਪਵੈ ਸਭਾ ਪੂਜ ਖੁਆਰੁ ॥⁴⁹
41. ਸਚ ਸਮਾਉਣਾ
ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੂੜੁ ਨ ਭਾਵਈ ਸਚਿ ਰਤੇ ਸਚ ਭਾਇ ॥
ਸਾਕਤ ਸਚੁ ਨ ਭਾਵਈ ਕੂੜੈ ਕੂੜੀ ਪਾਂਇ ॥
ਸਚਿ ਰਤੇ ਗੁਰਿ ਮੇਲਿਐ ਸਚੇ ਸਚਿ ਸਮਾਇ ॥⁵⁰
42. ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ
ਨਾਨਕ ਦਰਿ ਪਰਧਾਨੁ ਸੋ ਦਰਗਹਿ ਪੈਧਾ ਜਾਇ ॥⁵¹
43. ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਮਿਲਣੀ
ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ ਮਿਲੇ ਸਾਬਾਸਿ ॥⁵²
44. ਕੀਮਤੀ ਮਕਾਨ, ਸਾਜ ਸਮਾਨ, ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰਾਂ,
ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ, ਰਾਜ ਭਾਗ ਤੇ ਫੌਜੀ ਪਰਤਾਪ ਦੀ ਮਾਲਕੀ
ਮੋਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਉਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ ॥
ਕਸਤੂਰਿ ਕੁੰਗੁ ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ ॥
- - - -
ਸੁਲਤਾਨੁ ਹੋਵਾ ਮੇਲਿ ਲਸਕਰ ਤਖਤਿ ਰਾਖਾ ਪਾਉ ॥
ਹੁਕਮੁ ਹਾਸਲੁ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਨਾਨਕਾ ਸਭ ਵਾਉ ॥⁵³
45. ਨਿਵਾਜਨਾ
ਪ੍ਰਭੁ ਨਿਵਾਜੇ ਕਿਨਿ ਕੀਮਤਿ ਪਾਈ ॥⁵⁴
46. ਮੁਖਿ ਟਿਕੇ ਨਿਕਲਨਾ

- ਤਿਨਿ ਮੁਖਿ ਟਿਕੇ ਨਿਕਲਹਿ ਜਿਨ ਮਨਿ ਸਚਾ ਨਾਉ ॥⁵⁵
47. ਆਦਰ
ਅਕਥ ਕਥਾ ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਆਦਰੁ ॥⁵⁶
48. ਸੋਹਿਲਾ
ਸਚੁ ਮੰਗਲੁ ਗਾਵਹੁ ਤਾ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵਹੁ ਸੋਹਿਲੜਾ ਜੁਗ ਚਾਰ ॥⁵⁷
49. ਸਿਫਤਿ
ਗੁਰਮੁਖਿ ਦਰਗਹ ਸਿਫਤਿ ਸਮਾਇ ॥⁵⁸
50. ਸਿੱਝਣਾ
ਭੇਖ ਅਨੇਕ ਅਗਨਿ ਨਹੀ ਬੁਝੈ ॥
ਕੋਟਿ ਉਪਾਵ ਦਰਗਹ ਨਹੀ ਸਿਝੈ ॥⁵⁹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਿਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸੁਰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਬਚਨਾਂ ਉੱਪਰ ਤੁਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰਕ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਫਰਮਾਨ ਹੈ :

ਸੁਰਤਿ ਹੋਵੈ ਭਤਿ ਉਗਵੈ ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਭਉ ਖਾਇ ॥

ਨਾਨਕ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਆਪੇ ਲਏ ਮਿਲਾਇ ॥⁶⁰

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਉਸਦੀ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਉੱਚੀ ਜਾਤ, ਉੱਚੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰੁਤਬੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਮਾਪਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਤਿ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਤੇ ਵਕਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਤਿ ਜਾਂ ਇੱਜ਼ਤ ਤੋਂ ਹੋਰ ਅਗੇਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪਵਿੱਤਰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੇ ਚਾਰ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉਮਰ ਭੋਗੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਯਕੀਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕਿਤੇ ਵਾਤ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੀ ਜਾਣੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਪਤਿ ਦਾ ਤੌਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ, ਜਾਇਦਾਦ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁶¹ ਉੱਚੀ ਜਾਤ, ਧੌਂਸ, ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਤਰਲੇ ਮਿੰਨਤਾਂ, ਨਾਲ ਖੱਟੀ ਹੋਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਤਿ, ਪਤਿ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਲ ਪਤਿ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਖੁਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਾਪ ਤੌਲ ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੋਵੇ।⁶² ਜੇ

ਪਤਿ ਪਾਏ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੱਲ ਵੇਖਣਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਸੱਚੀ ਪਤਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਅਗੈ ਜਾਤਿ ਨ ਜੋਰੁ ਹੈ ਅਗੈ ਜੀਉ ਨਵੇ ॥

ਜਿਨ ਕੀ ਲੇਖੈ ਪਤਿ ਪਵੈ ਚੰਗੇ ਸੇਈ ਕੇਇ ॥⁶³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ 'ਸੋਦਰੁ ਰਹਿਰਾਸੋ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਫਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਸੋ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਸਾਹਾ ਪਤਿਸਾਹਿਬੁ ਨਾਨਕ ਰਹਣੁ ਰਜਾਈ ॥⁶⁴

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਿਸਾਹ ਉਹ ਹੈ ਤੇ ਪਤਿ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਪਤਿ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਉਹ ਖੁਦ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਰਜਾ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਇਥੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹਨ ਤੇ ਓਥੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਈਹਾਂ ਉਹਾ ਸੁਹੇਲੋ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਤਿ ਦੀ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਹਰ ਸਿੱਖ ਸਾਧਕ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਦਮ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਗੂੰਜਦੇ ਹੋਣਗੇ?

ਹਮ ਮੂਰਖ ਅਗਿਆਨ ਸਰਨਿ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰੀ

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਰਾਖਹੁ ਮੇਰੀ ਲਾਜ ਪਤੇ ॥⁶⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਪਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਾਧਕਾਂ, ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸੇਧ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਸੇਧ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਤਿ ਤੇ ਬੇਪੱਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸੋਝੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗੀ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਜਿਉਣ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਏਗੀ। ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਮੌੜ ਕੇ ਸਚਾਈ ਦੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਇਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਲਟਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ-ਕੁੱਟੇ, ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ, ਲੋਕ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਸੇਧ ਅਪਣਾ ਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਰੌਅ ਸਿੰਚਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਸਭ ਸੁਧਾਰਾਂ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਲਟਿਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਟੀਚੇ ਮਿੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਮੌੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਤਿ ਵਰਗੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਬਣਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੀ ਨਵੀਂ ਹੋਣੀ

ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਥੇ ਹੀ ਪੀਰੀ ਤੇ ਮੀਰੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਘਾੜਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਜੋ ਜਰਵਾਣੇ, ਜ਼ਾਲਮ, ਪਾਪੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 142.
2. ਫਿਟੁ ਇਵੇਹਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿਤੁ ਖਾਇ ਵਧਾਇਆ ਪੇਟੁ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 790.
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 580.
4. ਪਤਿ ਪਰਵਾਣਾ ਪਿਛੈ ਪਾਈਐ ਤਾ ਨਾਨਕ ਤੋਲਿਆ ਜਾਪੈ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 469.
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 903.
6. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼, ਜਿਲਦ 2, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2002, ਪੰਨਾ 1450.(ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਜਤ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।)
7. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 739.
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1330.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨੇ 1012-13.
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 2.
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 579.
12. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 72.
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 876.
14. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 474.
15. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 933.
16. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 54.
17. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 140.
18. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 161.

19. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 2.
20. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 357.
21. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 61.
22. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 353.
23. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 72.
24. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 354.
25. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 150.
26. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 662.
27. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 22.
28. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 7.
29. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 417.
30. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 470.
31. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 15.
32. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 2.
33. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 153.
34. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 5.
35. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 463.
36. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 153.
37. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 473.
38. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 765.
39. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 730.
40. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 832.
41. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 58.
42. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 579.
43. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 16.
44. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 878.
45. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1026.
46. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 942.
47. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 471.

48. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 17.
49. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 22.
50. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 19.
51. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 154.
52. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 14.
53. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 764.
54. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1345.
55. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 16.
56. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 683.
57. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 764.
58. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 942.
59. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 266.
60. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 18.
61. ਲੇਕਿ ਪਤੀਣੈ ਨਾ ਪਤਿ ਹੋਇ ॥
ਤਾ ਪਤਿ ਰਹੈ ਰਾਖੈ ਜਾ ਸੋਇ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 661.
62. ਪਤਿ ਪਰਵਾਣਾ ਪਿਛੈ ਪਾਈਐ ਤਾ ਨਾਨਕ ਤੋਲਿਆ ਜਾਪੈ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 469.
63. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 469.
64. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 9.
65. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 876.

“ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ” ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਲਈ ਸਿੱਖ ਮਾਡਲ

ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਾਨੀ-ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸਭਾਵਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫੀ ਹੋਣ ਇਸ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਝ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਬਿਨਾਂ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅਜਿਹੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਮੌਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਿਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕੁਝ ਸੁਣਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ:

ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ ॥¹

ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿਧ ਬਾਲਾ (ਬਾਲਕ) ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿਧਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਅਤੇ ਪਾਰਗਰਾਮੀ ਆਦਿਕ ਸਤਿਕਾਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ

ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਵਾਦ ਲਈ ਉਤੰਮ ਸਥਿਤੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਕਵਨ ਤੁਮੇ ਕਿਆ ਨਾਉ ਤੁਮਾਰਾ ਕਉਨੁ ਮਾਰਗੁ ਕਉਨੁ ਸੁਆਓ ॥

ਸਾਚੁ ਕਹਉ ਅਰਦਾਸਿ ਹਮਾਰੀ ਹਉ ਸੰਤ ਜਨਾ ਬਲਿ ਜਾਓ ॥

ਕਹ ਬੈਸਹੁ ਕਹ ਰਹੀਐ ਬਾਲੇ ਕਹ ਆਵਹੁ ਕਹ ਜਾਹੋ ॥

ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ ਸੁਣਿ ਬੈਰਾਗੀ ਕਿਆ ਤੁਮਰਾ ਰਾਹੋ ॥²

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਹ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ, ਬਹੁ-ਧਰਮੀ, ਬਹੁ- ਸਭਿਆਚਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵਿਚ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਹੋਵੇ, ਕਿ ਉਹ ਦੂਜੇ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਇਆਂ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ:

ਅਵਲਿ ਅਉਲਿ ਦੀਨੁ ਕਰਿ ਮਿਠਾ ਮਸਕਲ ਮਾਨਾ ਮਾਲੁ ਮੁਸਾਵੈ ॥³

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤਾਂ, ਕੌਮਾਂ ਅਤੇ ਨਸਲਾਂ ਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਮ ਵਰਤੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੈਗੰਬਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਗਤਾਂ ਚੋਂ ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੋ ਰਾਜਸਥਾਨ ਚੋਂ ਗਗਰੋਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚੋਂ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਅਸੀਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ, ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਅਤੇ ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਬਾਰੇ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਕਾਰਦਿਆਂ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਨਾ ਮੋਟਿਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਪਾੜਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ।

*ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਅਤੇ ਸਿਵੀਲਾਈਜੇਸ਼ਨਲ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ

ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਜੁਲਾਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ 10ਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ 15ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸੈਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਮ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਾਮੀ ਜਾਂ ਕਤੇਬੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਇਹ ਬਚਨ ਹੈ:

ਫਰੀਦਾ ਬੇ ਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ ॥

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤ ॥⁴

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਚੰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਪੰਜ ਵਖਤ ਦੇ ਨਮਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੌਮ ਦਿਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ-ਦ੍ਰੋਖ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਲਈ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ ਹੈ:

ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਮੌਮ ਦਿਲਿ ਹੋਵੈ ॥

ਅੰਤਰ ਕੀ ਮਲੁ ਦਿਲ ਤੇ ਧੋਵੈ ॥⁵

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਜਾ ਪਧੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਬੁਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ:

ਕੋਈ ਬੋਲੈ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ ॥

ਕੋਈ ਸੇਵੈ ਗੁਸਈਆ ਕੋਈ ਅਲਾਹਿ ॥

ਕਾਰਣ ਕਰਣ ਕਰੀਮ ॥

ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਰਹੀਮ ॥

ਕੋਈ ਨਾਵੈ ਤੀਰਥਿ ਕੋਈ ਹਜ ਜਾਇ ॥

ਕੋਈ ਕਰੈ ਪੂਜਾ ਕੋਈ ਸਿਰੁ ਨਿਵਾਇ ॥

ਕੋਈ ਪੜੈ ਬੇਦ ਕੋਈ ਕਤੇਬ ॥

ਕੋਈ ਓਢੈ ਨੀਲ ਕੋਈ ਸੁਪੇਦ ॥

ਕੋਈ ਕਰੈ ਤੁਰਕੁ ਕੋਈ ਕਹੈ ਹਿੰਦੂ ॥

ਕੋਈ ਬਾਛੈ ਭਿਸਤੁ ਕੋਈ ਸੁਰਗਿੰਦੂ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਤਾ ॥

ਪ੍ਰਭ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਤਿਨਿ ਭੇਦੁ ਜਾਤਾ ॥⁶

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਬਚਨ ਅੰਤਰਧਰਮ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲਦਾ ਹੈ:

ਰਾਜਾ ਰਾਮੁ ਮਉਲਿਆ ਅਨਤ ਭਾਇ ॥

ਜਹ ਦੇਖਉ ਤਹ ਰਹਿਆ ਸਮਾਏ ॥

ਦੁਤੀਆ ਮਉਲੇ ਚਾਰਿ ਬੇਦ ॥

ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਮਉਲੀ ਸਿਉ ਕਤੇਬ ॥

ਸੰਕਰ ਮਉਲਿਓ ਜੋਗ ਧਿਆਨ ॥

ਕਬੀਰ ਕੋ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਸਮਾਨ ॥⁷

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਬਾਰੇ ਦਰਜ ਇਹ ਪੰਕਤੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਲਈ ਰਾਹ ਦਸੇਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਕਉ ਕਿਛੁ ਨਦਰਿ ਦਿਖਾਈ । ।

ਉਨਿ ਭੀ ਭਿਸਤਿ ਘਨੇਰੀ ਪਾਈ ॥⁸

ਉਕਤ ਪੰਕਤੀ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ, ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਦੇਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਗਤ ਜਲੰਦੇ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮੂਚੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ 'ਚ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪਥ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ:

ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ॥

ਜਿਤੁ ਦੁਆਰੈ ਉਬਰੈ ਤਿਤੈ ਲੈਹੁ ਉਬਾਰਿ ॥⁹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਾਧੂ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕਹਹੁ ਮਤ ਝੂਠੇ

ਝੂਠਾ ਜੋ ਨ ਬਿਚਾਰੈ ॥¹⁰

ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਦੇ ਇਬਾਦਤ-ਖਾਨੇ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਪੂਰਬੀ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਲਈ ਫਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਦੇ ਇਬਾਦਤ-ਖਾਨੇ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਝ ਗੋਚਰੇ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਹੀ ਸਹਿਜਤਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਜਾਤੀ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁਲ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਸਾਰੇ ਮਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ:

ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ॥

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ॥¹¹

ਹਵਾਲੇ:

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 661.
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 938.
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 141.

4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1381.
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1084.
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 885.
7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1193.
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1161.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 853.
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1350.
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1384.

ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ: ਸੁਹਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਸਲਿੰਦਰ ਸਿੰਘ*

ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਅਦਭੁਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗਣ ਦੇ ਕੇ ਅਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਰਹਮਾਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਰਾਗ ਬੱਧਤਾ

ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਲਿਖੀ, ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੀ ਅਤੇ ਆਪ ਗਾਇਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਲੈਅ ਤਾਲ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।¹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੋਹਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੀਜ਼ ਰਾਗ ਦੀ ਚੋਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ 19 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੌਸਮਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਲਈ ਰਾਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਦ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਪੰਜ ਗੱਲਾਂ (ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ, ਅਲੰਕਾਰ, ਰਸ, ਵਾਯੂਮੰਡਲ, ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ।) ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਸ ਰਾਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।² ਬਾਰਹਮਾਹ ਲਈ ਰਾਗ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਖੂਬੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ “ਤੁਖਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਕ ਅਰਥ ਪਾਲਾ, ਕੱਕਰ ਜਾਂ ਠੰਢ ਹੈ। ਤੁਖਾਰੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤੀ ਦੀ ਰਾਗਨੀ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”³ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਸਰਦੀ ਜਾਂ ਤੁਖਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜੀ

*ਜੇ.ਆਰ.ਐੱਫ. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਕੱਕਰ ਵਿੱਚ ਬਨਸਪਤੀ ਮਰੁੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸਰਦੀ (ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ) ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਖੇੜਾ ਗਵਾ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵ- ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਬਾਰਹਮਾਹ ਨਾਲ ਸੰਗਮ ਕਰਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸੁਣ ਕੇ ਹਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰੇਮੀ/ਸ਼੍ਰੋਤ ਦਾ ਮਨ ਵਿਯੋਗ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨੁਕੂਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤਰਣ

'ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਸੁਭਾਅ, ਮਿਜ਼ਾਜ ਜਾਂ ਤਾਸੀਰ ਹਨ।⁴ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਹੈ। ਲਾਤੀਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿੱਚ 'Nature' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਹੈ।⁵ ਹਾਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਹ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੈ।”⁶ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗੂੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਅਜੋਕਾ ਆਲਾ ਦੁਵਾਲਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਕਲਪਣਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਵੁਕ ਹੋਏ ਮਨ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਫੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗੂੜਾ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਉਸ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਹਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਦਭੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤਰਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਬੋਧ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਬਾਬੀਹਾ ਪ੍ਰਿਉ ਬੋਲੇ ਕੋਕਿਲ ਬਾਣੀਆ ॥

ਸਾ ਧਨ ਸਭਿ ਰਸ ਚੋਲੈ ਅੰਕਿ ਸਮਾਣੀਆ ॥⁷

ਇਸ ਤਰਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਤੀ ਤੜਪ ਨੂੰ ਬਾਬੀਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਿਉ-ਪ੍ਰਿਉ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪਪੀਹਾ ਰੂਪੀ ਹਿਰਦਾ ਮਾਲਕ ਦੀ ਧੁਨ ਪ੍ਰਿਉ-ਪ੍ਰਿਉ ਆਲਾਪ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਜੀਭ ਕੋਇਲ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮਿੱਠੀ ਹੈ ਜੋ ਮਾਲਿਕ ਦੇ ਨਾਮ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸੋਹਣੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ:

ਬਰਸੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰ ਬੂੰਦ ਸੁਹਾਵਣੀ ॥

ਸਾਜਨ ਮਿਲੇ ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ ਹਰਿ ਸਿਉਂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਣੀ ॥⁸

ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸੁਹਾਗਵਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਾਰੇ ਮੌਸਮ, ਸਾਰੇ ਮਹੀਨੇ ਭਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁਖੀ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਜੋ ਮਿਸਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਬਿੰਬ

'ਬਿੰਬ' ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਇਮੇਜ਼ ਦਾ ਸਾਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਕਸ ਛਾਇਆ ਤੋਂ ਹੈ।⁹ ਕਵੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਚਿੱਤਰ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਨਵੀਨ ਅਰਥ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਨੇਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਕਲ, ਆਕਾਰ, ਤਸਵੀਰ, ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਕੋਈ ਰੂਪ ਦੇਣਾ, ਖਿਆਲ ਬੰਨਣਾ ਆਦਿ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਿੰਬ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਮਰਤੀ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁰

ਬਿੰਬ ਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਸਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:- ਗਗਨ, ਸੂਰਜ, ਬੱਦਲ, ਬਿਜਲੀ, ਤਾਰੇ, ਪਉਣ-ਪਾਣੀ, ਬੈਸੰਤਰ, ਖੰਡ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਪੁਰਖ, ਬਿਰਖ, ਤੀਰਥ, ਦਿਨ-ਰਾਤ, ਨਦੀਆਂ, ਸਰੋਵਰ, ਪਹਾੜ, ਬੰਨ, ਕੋਇਲ, ਭਾਂਡੇ, ਕੇਸਰ, ਕਸਤੂਰੀ, ਕਸੰਭਾ, ਸੰਮਲ, ਹੰਸ, ਤੋਤਾ, ਚੱਕਵੀ, ਸੁਹਾਗ ਆਦਿ।¹¹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, “ਬਾਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਿੰਬ ਯੋਜਨਾ ਗੌਰਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਸੁਖੜ ਬਿੰਬਕਾਰ ਹਨ।”¹² ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

ਨਾਦ ਬਿੰਬ: ਬਾਬੀਹਾ ਪ੍ਰਿਉ ਬੋਲੇ ਕੋਕਿਲ ਬਾਣੀਆ ॥¹³

ਰੂਪ ਬਿੰਬ: ਧਨ ਦੇਖੈ ਹਰਿ ਦੁਆਰਿ ਆਵਹੁ ਦਇਆ ਕਰੇ ॥¹⁴

ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ: ਸਾ ਧਨ ਸਭਿ ਰਸ ਚੋਲੈ ਅੰਕਿ ਸਮਾਣੀਆ ॥¹⁵

ਰਸ ਬਿੰਬ: ਬਰਸੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰ ਬੂੰਦ ਸੁਹਾਵਣੀ ॥¹⁶

ਗੰਧ ਪਰਕ ਬਿੰਬ: ਭਵਰ ਭਵੰਤਾ ਫੂਲੀ ਡਾਲੀ ਕਿਉ ਜੀਵਾ ਮਰ ਮਾਏ ॥¹⁷

ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ।¹⁸

ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ 'ਛੰਦ' ਨੂੰ meter ਅਤੇ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ metrics ਜਾਂ prosody ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁹ ਡਾ. ਜਗਦੀਸ਼ ਗੁਪਤ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅੱਖਰ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਕਰਮ, ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਬਿਸ਼ਮ- ਗਤਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਰਚਨਾਂ ਛੰਦ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।”²⁰ ਛੰਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਾਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਮਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਧੀ ਵੱਲ ਬੇਸ਼ੱਕ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਖਿਆਲ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਛੰਦ ਆਪ

ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਰਮੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰਾਂ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਚੌਪਈਆ ਛੰਦ:- ਇਸ ਵਿੱਚ 30 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ 10, ਦੂਜਾ 8 ਅਤੇ ਤੀਜਾ 12 ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਪ੍ਰਭ ਮਿਲੇ ਪਿਆਰੇ ਕਾਰਜ ਸਾਰੇ ਕਰਤਾ ਸਭ ਬਿਧਿ ਜਾਣੈ ॥

ਜਿਨਿ ਸੀਗਾਰੀ ਤਿਸਹਿ ਪਿਆਰੀ ਮੇਲੁ ਭਇਆ ਰੰਗੁ ਮਾਣੈ ॥²¹

ਛਪੈ ਛੰਦ:- ਇਹ 6 ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਮ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। 6 ਪਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛਪੈ ਛੰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਛਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਘੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਇਸਦਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕਈ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਛੰਦ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਤਰਾਂ ਹੈ:

ਪੋਖਿ ਤੁਖਾਰੁ ਪੜੈ ਵਣੁ ਤ੍ਰਿਣੁ ਰਸੁ ਸੋਖੈ ॥

ਆਵਤ ਕੀ ਨਾਹੀ ਮਨਿ ਤਨਿ ਵਸਹਿ ਮੁਖੇ ॥

ਮਨਿ ਤਨਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਜਗਜੀਵਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਰੰਗੁ ਮਾਣੀ ॥

ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਸੇਤਜ ਉਤਭੁਜ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ ॥

ਦਰਸਨੁ ਦੇਹੁ ਦਇਆਪਤਿ ਦਾਤੇ ਗਤਿ ਪਾਵਹੁ ਮਤਿ ਦੇਹੋ ॥

ਨਾਨਕ ਰੰਗ ਰਵੇ ਰਸ ਰਸੀਆ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤੁ ਸਨੇਹੁ ॥²²

ਮਰਹੱਟਾ ਛੰਦ:- ਇਹ ਇੱਕ ਸਮ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 29 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ 10+8+11 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਲਘੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮਛਰ ਡੰਗ ਸਾਇਰ ਭਰ ਸੁਭਰ ਬਿਨ ਹਰਿ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ ॥

ਨਾਨਕ ਪੁਛਿ ਚਲਉ ਗੁਰ ਅਪੁਨੇ ਜਹ ਪ੍ਰਭੁ ਤਹ ਹੀ ਜਾਈਐ ॥²³

ਅਤਿ ਬਿਰਵੈ ਛੰਦ:- ਇਹ ਇੱਕ ਅਰਧ ਸਮ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਚਰਣ ਵਿੱਚ 12-12 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਵਿੱਚ 9-9 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਬਾਬੀਹਾ ਪ੍ਰਿਉ ਬੋਲੇ ਕੋਕਿਲ ਬਾਣੀਆ ॥

ਸਾ ਧਨ ਸਭਿ ਰਸ ਚੋਲੈ ਅੰਕਿ ਸਮਾਣੀਆ ॥²⁴

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਸੋਹਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤੀਕ

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜੀ ਦੇ 'symbol' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਮਾਨਵਾਚੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ 'symbol' ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਮੂਰਤ ਨੂੰ ਮੂਰਤ ਰਾਂਗੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਸ ਦਿੱਸਦੀ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ਯਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਸੂਤਰਾਂ ਰਾਂਗੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।²⁵ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਡੂੰਘੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਭਾਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਅਮਰ ਕਿਰਤ ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:-

ਪ੍ਰਿਯ = ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ/ ਪ੍ਰਭੁ

ਸਾਧਨ = ਭਗਤ/ ਆਤਮਾ

ਬਾਬੀਹਾ = ਜਗਿਆਸੂ ਦਾ ਚਿਤ ਰੂਪ ਪਪੀਹਾ

ਕੋਕਿਲ = ਜੀਭ

ਅੰਕਿ = ਪਤੀ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ

ਨਵ ਘਰ = ਨੌਂ ਇੰਦਰੇ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਹਾਂ ਮਿਲਾਪ ਤੱਕ ਦੇ ਸਫਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਹਿਜੇ ਬਿਆਨ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ

'ਅਲੰਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਅਲੰ' + 'ਕਾਰ' ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। 'ਅਲੰ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਗਹਿਣਾ ਅਤੇ 'ਕਾਰ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ

ਜਾਂ ਸਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਉਹ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲੂਕਸ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਿਨ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਜੰਗਲ ਹੋਵੇ।”²⁶ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰਵ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਵਰਗੀਕਰਨ ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਦਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਹੈ; ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ, ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਲੰਕਾਰ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੋਹਜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹੈ।

ੳ) ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ: ਜੋ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੋਹਜ ਸੁਆਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1) ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ: ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ ਟੁਕੜੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ/ਵਿਅੰਜਨ/ਧੁਨੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਵੇ ਕਿ ਇੱਕ ਅਨੋਖ ਜਿਹਾ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਨੰਦ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ:-

ਭਾਦਉ ਭਰਮਿ ਭੁਲੀ ਭਰਿ ਜੋਬਨਿ ਪਛੁਤਾਣੀ ॥²⁷

ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੇ ਪੰਜ ਉਪਭੇਦਾਂ ਛੇਕ, ਢਿੱਤੀ, ਸ੍ਰੁਤੀ, ਅੰਤ ਅਤੇ ਲਾਟ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇਕ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਤੇ ਵਿਤਯ ਓਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਨੇਕ ਵਰਣਾਂ/ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕ ਸਰੂਪ ਤੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ ਉਹ ਛੇਕ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਤੂ ਸੁਣਿ ਕਿਰਤ ਕਰੰਮਾ ਪੁਰਬਿ ਕਮਾਇਆ ॥

ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸੁਖ ਸਹੰਮਾ ਦੇਹਿ ਸੁ ਤੂ ਭਲਾ ॥²⁸

ਏਥੇ 'ਕ' ਅਤੇ 'ਸ' ਧੁਨੀ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਅਦਭੁਤ ਅਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਅੱਖਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਵੇ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਉਹ ਵਿਤਯਨੁਪ੍ਰਾਸ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਦੂਰਿ ਨ ਜਾਨਾ ਅੰਤਰਿ ਮਾਨਾ ਹਰਿ ਕਾ ਮਹਲੁ ਪਛਾਨਾ ॥²⁹

ਅ) ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ:- ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਿਜਾਏ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅਧੀਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ੲ) ਸਾਂਝ ਮੂਲਕ ਅਲੰਕਾਰ

1. ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ:- ਇਹ ਸਾਂਝ ਮੂਲਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਅਜਿਹਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਪਮੇਯ (ਤਲਨਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਚੀਜ) ਨੂੰ ਉਪਮਾਨ (ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ) ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਲਨਾਂ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਤੱਤ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ; ਉਪਮੇਯ, ਉਪਮਾਨ, ਸਾਂਝਾ ਗੁਣ, ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ। ਜਿਵੇਂ:-

ਥਲ ਤਾਪਹਿ ਸਰ ਭਾਰ ਸਾ ਧਨ ਬਿਨਉ ਕਰੈ ॥³⁰

2. ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ:- ਇਹ ਸਾਂਝ ਮੂਲਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਆਰੋਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਥੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦੀਪਕੁ ਸਹਜਿ ਬਲੈ ਤਤਿ ਜਲਾਇਆ ॥³¹

ਸ) ਵਿਰੋਧ ਮੂਲਕ ਅਲੰਕਾਰ:- ਅਜਿਹੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਨਾਲ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਰੋਧਭਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਵਰਣਨ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕੋਕਿਲ ਅੰਬਿ ਸੁਹਾਵੀ ਬੋਲੈ ਕਿਉ ਦੁਖੁ ਅੰਕਿ ਸਹੀਜੈ ॥³²

ਇਸ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕੋਇਲ ਦਾ ਅੰਬ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਮਨੋਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਪਤੀ ਵਿਹੁਣੀ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਅਜਿਹੇ ਮਨਮੋਹਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਗਵਾਚੀ ਹੋਈ ਦੁਖ ਸਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਹਨਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰਸ

'ਰਸ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ; 'ਰਸਯਤੇ ਆਸ੍ਰਾਦਯਤੇ ਇਤਿ ਰਸਹ' ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਭਾਵ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਜਿਸਤੋਂ ਕੋਈ ਸੁਆਦ ਜਾਂ ਮਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਰਸ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੜਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਾਠਕ/ਸ਼ਰੋਤੇ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਹਿਲੋਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਵੀ ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਜਾਂ ਅਨੰਦ (pleasure) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ 'ਰਸ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।³³ ਰਸ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਸ-ਸੁਆਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³⁴

ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਵਪੂਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਂਹੀ ਕਈ ਰਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਸ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਜਯ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਿਆਦਾ ਪਦੇ ਭਾਵ ਪੂਰਣ ਹਨ ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਰਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਸ ਬੜੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।³⁵ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਸ ਭਗਤੀ ਰਸ ਹੀ ਹੈ।

ੳ) ਭਗਤੀ ਰਸ:- ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਰਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਨੌਂ ਰਸਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਲੋਚਕ ਨੌਂ ਰਸਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸੇਹਰਾ ਵੈਸ਼ਣਵ-ਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਭਗਤੀ ਰਸ ਨੂੰ ਨਰੋਈ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।³⁶ ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਰਸ ਜਾਂ ਮਹਾਂ ਅਨੰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਨਾਨਕ ਮਾਘਿ ਮਹਾ ਰਸੁ ਹਰਿ ਜਪਿ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਨਾਤਾ ॥³⁷

ਜੀਵ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾਦੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਏਹੋ ਮਹਾਂਰਸ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਆਮ ਰਸਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਅਤੇ

ਮਹਾਂਰਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅ) ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ:- ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਮੂਲ ਤੇ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਉਹ ਰਤੀ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਿਆਰ ਭਰਪੂਰ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³⁸ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿੱਚ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿੱਚ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ਮਰੀਐ ਹਾਵੈ ਦਾਮਨਿ ਚਮਕਿ ਡਰਾਏ ॥

ਸੇਜ ਇਕੇਲੀ ਖਰੀ ਦੁਹੇਲੀ ਮਰਣੁ ਭਇਆ ਦੁਖੁ ਮਾਏ ॥³⁹

ਇਹਨਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨਾਲ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤੜਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਯੋਗ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ੲ) ਕਰੁਣਾ ਰਸ:- ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਸ਼ੋਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਨੂੰ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਰਾਂਹੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਨੀਦ ਭੂਖ ਕਹੁ ਕੈਸੀ ਕਾਪੜੁ ਤਨਿ ਨ ਸੁਖਾਵਏ ॥

ਨਾਨਕ ਸਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਕੰਤੀ ਪਿਰ ਕੈ ਅੰਕਿ ਸਮਾਵਏ ॥⁴⁰

ਸ) ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ:- ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਸ਼ਮ ਜਾਂ ਬੈਰਾਗ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਸੰਸਾਰਕ ਬੇਚੈਨੀ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਜਾਂ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਵੈਰਾਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਓਟ ਗਹੀ ਹਰਿ ਚਰਣ ਨਿਵਾਸੇ ਭਏ ਪਵਿੜੁ ਸਰੀਰਾ ॥

ਨਾਨਕ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਦੀਰਘ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਮਨੁ ਧੀਰਾ ॥⁴¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਦੀ ਓਟ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁਣਾਤਮਕ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਖਾਸ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਜਾਂ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ

ਇਹ ਕਵੀ ਦਾ ਸਹਿਜ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਕਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਬੋਤਮ ਭਾਵ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।⁴² ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਵ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿੱਚ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਤਤਸਮ ਅਤੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ: (ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ) ਚੈਤ੍ਰ-ਚੇਤ, ਕ੍ਰਮ-ਕਰਮ, ਪਾਂਥ-ਪੰਥ, ਸਥਲ-ਥਲ ਭੁਯੰਗਮ-ਭੁਇਅੰਗਮ, ਪ੍ਰਿਯ-ਪ੍ਰਿਓ ਧਨਿਕਾ-ਧਨ, ਕ੍ਰਿਤਯ-ਕਿਰਤ ਆਦਿ। (ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ) ਦਾਦਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਦੁਹੇਲੀ, ਪਵਿੱਤਰ ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ (ਅੰਬ, ਕੋਕਿਲ) ਫਾਰਸੀ (ਸਹੰਮਾ, ਮਾਹੁ), ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਲੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'style is the man' ਭਾਵ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੇਖਕ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਪਛਾਣ ਛੁਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁴³ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਸਮੇਂ ਅਰੁਕ ਵਹਾਅ, ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਰਵਾਨਗੀ, ਮਧੁਰਤਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸੂਝਵਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।⁴⁴ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੀ ਛੈਲੀ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਬਾਰਹਮਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਰਸੀ ਹੋਈ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।⁴⁵ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਹਰਿ ਰਚਨਾ ਤੇਰੀ ਕਿਆ ਗਤਿ ਮੇਰੀ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਘੜੀ ਨ ਜੀਵਾ ॥

ਪ੍ਰਿਅ ਬਾਝੁ ਦੁਹੇਲੀ ਕੋਇ ਨ ਬੋਲੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਵਾਂ ॥⁴⁶

ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਹਿਜ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰਣ ਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿੱਚ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਬਾਣੀ

ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ:

ਸਹਜਿ ਪਕੈ ਸੋ ਮੀਠਾ ॥⁴⁷

ਚੰਚਲੁ ਜਗਤੁ ਸਬਾਇਆ ॥⁴⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਦਭੁਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤਰਣ, ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਜੜਤ, ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਵਾਨਗੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਭਾਵ-ਅਨੁਕੂਲਤਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ, ਸੱਚਾਈ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਪੱਖੋਂ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਾ ਹੀ ਲੋਕ ਹਿਰਦਿਆਂ 'ਤੇ ਅਮਿੱਟ ਰਹੇਗਾ।

ਹਵਾਲੇ:

1. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕਲਾ, ਜਲੰਧਰ: ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, 1969, ਪੰਨਾ 216.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 217.
3. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1974, ਪੰਨਾ 595.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 796.
5. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਾਦ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1969, ਪੰਨਾ 17.
6. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤਰਣ, ਜੰਮੂ: ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1990, ਪੰਨਾ 9.
7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1107.
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1107.
9. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 872.
10. ਆਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, 2007, ਪੰਨਾ 52.
11. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਨਵੰਬਰ 1971, ਪੰਨੇ 30-31.
12. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ, ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1973, ਪੰਨਾ 305.

13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1107.
14. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
15. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1107.
16. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
17. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
18. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1979, ਪੰਨਾ 59.
19. ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਵਿਦਿਆਵਤੀ, ਬਾਰਹ ਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਇੱਕ ਅਵਲੋਕਨ, ਪਟਿਆਲਾ: ਆਰ. ਐੱਸ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 1999, ਪੰਨਾ 62.
20. ਵਰਮਾ, ਧੀਰੇਂਦਰ (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਵਾਰਾਣਸੀ: ਗਿਆਨ ਮੰਡਲ ਲਿਮਿਟਡ, 2015 ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ਪੰਨਾ 290.
21. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1109.
22. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1109.
23. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
24. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1107.
25. ਵੇਹਰਾ ਆਸ਼ਾਨੰਦ, ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, ਅੰਬਾਲਾ: ਗਿਆਨ ਜੋਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 230.
26. F.I lucas, *Style*, London: Cassell, 1974, p. 165.
27. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
28. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1107.
29. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
30. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
31. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1109.
32. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
33. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪਟਿਆਲਾ: ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2001, ਪੰਨਾ 52.
34. ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ ਕਬੂਰੀਆ, ਨਈ ਕਵਿਤਾ ਔਰ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ, ਦਿੱਲੀ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1977, ਪੰਨਾ 23.
35. ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ, ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ: ਮਿਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ

- ਲਿਮਿਟਡ, ਸੰਮਤ 2018, ਪੰਨਾ 21.
36. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ, ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1973, ਪੰਨੇ 282-283.
37. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1109.
38. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪਟਿਆਲਾ: ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2001, ਪੰਨਾ 86.
39. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
40. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
41. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1107.
42. ਗੌਤਮ ਮਨਮੋਹਨ, ਸੂਰ ਕੀ ਕਾਵਿਯ ਕਲਾ, ਦਿੱਲੀ: ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੰਡਲ, 1957, ਪੰਨਾ 222.
43. ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਵਿਦਿਆਵਤੀ, ਬਾਰਹ ਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਇੱਕ ਅਵਲੋਕਨ, ਪੰਨਾ 72.
44. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67.
45. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਦਸੰਬਰ 1987, ਪੰਨੇ 66-67.
46. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1107.
47. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1109.
48. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1109.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ*

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਰੂੜੀ ਨਾਲੋਂ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਤਾਤਵਿਕ ਨਿਖੇੜੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ।¹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਤਕ ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਸੰਕੇਤ, ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਹ ਆਮ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹਿਸਾ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ।

ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਖ-ਵਖ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:-

(1) ਇਤਿਹਾਸ-ਮੂਲਕ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇ:- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਕੀਤੇ ਜੁਲਮ ਦਾ ਸੰਕੇਤਿਕ ਵਰਣਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਡਰਾਇਆ ॥²

ਭਾਵ :- ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ (ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ) ਕਰਕੇ (ਬਾਬਰ ਮੁਗਲ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆ ਸਹਿਮ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ ਤੇ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ - ਗੰਗਾ, ਜਮੁਨਾ, ਕਾਸੀ,

*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਕਾਤੀ, ਕਾਬਾ, ਬਨਾਰਸਿ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਗੋਰਖ, ਚਰਪਟ, ਮਾਛਿੰਦਾ, ਕੈਲਾਸ, ਮਲਦੇ, ਅਸਰਾਜੈ, ਲਾਲੇ ਆਦਿ।

(2) ਮਿਥ-ਮੂਲਕ ਸੰਦਰਭ: ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਰੀਤ ਅਤਿਅੰਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਗਨੀ, ਸੂਰਜ, ਪਰਜਾਪਤੀ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜੁੜੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਆਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ।³ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਕੇਤ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਸਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:

ਪਾਰਜਾਤ

ਪਾਰਜਾਤੁ ਘਰਿ ਆਗਨਿ ਮੇਰੈ ਪੁਹਪ ਪਤੁ ਤਤੁ ਡਾਲਾ ॥⁴

ਇਹ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਦੇ ਬਾਗ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦਰਖਤ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਪਾਰਜਾਤ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਮਨੋ- ਚਿਤਵਨੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ। ‘ਪਾਰਜਾਤ’ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਉਨਮੁਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:- ਅਹਲਿਆ, ਅਜਰਾਈਲ, ਅਜੈ, ਅਸੁਰ, ਇੰਦ੍ਰ, ਈਸਰੁ, ਸਹਸਬਾਹੁ, ਸਨਕ, ਸਨੰਦਨ, ਸੰਕਰ, ਸਿਵ, ਸਿਵਨਗਰੀ, ਸਿਵ ਪੁਰਿ, ਸੀਤਾ ਸੁਰਾ, ਸੁਰਗੈ, ਸੁਰਿਨਰ, ਸਤਜੁਗਿ, ਹਰਣਾਖਸ, ਹਰੀਚੰਦ, ਹਣਵੰਤਰ, ਕੰਸੁ, ਕੇਸੁ, ਕਾਲੀ, ਕਾਲਨੇਮ, ਕਾਨ, ਕਾਲਜਮੁਨ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਿ, ਕਲਜੁਗਿ, ਗਰੁੜ, ਗੋਪੀ, ਗੋਵਿੰਦ, ਚਾਂਡੂਰ, ਜਾਦਮ, ਚੰਦਵਾਲਿ, ਜਸੁਦਾ, ਜਮ, ਬਰਮਾ, ਪਾਰਬਤੀ ਮਾਈ, ਜੁਗਚਾਰੇ, ਧਵਲ, ਧੌਲ ਧਰਮ, ਗੋਪੀ, ਦੇਵ, ਦਾਨਵ, ਧਰਮੁ-ਦੁਆਰੇ, ਚਿਤ-ਗੁਪਤ, ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤਿਆ, ਮੋਹਣੀਆ, ਦੁਆਪਰਿ, ਜੁਗ ਛਤੀਹ, ਮਹੇਸ, ਧੂ, ਰਾਮ, ਦੈਤਾ, ਗੋਤਮ, ਭਿਸਤ, ਦੋਜਕ, ਗਣ, ਗੰਧਰਬ, ਬ੍ਰਹਮ, ਬਿਆਸ, ਨਾਰਦੈ, ਲੰਕਾ, ਬਲਿਰਾਜਾ, ਪ੍ਰਹਲਾਦ, ਮਧੁਕੀਟ, ਮਹਖਾਸਾ, ਜਰਾਸੰਧਿ, ਰਕਤਬੀਜ, ਦੁਰਜੋਧਨ, ਜਨਮੇਜੈ, ਪੁਰੀਆ, ਤੇਤੈ, ਬਿਸਨ, ਬਭੀਖਣ, ਪਰਸਰਾਮ, ਅਜੈ, ਲਖਮਣ, ਦਹਸਿਰ, ਆਦਿ।

(3) ਜੀਵ-ਮੂਲਕ: ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤੀ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹਨ, ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਛੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਮਛੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤੜਪਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਅਮਲੀ ਅਮਲੁ ਨ ਅੰਬੜੈ ਮਛੀ ਨੀਰ ਨ ਹੋਇ ॥⁵

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਹੜੇ ਹੋਰ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:- ਸਾਰਿੰਗ, ਕੁਤਾ, ਘੋੜੇ, ਪਾਖਰ, ਚਕਵੀ, ਚੂਹਾ, ਚਿੜੀ, ਤਿਡਾ, ਪਿਸਨ, ਹਰਣਾਂ, ਬਾਜਾਂ, ਗੈਂਡਾ, ਸਗ, ਬਾਘ, ਬੰਤਰ, ਮਿਰਗਾ, ਮਛਲੀ, ਹੰਸ, ਕਉਲ, ਮੀਡਕੋ, ਭਉਰ, ਸੁਆਨ, ਸੁਆਨੀ, ਚਾੜਕ, ਹੈਵਰ, ਗੈਵਰ, ਗਉ, ਬਗੁਲਾ, ਸੁਅਰ, ਤੁਖਾਰ, ਹਾਥੀ, ਪਾਖਰੇ, ਸੀਹਾਂ, ਚਰਗਾ, ਕੁਹੀਆ, ਕੀੜਾ, ਅਠੂਹਿਆ, ਨਾਗੀ, ਭੇਡਾ, ਤਾਜੀ, ਮੂਸਾ, ਹਰਣੀ, ਕੋਕਿਲ, ਮਧਕੜਉ, ਕੁੰਚਰ, ਭਿੰਗ, ਪਤੰਗ, ਮੀਨ, ਮਤਾਗਲ, ਮੈਗਲ, ਭਵਰਾ, ਬਗੁਲ, ਬਕਰਾ, ਮੋਰੀ, ਮੀਨਾ, ਸੂਕਰ, ਕਉਆ, ਮੁਰਗਾਈ, ਬਲੇਦ, ਦਾਦਰ, ਅਲੀਅਲ, ਸੂਹਟ, ਮਗਰਮਛ, ਕੀੜੀ, ਭੁਇਅੰਗਮ, ਮਛਰ, ਬਛਰੂ, ਗਰਧਭ, ਆਦਿ।

(4) ਸੰਗੀਤ-ਮੂਲਕ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਈ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। 14 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1352 ਅੰਗ ਤਕ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗ ਬਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਲਗਭਗ 19 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੋਵੇਂ ਥਾਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਗੀਤ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਝੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਸਿੰਝੀ ਸੁਰਤਿ ਅਨਾਹਦਿ ਵਾਜੈ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ ॥⁶

ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਸ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹੀ ਜੋਗੀ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿੰਗਰੀ ਵਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਹਰ ਰਿਹਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸੰਗੀਤ-ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ :- ਵਾਜਹਿ, ਸੋਹਿਲਾ, ਗਾਵਹੁ, ਆਸਾ, ਗਉੜੀ, ਗਉੜੀ ਦੀਪਕੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਆਰਤੀ, ਵਾਜੰਤ, ਭੇਰੀ, ਸਿਰੀਰਾਗ, ਮਲਾਰ, ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਕੀ ਰਾਣੇ ਕੈਲਾਸ ਤਥਾ ਮਾਲਦੇ ਕੀ ਧੁਨਿ, ਤਾਰ ਘੋਰ ਬਾਜਿੰਤ੍ਰ, ਪਾਰਭਾਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ, ਵਜਾਵੈ, ਤੂਰ, ਨੀਸਾਣੁ, ਘਰੁ, ਵਾਵਣਾ, ਵਾਇ, ਵਜਹੁ ਕਿੰਗਰੀ, ਮਾਝ, ਗਾਵਇਆ, ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦ੍ਰਤਾ ਸੋਹੀਆ ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਵਣੀ, ਤਬਲਬਾਜ, ਵਾਵਹਿ, ਗਾਵਹਿ, ਸਿੰਝੀ, ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਦੀਪਕੀ, ਵਾਜੇ, ਆਸਾ, ਤਾਲ, ਮਦੀਰੇ, ਦੋਲਕ, ਵਾਜ, ਪਖਾਵਜੁ, ਰਾਗੁ, ਅਨਾਹਦ, ਬੀਣਾ, ਘੁੰਘਰੂ, ਭੇਰੀ, ਸਹਨਾਈ, ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ ਸਲੋਕ ਭੀ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ਲਿਖੇ ਟੁੰਡੇ ਅਸ ਰਾਜੈ ਕੀ ਧੁਨੀ, ਵਾਇਨ, ਗੁਜਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਬਿਹਾਗੜੇ ਕੀ ਵਾਰ, ਵਡਹੰਸ, ਵਡਹੰਸ ਕੀ ਵਾਰ, ਸੋਰਠਿ, ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਵਾਰ ਮਹਲੇ ੧ ਕੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਗਾਵਣਹਾਰ, ਸੂਹੀ, ਵਾਰ, ਬੁਰਗੂ, ਬਿਲਾਵਾਨੁ, ਨਾਟਸਾਲਾ, ਰਾਮਕਲੀ, ਬਾਜੈ,

ਰਾਗੀ, ਕਿੰਗਰੀ, ਰਬਾਬ, ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ, ਮਾਰੂ, ਮਾਰੂ ਕਾਫੀ, ਗਾਵੈ, ਗਾਵੀਐ, ਨਾਦੰ, ਵਾਜੇ, ਵਾਵਣਹਾਰੇ, ਪਰੀ, ਪਰੀਆ, ਮੰਦਲ, ਤੁਖਾਰੀ, ਬਸੰਤੁ, ਸਾਰੰਗ ਆਦਿ।

(5) ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ-ਮੂਲਕ: ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਸਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਆਦਿ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਦੋਂ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਇਸਦਾ ਗਿਆਤਾ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ॥⁷

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ-ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਫੁਰਮਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਮਨੁਖ ਤੂੰ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਸਚੇ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਜਿਸਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਚੰਦ ਤੇ ਸੂਰਜ ਹਨ:

ਰਵਿ ਸਸਿ ਦੀਪਕ ਗੁਰਮਤਿ ਦੁਆਰੈ ਮਨਿ ਸਾਚਾ ਮੁਖਿ ਧਿਆਵਏ ॥⁸

ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮੂਲਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ - ਚੰਦ, ਸੂਰ, ਲੋਅ, ਪਾਵਕ, ਗਗਨ, ਤਾਰਿਕਾ, ਰਵਿ, ਸਸਿ, ਪਇਆਲਿ, ਖੰਡ, ਮੰਡਲ, ਸੈ-ਅਸਮਾਨੀ, ਕੁਦਰਤਿ, ਸਪਤ ਦੀਪ, ਅੰਬਰੁ, ਖਾਲਕ, ਸਗਲ ਭਵਨ, ਪੁਰਖਾਂ, ਬਿਰਖਾਂ, ਜਾਤਾ, ਪਰਪੰਚ, ਤਾਰਾ ਲੰਮਾ, ਤ੍ਰੈ ਲੋਕ, ਨਵਾ ਖੰਡਾ, ਦੀਪ ਆਦਿ।

(6) ਕਿਤਾ ਮੂਲਕ: ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਖ-ਵਖ ਕਿਤਿਆਂ ਤੇ ਉਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨਾਂ ਕਿਤਾ-ਮੂਲਕ ਹਵਾਲਿਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਖੇਤੁ

ਮਨੁ ਹਾਲੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਰਣੀ ਸਰਮੁ ਪਾਣੀ ਤਨੁ ਖੇਤੁ ॥⁹

ਭਾਵ:- ਹੇ ਭਾਈ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲਾ, ਚੰਗੇ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਜਲ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪੈਲੀ ਬਣਾ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ:- ਵਾਪਾਰ, ਮਾਲਣਿ, ਬਸੋਲੇ, ਕਸੀਦਾ, ਪਾਹਾਰਾ, ਸੁਨਿਆਰ, ਅਹਰਣਿ, ਹਥੀਆਰੁ, ਵਖਰੁ, ਕਿਰਸਾਣੁ, ਉਸਤਾਦ, ਜੋਤਕੀ, ਵਾਪਾਰੀਆਂ, ਵਣਜਾਰਿਆਂ, ਤਰਾਜੀ, ਲੋਹਾਰ, ਕਸਾਈ, ਸਰਾਫ, ਵੈਦ, ਖੇਤੀ, ਬਨਜਾਰਨਿ, ਗੋਇਲੀ, ਕੁਮਿਆਰ, ਦਲਾਲ, ਭਾੜਿ, ਹਲ, ਹਾਲੀ, ਮਾਲੀ, ਸਉਦਾਗਰੀ, ਦਰਜੀ, ਮਨੀਆਰ, ਸੁਹਾਗਾ ਆਦਿ।

(7) ਪਰਿਵਾਰ ਮੂਲਕ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸੰਦਰਭ ਮਿਲਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਜਾਂ 'ਪ੍ਰਥਾਇ ਸਾਖੀ' ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਦਰਭਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸੂਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਖ-ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗਲ ਦੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਧਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਸਾ ਧਨ ਰੰਡ ਨ ਬੈਸਈ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇ ॥¹⁰

ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਧਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਧਵਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਪੂਤ, ਭ੍ਰਾਤਾ, ਮਹਲ, ਸੁਤ, ਦਾਰਾ, ਰੰਨਾ, ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ, ਦਾਈ, ਦਾਇਆ, ਵਰ, ਕਾਮਣੀ, ਪਿਰ, ਭੈਣੇ, ਸਹੇਲੜੀਆਹ, ਕੰਤ, ਜਨਨੀ, ਕੁੜੀਈ, ਸਹਿ, ਸਾਹੁ, ਸਹੁ, ਪੇਈਆ, ਸਾਹੁਰੈ, ਸਾਧਨ, ਨਾਰੀ, ਭਯਾ, ਭਾਭੀ, ਬੇਬ, ਪੁਰਖ, ਵੀਰ, ਭਾਈ, ਸਸੁਰ, ਪਿਤਰੀ, ਨਾਹ, ਜੋਰੂ, ਸਖਾ, ਸੈਨ, ਸਾਜਨ, ਕਲੜ, ਭਤਾਰ, ਬਈਅਰ, ਲਾੜੇ, ਮੀਆ, ਬੀਬੀ, ਤ੍ਰਿਆ, ਧੀਆ, ਵੀਰ, ਬੇਲੀ, ਭਾਤੀਜੇ, ਬੇਟਾ, ਕੰਨਿਆ, ਸਸੁਰੈ, ਜਵਾਈ, ਦੇਵਰ, ਜੇਠ, ਸਸੂ, ਪਿਸਰ, ਪਦਰ ਬਿਰਾਂਦਰਾਂ, ਜਾਂਵੀ, ਅੰਮਾਲੀ, ਪੇਈਅੜੇ, ਸਾਹੁਰੜੇ, ਭਾਰਜਾਈਆ, ਸਸੁੜੀਆਹ, ਫੁਫੀ ਨਾਨੀ, ਮਾਸੀਆ, ਜੇਠਾਨੜੀਆਹ, ਮਾਮੈ, ਮਾਮਣੀਆ, ਭਾਇਰ, ਮੁੰਧ, ਬਾਬੁਲਿ ਆਦਿ।

(8) ਸਿੰਗਾਰ-ਮੂਲਕ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਅੰਜਨ

ਅੰਜਨ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਰਮਾ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਅੰਜਨ ਪ੍ਰਭ ਨਿਰੰਜਨ ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਪੂਰਿਆ ॥¹¹

ਭਾਵ:- ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਸੁਰਮਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਲੇਪ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ :- ਮਾਂਗ, ਸੰਧੂਰ, ਅੰਜਨ, ਪਟੀਆ, ਮਾਲਾ, ਹਾਰ, ਘੁੰਘਰੂ,

ਸੀਗਾਰ, ਤਗੁ, ਚੂੜਾ, ਚੂੜੀਆ, ਵੰਗੁੜੀਆਹ, ਆਦਿ।

(9) ਖਾਣ-ਪੀਣ ਮੂਲਕ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਘਰ ਵਿਚ ਆਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਗਲ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿਹੜਾ ਆਹਾਰ ਖਾਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿਹੜਾ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁੜ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਸਚ ਸਰਾ ਗੁੜ ਬਾਹਰਾ ਜਿਸੁ ਵਿਚਿ ਸਚਾ ਨਾਉ ॥¹²

ਭਾਵ:- ਸਚ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਗੁੜ ਦੇ ਬਿਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਸਚਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ :- ਗਰੁੜਾ, ਖੀਰੂ, ਮਾਸੂ, ਗਲੋਲਾ, ਸਰਾ, ਗੁੜ, ਪਾਨਾ, ਘੀਉ, ਸਕਰ, ਖੰਡ, ਮੈਦਾ, ਲੂਣ, ਅੰਨ, ਛਤੀਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਦਹੀ, ਮਾਖੁਨ, ਤਾਮਿ, ਰੋਟੀ, ਮਦ, ਗਰੀ, ਛੁਹਾਰੇ, ਮਾਖਿਓ, ਕੁਠਾ, ਮਠਿਆਈ, ਪਾਨ ਆਦਿ।

(10) ਸਿਖਿਆ-ਮੂਲਕ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਿਖਿਆ-ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਕਲਮ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਭਾਉ ਕਲਮ ਕਰਿ ਚਿਤੁ ਲੇਖਾਰੀ ਗੁਰ ਪੁਛਿ ਲਿਖੁ ਬੀਚਾਰੁ ॥¹³

ਭਾਵ - ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਤੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਕਲਮ ਬਣਾ, ਮਨ ਨੂੰ ਲਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪੁਛ ਕੇ ਉਸਦੇ ਦਸੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਲਿਖ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ :- ਪੜਿ ਪੜਿ, ਕਾਗਦੁ, ਕਲਮ, ਲਿਖਣਹਾਰ, ਪਾਠ, ਅਖਰੀ, ਲਿਖਣ, ਮਸੂ, ਲੇਖਾਰੀ, ਪੁਸਤਕ, ਪਾਂਡੇ, ਵਿਦਿਆ, ਪਟੀ, ਸਸੈ, ਈਵੜੀ, ਉੜੇ, ਝੰਕੈ, ਪੜਿਆ, ਕਕੈ, ਖਖੈ, ਗਗੈ, ਘਘੈ, ਚਚੈ, ਛਛੈ, ਜਜੈ, ਝਝੈ, ਟਟੈ, ਠਠੈ, ਡਡੈ, ਢਢੈ, ਣਣੈ, ਤਤੈ, ਥਥੈ, ਦਦੈ, ਧਧੈ, ਨੰਨੈ, ਪਪੈ, ਫਫੈ, ਬਬੈ, ਭਭੈ, ਮੰਮੈ, ਯਯੈ, ਰਾਰੈ, ਲਲੈ, ਵਾਵੈ, ਝਾਝੈ, ਹਾਰੈ, ਆਇੜੇ, ਸਾਇਰ, ਪੜਨਿ, ਸਲੋਕ, ਬਿਆਕਰਣ, ਟਕਸਾਲ, ਅਸਟ ਸਾਜ ਆਦਿ।

(11) ਗਿਣਤੀ-ਮੂਲਕ: ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ ਗਿਣਤੀ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:

ਅਠਸਠਿ

ਅਠਸਠ ਦਾ ਭਾਵ 68 ਤੀਰਥਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ 68 ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁੱਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਉਸਨੂੰ 68 ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ 68 ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪਾਵਨ ਚਿੰਨ ਹੈ:

ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਕਾ ਮੁਖਿ ਟਿਕਾ ਤਿਤੁ ਘਟਿ ਮਤਿ ਵਿਗਾਸ ॥¹⁴

ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ:- ਲਖ, ਵੀਸ, ਛਿਅ, ਖਟ, ਕੋਟੀ ਕੋਟਿ, ਸਹਸ, ਚਾਰ, ਛਤੀਹ, ਤੀਨਿ, ਦਸ, ਤੀਹ, ਪੰਜਿ, ਦੋਇ, ਇਕ, ਹਜਾਰ, ਅਠਵੈ, ਨਾਵੈ, ਤੀਸਾ, ਚਾਲੀਸੀ, ਪਚਾਸੀ, ਦਸਵੈ, ਸਠੀ, ਸਤਰਿ, ਅਸੀਹਾਂ, ਪਚਾਸ, ਅਠਤਰੈ, ਸਛਾਨਵੈ, ਦਸੂਣੀ, ਇਕੀਸ, ਬਾਰਹ, ਚਉਦਹ ਆਦਿ।

(12) ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ-ਮੂਲਕ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਗੋਸਟਿ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਉਹ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋਗ ਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਮੰਤਵ ਤੋਂ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋਗੀ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲਿਆ ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁੰਦਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ ॥¹⁵

ਭਾਵ:- ਹੇ ਜੋਗੀ ਸੰਤੋਖ ਨੂੰ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦ੍ਰਾਂ, ਸ਼ਰਮ (ਲਜਾ) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਪਰੀ ਤੇ ਝੋਲੀ (ਝੋਲੀ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਆਹ ਬਣਾ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ:- ਚਰਪਟ, ਗੋਰਖ, ਪੂਤ, ਮੁੰਦ੍ਰਾ, ਝੋਲੀ, ਖਿੰਥਾ, ਖਪਰੁ, ਜਾਗੋਟੀ, ਸੁੰਨ, ਜੋਗੀ, ਅਸਟਸਿਧੀ, ਬਾਰਹ ਮਹਿ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਸੁਖਮਨਾ, ਇੜਾ, ਪਿੰਗੁਲਾ, ਨਾਭਿ ਕਮਲੁ, ਸਾਧਿਕ, ਸਿਧ, ਜਟਾ, ਬਿਭੂਤ, ਸਿੰਝੀ, ਸੁਰਤ, ਤਾੜੀ, ਧਿਆਨੁ, ਮਾਛਿੰਦ੍ਰਾ, ਆਉਧੁ, ਜਗੋਟਾ, ਨਉਨਿਧਿ, ਕਿੰਗੁਰੀ, ਆਦਿ।

(13) ਰਾਜਨੀਤੀ-ਮੂਲਕ: ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਤਰਾਅ ਚੜਾਅ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਤੇ ਪਰਜਾ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹੋ ਸ਼ਾਸਕ ਪਰਜਾ ਉਤੇ ਜੁਲਮ ਢਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸਨ ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਕਲ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ ॥¹⁶

ਭਾਵ:- ਕਲਯੁਗ ਛੁਰੀ ਹੈ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੁਚੜ ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਭਾਵ ਸਚਾਈ, ਨੇਕੀ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਗਈ ਹੈ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ:- ਦਰਬਾਰ, ਸੇਖ, ਪਾਤਿਸਾਹ, ਦਰਿ, ਰਾਜਾਨ, ਦੀਬਾਣ, ਸਾਹ, ਸੁਲਤਾਨ, ਰਾਇ, ਰੰਕ, ਤਖਤਿ, ਹੈਵਰ, ਨੇੜੇ, ਗੈਵਰ, ਵਾਜੇ, ਲਸਕਰ, ਤਾਜ, ਖਵਾਸੀ, ਨੇਬ, ਛੜ, ਖਾਨ, ਸਲਾਮੁ, ਬਾਦਸਾਹੁ, ਚਉਧਰੀ, ਰਯਤਿ, ਮੁਕਦਮ, ਮਹਰ, ਸਿਕਦਾਰੈ, ਹੁਕਮਿ, ਸਾਹਿਬ, ਫੁਰਮਾਣ, ਜਰ, ਰਾਜਿ ਮਾਲਿ ਆਦਿ।

(14) ਸਰੀਰ-ਮੂਲਕ: ਮਨੁਖੀ ਦੇਹ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁਖੀ ਦੇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਕਰੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ 'ਜੀਭ' ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਜੀਭਾ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਨ ਕਰ:

ਹੇ ਜਿਹਵੇ ਤੂੰ ਰਾਮ ਗੁਣ ਗਾਉ ॥¹⁷

ਸਰੀਰ-ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ:- ਹਥ, ਪੈਰ, ਤਨ, ਦੇਹ, ਮੁਹੋ, ਜੀਭ, ਹਿਰਦੈ, ਸਿਰਿ, ਕੰਨਿ, ਥਣ, ਮੂੰਡਿ ਦਾੜੀ, ਕੰਠਿ, ਨਕ, ਵਾਲਾ, ਦੰਤ, ਆਂਟ, ਪੇਟੁ, ਉਂਗਲ, ਗਰਭ, ਬਾਹ ਆਦਿ।

(15) ਬਨਸਪਤੀ-ਮੂਲਕ: ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਜਿਥੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਥੇ ਰੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਜਿਵੇਂ:-

ਸਿੰਮਲ - ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਰੁਖ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਫੁਲ ਤਾਂ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਲ ਬਕਬਕੇ। ਇਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਿੰਮਲ ਰੁਖੁ ਸਰਾਇਰਾ ਅਤਿ ਦੀਰਘ ਅਤਿ ਮੁਚੁ ॥¹⁸

ਇਸ ਰੁਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਵਡਾ ਤੇ ਉਚਾ ਹੋਣ ਵਿਚ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ। ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਇਹ ਅਸਲ ਗੁਣ ਹਨ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ :- ਤੁਲਸੀ, ਕਵਲ, ਕਸਤੂਰਿ, ਕੁੰਗੂ, ਅਗਰਿ, ਚੰਦਨ, ਕਪੂਰਿ, ਖੜ, ਤੁਸੀ, ਤੁਮਾ, ਅਕ, ਧਤੂਰਾ, ਨਿਮ, ਕਮਾਦ, ਕਪਾਹ, ਬਨਿ, ਉਦਿਆਨ, ਸਿੰਮਲ, ਅੰਬਿ, ਕੇਸਰਿ, ਕੁਸਮ, ਕੁੰਭੇ ਆਦਿ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਸਾਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਮਹਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਤੇ ਮਨੁਖੀ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

1. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਤ੍ਰਿਕਾ (ਸਿਖ ਅਧਿਐਨ ਅੰਕ), ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1990, ਪੰਨਾ 67.
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ, 360.
3. ਏਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003, ਪੰਨਾ 85.

4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 503.
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 557.
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 907.
7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 4.
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1110.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 595.
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 54.
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 456.
12. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 15.
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 16.
14. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 17.
15. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 6.
16. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 145.
17. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 180.
18. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 470.

ਸੁਹਜਮਈ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ'

ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ*

ਧਰਮ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਜੂਝਣਾ ਹੈ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਰਸਤਾ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ-ਮੁੱਖੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਲਾਤਮਕ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖਿੱਚ ਜਾਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਚਾਨਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੂਰਵਰਤੀ, ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਇਲਾਹੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਹ ਹਰ ਤਰੀਕਾ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਲ ਅਤੇ ਲੋਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਨੂੰ ਗਹਿਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਹਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਜੁਗਤਿ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿਚ ਸਤਿ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ:

ਹਉ ਆਪਹੁ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਣਦਾ ਮੈ ਕਹਿਆ ਸਭੁ ਹੁਕਮਾਉ ਜੀਉ।²

ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਿ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਹਰਿ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਕਿਹਾ

*ਰਿਸਰਚ ਫੈਲੋ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਗਿਆ ਹੈ। ਸਤਿ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਗਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਣੀ ਸਾਧਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਛੰਦ ਵਨਗੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਬਾਰਹਮਾਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ।

ਅਗੰਮੀ ਬੋਲ ਜਦੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਗੀਤਮਈ ਤੇ ਰਾਗਬੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਬਿਰਹਨੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੀੜਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਤ ਤੇ ਹਿਰਦੇ-ਵੇਦਿਕ ਹੈ। ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੁਖਾਂਤਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਯੋਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਵਿਯੋਗ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਸੰਯੋਗ ਵਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਇਸ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ-ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਪਰਦੇਸ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਬਿਰਹਾ-ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਦਗਧ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”³

ਬ੍ਰਿਹੋ ਤੇ ਪਿਆਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਹਨ। ਪਿਆਰ, ਜਿਹੜਾ ਉਚੇਰਾ ਹੋ ਕੇ ਭਗਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਕ ਦਾ ਰੱਬ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਲਾਸਫਰ ਦਾ ਰੱਬ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਰਗੁਣੀ ਦਾ ਰੱਬ ਪੂਜਨੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਦਾ ਰੱਬ, ਪਿਆਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜਿਸ ਰੱਬ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਂਘਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਬਾਰਾਮਾਹ' ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਰਾਮਾਹ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁਕਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਡੂਘੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕ

ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਆਪੇ ਨੂੰ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨੰਤ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਹੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਹਿਜ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਸਵੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਸੁਰਤਾ ਹੀ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਤਾਂ ਮੰਨ ਹੀ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦਰਦ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੌਸਮ ਜਾਂ ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਿਰਹਨ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦਰਦ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਲਈ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਨੂੰ ਆਮ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਪਰ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਫਲਸਫਾ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਹੈ। ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮਨ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤੁੱਛਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਘਰਿ ਆਉ ਪਿਆਰੇ ਦੁਤਰ ਤਾਰੇ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਅਢੁ ਨ ਮੋਲੋ ॥⁴

ਇੰਝ ਉਹ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ-ਸੁੱਧੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਬਿਹਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੁਹਾਵਣਾ ਮੌਸਮ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖਦਾਈ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਚਮਕਦੀਆਂ ਬਿਜਲੀਆਂ ਤੇ ਵਰੁਦੇ ਬੱਦਲ ਡਰਾਉਣੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਡਦੇ ਭੌਰੇ ਉਸ ਦੀ ਬਿਰਹੁੰ-ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੱਖਾਂ ਸਿੰਗਾਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਦਿਲ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ। ਮੌਸਮਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਗਰਮੀ ਬਾਅਦ ਸਰਦੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਠੰਡੀ ਬਰਫ ਪੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਨਸਪਤੀ ਕੁਮਲਾਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਤੜਪ ਹੋਰ ਭੜਕ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਿੰਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਇਆ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿਕ ਨਾਲ ਲਾ ਲਵੇ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ਰਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਪ੍ਰੇਮ ਜਜ਼ਬੇ

ਵਿਚ ਉਕਸਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹਉਮੈਂ ਜਾਂ ਆਪੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੁੱਖ ਤੇ ਅਕਹਿ ਆਨੰਦ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਥਿਰ-ਸੋਹਾਗ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਘਰਿ ਸੇਜ ਸੁਹਾਵੀ ਜਾ ਪਿਰਿ ਰਾਵੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਸਤਕਿ ਭਾਗੋ ॥

ਨਾਨਕ ਅਹਿਨਿਸਿ ਰਾਵੈ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਹਰਿ ਵਰੁ ਥਿਰੁ ਸੋਹਾਗੋ ॥⁵

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਹ ਤੱਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਉਮੈ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਭਟਕਣ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਭਾਦਉ ਭਰਮਿ ਭੁਲੀ ਭਰਿ ਜੋਬਨਿ ਪਛੁਤਾਣੀ ॥

ਜਲ ਥਲ ਨੀਰਿ ਭਰੇ ਬਰਸ ਰੁਤੇ ਮਾਣੀ ॥

ਬਰਸੈ ਨਿਸਿ ਕਾਲੀ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਬਾਲੀ ਦਾਦਰ ਮੋਰ ਲਵੰਤੇ ॥

ਪ੍ਰਿਉ ਪ੍ਰਿਉ ਚਵੈ ਬਬੀਹਾ ਬੋਲੇ ਭੁਇਅੰਗਮ ਫਿਰਹਿ ਡਸੰਤੇ ॥

ਮਛਰ ਡੰਗ ਸਾਇਰ ਭਰ ਸੁਭਰ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ ॥

ਨਾਨਕ ਪੂਛਿ ਚਲਉ ਗੁਰ ਅਪੁਨੇ ਜਹ ਪ੍ਰਭੁ ਤਹ ਹੀ ਜਾਈਐ ॥⁶

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਮਾਹੁ ਜੇਠੁ ਭਲਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਕਿਉ ਬਿਸਰੈ ॥

ਥਲ ਤਾਪਹਿ ਸਰ ਭਾਰ ਸਾ ਧਨ ਬਿਨਉ ਕਰੈ ॥

ਧਨ ਬਿਨਉ ਕਰੇਦੀ ਗੁਣ ਸਾਰੇਦੀ ਗੁਣ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵਾ ॥

ਸਾਚੈ ਮਹਲਿ ਰਹੈ ਬੈਰਾਗੀ ਆਵਣ ਦੇਹਿ ਤ ਆਵਾ ॥

ਨਿਮਾਣੀ ਨਿਤਾਣੀ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਕਿਉ ਪਾਵੈ ਸੁਖ ਮਹਲੀ ॥

ਨਾਨਕ ਜੇਠਿ ਜਾਣੈ ਤਿਸੁ ਜੈਸੀ ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਗੁਣ ਗਹਿਲੀ ॥⁷

ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਬਾਰਹਮਾਹ ਇਕ ਕਮਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ

ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕੁਹਜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵ ਉਸ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਸੁੰਦਰ ਹੋਣ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰੂਪ ਹੀ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਹਜ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਾਂ ਤਰਾਂ ਦੇ ਮੌਸਮੀ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਲਮ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਕੁਦਰਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ ਇਕ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਬਿਆਨ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ। ਹਰ ਰੁੱਤ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਬਦਲੀ ਰੁੱਤ ਤੇ ਹਰ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਭਲਾਈ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੁੱਤ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਪਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੁੜੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਮਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਸਾਵਣਿ ਸਰਸ ਮਨਾ ਘਣ ਵਰਸਹਿ ਰੁਤਿ ਆਏ ॥

ਮੈ ਮਨਿ ਤਨਿ ਸਹੁ ਭਾਵੈ ਪਿਰ ਪਰਦੇਸਿ ਸਿਧਾਏ ॥

ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ਮਰੀਐ ਹਾਵੈ ਦਾਮਨਿ ਚਮਕਿ ਡਰਾਏ ॥

ਸੇਜ ਇਕੇਲੀ ਖਰੀ ਦੁਹੇਲੀ ਮਰਣੁ ਭਇਆ ਦੁਖੁ ਮਾਏ ॥

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਨੀਦ ਭੂਖ ਕਹੁ ਕੈਸੀ ਕਾਪੜੁ ਤਨਿ ਨ ਸੁਖਾਵਏ ॥

ਨਾਨਕ ਸਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਕੰਤੀ ਪਿਰ ਕੈ ਅੰਕਿ ਸਮਾਵਏ ॥⁸

ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਸੰਕਲਪ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਹਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕਠੋਰ ਵੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਦੁਚਿੱਤੀ ਭਾਵ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਹਿਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਮੇਲ ਲਈ ਬਿਹਬਲ ਹੈ:

ਪੋਖਿ ਤੁਖਾਰੁ ਪੜੈ ਵਣੁ ਤ੍ਰਿਣੁ ਰਸੁ ਸੋਖੈ ॥
 ਆਵਤ ਕੀ ਨਾਹੀ ਮਨਿ ਤਨਿ ਵਸਹਿ ਮੁਖੇ ॥
 ਮਨਿ ਤਨਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਜਗਜੀਵਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਰੰਗੁ ਮਾਣੀ ॥
 ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਸੇਤਜ ਉਤਭੁਜ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ ॥⁹

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਵਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਾਮਣਿ ਸਿਰਜਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਸੁਹਾਗਣ ਤੇ ਅਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਦੋਹਾਗਣ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਪਤੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਗਈ ਉਹ ਸੁਹਾਗਣ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੈ ਉਹ ਦੋਹਾਗਣ ਗਿਣੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵੱਲੋਂ ਭਗਤੀ ਰਸ ਜਾਂ ਰੰਗ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਬਸੂਰਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਕਲਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਹਨ, ਮੌਸਮ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਰ ਬਿਹਬਲਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ (ਪਤੀ/ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੜਪਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਮਣਿ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਉਪਜਣਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਹੈ:

ਚੇਤੁ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ ॥
 ਬਨ ਫੁਲੇ ਮੰਝ ਬਾਰਿ ਮੈ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੈ ॥

- - - - -

ਭਵਰੁ ਭਵੰਤਾ ਫੂਲੀ ਡਾਲੀ ਕਿਉ ਜੀਵਾ ਮਰੁ ਮਾਏ ॥
 ਨਾਨਕ ਚੇਤਿ ਸਹਜਿ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ ਜੇ ਹਰਿ ਵਰੁ ਘਰਿ ਧਨ ਪਾਏ ॥¹⁰

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਕਲਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ:

ਹਰਿ ਰਚਨਾ ਤੇਰੀ ਕਿਆ ਗਤਿ ਮੇਰੀ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਘੜੀ ਨ ਜੀਵਾ ॥
 ਪ੍ਰਿਅ ਬਾਝੁ ਦੁਹੇਲੀ ਕੋਇ ਨ ਬੇਲੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਵਾਂ ॥¹¹

ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਕਾਲ ਤੋਂ ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਕੇਵਲ ਰਚਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰੰਗ ਮਾਨਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਰਦਾਸ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਖੁਬਸੂਰਤ ਤਰਕੀਬਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸੀਮ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਉਸ ਇਕੋ ਇਕ ਅਸੀਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਹਜ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਚੀਜ਼ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ-ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬੜੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਾਮਾਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਤੇ ਸੰਯੋਗ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚਤਮ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਵਰਨਣ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਹਰਕੇ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

1. William Kelley wright, *A Students Philosophy of Religion*, New York: The Macmillan company, 1958, revised Edition, pp. 55-56.
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 763.
3. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 60.
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1110.
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1109.
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1107.
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1107.

JOURNAL OF SRI GURU GRANTH SAHIB STUDIES

FORM IV

(See Rule 8)

1. Registration No. : ISSN
2. Place of Publication : Sri Guru Granth Sahib World University,
Fatehgarh Sahib
3. Periodicity of its publication : Biannual
4. Printer's Name : Dr. Pritpal Singh
Nationality : Indian
Address : Registrar, Sri Guru Granth Sahib World
University, Fatehgarh Sahib
5. Publisher's Name : Professort Pritpal Singh
Nationality : Indian
Address : Registrar, Sri Guru Granth Sahib World
University, Fatehgarh Sahib
6. Editor's Name : Kirandeep Kaur
Nationality : Indian
Address : Deptt. of Religious & Civilizational Studies,
Sri Guru Granth Sahib World University,
Fatehgarh Sahib

Name and address of the : Sri Guru Granth Sahib World University,
individuals who own the Fatehgarh Sahib
newspaper and partners or
shareholders holding more than
one per cent of the total capital

I, Professor Pritpal Singh, hereby declare the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Professor Pritpal Singh

Registrar

Sri Guru Granth Sahib World University,

Fatehgarh Sahib

EXCHANGE OFFER

Institutions are requested to send their journals in exchange of
the Journal of Sri Guru Granth Sahib Studies to
Sri Guru Granth Sahib World University, Fatehgarh Sahib-140406